પ્રસ્તાવના

પ્રિય પાઠકગણ, આપ સારી રીતે જાણતા હશો કે આ મમાર સમુદ્રમા યાત્રા કરવાને ઈશ્વરે આપણને પૂર્વકર્માનુસાર, શરીરરૂપી નૌકા આપીને યાત્રા કરવાને મોકલેલા છે અને એ મહાન યાત્રા પૂર્ણ કરવાને પ્રથમ ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચાર પુરૂષાર્થનું પ્રતિપાલન કરીને છેવટ આ સંસારની યાત્રા પૂર્ણ કરવાની છે પરંતુ ઉપલા ચાર પુરૂષાર્થ કરવાનું સાધન જે શરીર, તે યથોચિત રીતે વ્યવસ્થામાં રહેવુ જોઈએ. જો તે પ્રમાણે નહિ બનતાં શરીરમાં કોઈ જાતનાં આધિ, વ્યાધિ, અને ઉપાધિ વળગી ગયાં તો ઉપરના ચાર પુરૂષાર્થમાંથી એક પણ સાધી શકાતું નથી. માટે પ્રથમ શરીર સ્વસ્થ અને નિરોગી રહે તોજ ઉપલા ચારે પુરૂષાર્થ સાધી શકાય, કારણ શાસ્ત્રકારે કહ્યું છે કે "ધર્માર્થ કામ મોક્ષાણા આરોગ્ય મૂલ કારણમ્" અર્થાત્ ઉપરના ચારે પુરૂષાર્થ સિદ્ધ કરવાને માટે શરીરની આરોગ્યતાની ખાસ જરૂર છે. કારણ જો આરોગ્યતા નહીં હોય તો શરીર નકામુ થઇ પડે છે. એટલુંજ નહીં પણ પ્રાણ ગમે તેવો બળવાન હોય પણ શરીરની મદદ વગર તેનાથી કંઇપણ પુરૂષાર્થ થઇ શકતો નથી. માટે બીજા બધા કરતા શરીરની આરોગ્યતાની ખરેખરી જરૂર છે અને એટલાજ માટે ઈશ્વરે સૃષ્ટિની આદિથી વેદના જ્ઞાનની સાથે આયુર્વેદનું જ્ઞાન પણ નિર્માણ કરેલું છે. અને તેમા ખાસ કરીને મનુષ્ય પ્રાણી કેવા પ્રકારે હમેશા આરોગ્ય રહી શકે તેને માટે જુદી જુદી જાતના નિયમો દિનચર્યા, ઋતુચર્યા, હીનયોગ, મિથ્યા યોગ, વિગેરે બાબતોનુ જ્ઞાન સંપૂર્ણપણે સમજાવીને માણસ કોઇ પ્રકારના રોગમા નહીં ફસાઇ પડે તેને માટે અગમચેતી વાપરીને મનુષ્ય પ્રાણીને બ્રહ્મચર્ય પાળવાની ખરેખરી આવશ્યકતા દર્શાવી છે. પરંતુ જ્યારથી આપણે ઉપલા નિયમો

પ્રમાણેનું વર્તન રાખતા ભુલી ગયા ત્યારથી આપણે હજારો જાતના રોગોમાં ફસાઇને આપણી મનુષ્ય પ્રાણી તરીકેની ફરજો ભુલી ગયા એટલુંજ નહીં પણ આપણી હાનિ અને લાભ શાથી થાય છે તે વાતનો વિચાર સરખો પણ આપણે કરવાની દરકાર રાખતા નથી, છતાં ઇશ્વર દયાળુ હોવાથી તેણે આયુર્વેદીય જ્ઞાનનો ઋષિઓ દ્વારા પ્રચાર કરી આવી પડેલા રોગ રૂપી દુઃખોના ઉપાયો કરવાનો આયુર્વેદમાં જુદી જુદી જાતના ઔષધોની યોજના કરેલી છે. અને તેમાં વનસ્પતી, ક્ષાર, અને રસાયન એવા જુદી જુદી જાતના વિભાગો પાડેલા છે. તેમાં સૌથી પ્રથમ સુશ્રુતાદિ મુનિઓના સમયમાં ફક્ત વનસ્પતીના રસોથીજ રોગીઓના રોગની ચિકિત્સા કરવામાં આવતી અને એવી એક વનસ્પતીના રસથી ઘણી જાતના રોગો મટાડવામાં આવતા હતા. ત્યાર પછી બીજા ઋષિઓના સમયમાં એક ગુણવાળી બે ત્રણ કે ચાર વનસ્પતીના ભેગા રસથી રોગ મુક્તિ કરવામાં આવતી હતી. પરંતુ જેમ જેમ કાળે કરીને વનસ્પતિઓમાંથી સત્વ ઓછું થવા માંડયું તેમ તેમ તે સમયના એ વિધાના વિદ્વાનોએ બે ચાર વનસ્પતિનાં પંચાંગો ભેગાં કરી તેના ઉકાળા કે ક્વાથ કરી તેનાથી રોગ દૂર કરવાની પદ્ધતિ ચાલુ કરી એટલુંજ નહીં પણ ત્યાર પછી ચૂર્ણો, ગુટીકાઓ અવલેહો, ચાટણો વિગેરે બનવા માંડયા અને તેમાં ધીરે ધીરે ગુગળો, તૈલો, ધૃતો વિગેરે પણ ઉમેરાતાં ગયા અને ત્યાર બાદ વનસ્પતિની ભાવનાઓ આપીને, કોડી, શંખ, પ્રવાળાં, સીપ વિગેરે પ્રાણીજન્ય વસ્તુઓનો ઉપયોગ ઔષધો તરીકે થવા લાગ્યો. ઉપરની વસ્તુને પ્રાણીજન્ય કહેવાની મતલબ એ છે કે શંખ, કોડી, છીપ, વિગેરે વસ્તુઓ એક જાતના દરીયામાં રહેનારા જીવોને રહેવાનાં ઘર છે, અને તેમાં વનસ્પતિના યોગથી ગુણની વૃદ્ધિ થઇ ઉપયોગમાં લેવાથી કેટલીક જાતના રોગોમાં સારી અસર કરે છે.

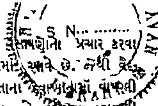
ઉપર પ્રમાણે જુદા જુદા કાળમાં જુદી જુદી જાતના પદાર્થોથી રોગીઓના રોગ દૂર કરવાને પ્રયત્નો થતા થતાં પાછળથી એક જમાનો

એવો આવ્યો કે તે સમયમાં કેટલાક સિધ્ધોએ પારાને સંસ્કારિત કરીને તેનાં રૂપાંતરોથી સેંકડો જાતના રોગ મટાડવાની વિદ્યાની શોધ કરી એટલુંજ નહીં પણ પારાને જુદી જુદી જાતના સંસ્કારો કરવાથી તેના ગુણમાં વૃદ્ધિ થાય છે, એવું તે કાળના વિદ્વાન સિધ્ધોએ નક્કી કરીને પારાને જેમ જેમ ગંધક વિશેષ પાવામાં આવે તેમ તેમ તેના ગુણો માં ચમત્કારિક અસરો થતી જોવાથી તેઓએ પારાને સોળ સંસ્કાર આપવાના નક્કી કર્યા પરંતુ તે પ્રમાણે સોળે સોળ સંસ્કારો તે સમયના સિદ્ધ લોકોજ કરી શકતા જેથી તેમાંના મુખ્ય આઠ સંસ્કારો કરીને પારાની શુદ્ધિ ગણી ઔષધ માં વાપરવાને પારાને, સ્વેદન, મર્દન, મૂર્છન, ઉત્થાપન, પાતન, તીર્યક્ પાતન, બોધન, નિયમન, સંદીપન, એ આઠ સંસ્કારો આપીને તેના ગુણમાં વૃદ્ધિ કરવા માંડી એટલુંજ નહીં પણ પારાને બુભુક્ષિત કરીને તેને સુવર્ણનો ગ્રાસ આપીને અત્યંત તીક્ષ્ણ અને દરેક જાતના રસાયણમાં નાંખવા લાયક બનાવવામાં આવતો અને તેની જુદી જુદી બનાવટો એટલે "ચંદ્રોદય, સુવર્ણ ચંદ્રોદય; (મકરધ્વજ) રસસીંદૂર, તાલસીંદૂર વિગેરે કુપ્પી પક્વ, રસાયનો બનાવીને સેંકડો જાતના રોગમાં વાપરતા એટલુંજ નહીં પણ સેંકડો જાતના રસો પારો અને ગધક નાંખીને બનાવતા અને તેના વડેજ દરેક રોગની શાંતિ' કરતા જેથી તે કાળમાં લખાયલા રસોના ગ્રંથોમાં બીજી બધી ચિકિત્સા કરતાં રસ ચિકિત્સાને ચઢીયાતી ગણવામાં આવતી કારણ આગલા સિધ્ધોનુ વચન છે કે.

"अल्पमात्रोपयोगित्वा, दरू चरेरे प्रसङ्गतः ।
"क्षिप्रमारोग्यदायित्वा दौषधेभ्योऽधि कोरसः
"रसवैद्यः स्मृतो वैद्योमानुषो मूलकादिभिः
अधमः दारुदाहाभ्यां सिद्धवैद्यस्तु मान्त्रिकः॥

આ પ્રમાણે બીજી ચિકિત્સા કરતાં રસ ચિકિત્સાને શ્રેષ્ઠ ગણવામાં આવેલી છે. પરંતુ દીલગીરી માત્ર એટલીજ છે કે આવા રસ ચિકિ-

ત્સાના ગ્રંથો મળથીજ ઓછા હતા અને તેમાં વળી આપણા આર્યાવર્તમાં જ્યારથી પરદેશી લોકોનો પગ પેસારો થયો અને તેઓએ આપણા દેશના મોટા મોટા ધન ભંડારો લુંટયા તેની સાથે આપણાં અમૂલ્ય પુસ્તક ભંડારો પણ બાળીને ભસ્મીભૂત કરી નાખ્યા કારણ તેઓ એમ માનતા હતા કે હિન્દુઓના ધર્મ ગ્રંથોનો નાશ કરવામાં આવશે તો એ લોકોનો ધર્મ પણ નાશ પામશે પરંતુ આપણા આર્યાવર્તના બ્રાહ્મણોએ તે સમયમાં અત્યંત દુઃખ વેઠીને જેવી રીતે ધર્મના ગ્રંથો મુખપાઠ કરીને સાચવી રાખ્યા, તેજ પ્રમાણે આપણા આયુર્વેદને પણ કંઠસ્થ કરીને જીવિત રાખવામાં પુષ્કળ શ્રમ લીધો, અને એક મહાન ઉપકારી વિદ્યાને સાચવી રાખી, જેથી આપણે તેઓનો જેટલો ઉપકાર માનીએ, તેટલો ઓછો છે. આજ કાલ આપણને જે જે રસાયણના અને આયુર્વેદના પુસ્તકો મળી આવે છે, તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે, રસાયણમાં ચમત્કારીક ગુણો સમાયલા છે, પરંતુ તેવાં રસાયણો બનાવવાને હાલમાં આપણી પાસે બીલકુલ સાધનો નથી. કારણ રસાયણો પકાવવાને ખાસ કરીને રસાયણ શાળાઓ નીજરૂર છે. પરંતુ તેવી રસાયણ શાળાઓ કહાડવાને હજારો અને લાખો રૂપીઆની જરૂર પડે છે. અને તે રાજ્યના આશ્રય સિવાય નિભી શકે નહીં. જેથી આજકાલ એ બાબત દેશના થોડા ઘણા વૈદો ઉપર આધાર રાખી રહી છે. પરંતુ તેઓમાંના કેટલાક એવા સંકુચિત વિચારના છે કે આપણે જે બનાવતા હોઇએ તે બીજાને બતાવવું નહી. અને બીજો કોઇ જાણી જાય તો આપણો ધધો ભાગી પડે માટે ક્રિયાઓ જેમ બને તેમ ગુપ્ત રાખવી. આવાં આવાં બીજાં પણ કેટલાંક કારણોને લઇને આજકાલ "રસાયન" બનાવવાની વિદ્યા છેક અધમ દશામાં આવવા માંડી છે, પરંતુ હાલ કેટલોક સમય થયા બંગાળ, મધ્યપ્રાન્ત, ગુજરાત, કાઠીયાવાડ, દક્ષિણ વિગેરેના વિદ્વાન વૈદોએ ઔષધો બનાવનારી શાળાઓ કાઢીને તેમાં કેટલીક જાતના રસાયણો બનાવવા માંડયા છે. પરંતુ તેમાં ખાસ કરીને વેપારી

દ્રષ્ટિથી કામ ચાલતું હોવાથી ઔષધો અને રસાયણોનો પ્રચાર કરવા કરતાં દ્રવ્યના નફા તરફ વિશેષ લક્ષ આપવામાં આવે છે. જેથી વૈદકનો ધંધો કરનારને એવી મોંઘી દવાઓ પોતાના દરદીઓમાં વાપરવી પરવડતી નથી જેથી એવા કારખાનાવાળાઓ જો દુનીયાના કલ્યાણની વાત લક્ષમાં રાખી સારી દવાઓમાં નફો ઓછો લઇ પ્રચાર કરે તો તેનો લાભ પ્રજા વર્ગ લઇ શકે.

હાલમાં તો કેટલાક વૈદો રસાયણો બનાવે છે પણ તેમાં દરેક માણસની ક્રિયાઓ જુદી જુદી હોવાથી તેઓ પોતેજ તે વાપરી શકે છે. પરંતુ જો તેઓ એક જાતની ક્રિયા નક્કી કરીને અથવા કોઈ અમુક પુસ્તકને આધારે જો રસાયણની ક્રિયાઓ કરે અને તેમાં નફો થોડો ખાવાની આશા રાખે તો બીજાઓ પણ તેનો લાભ લેતા થાય પરંતુ એ બાબત બનવીજ કઠણ છે. કારણ મેં ઉપર કહ્યું તેમ વૈદો એવી ક્રિયાઓ જેમ બને તેમ ગુપ્ત રાખવામાંજ પોતાનું ડહાપણ સમજે છે. એટલે જો ઇશ્વર એમના દીલમાં ઉતારતા બક્ષે તોજ એ કામ થાય. રસાયનનો વધુ પ્રચાર કરવાને બીજાં બધાં કરતાં સારાં અને ખાસ અનુભવેલાં આવાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવાં જોઇએ. કારણ આ વિદ્યાના જમાનામાં જો વિદ્વાનો તરફથી આવાં રસાયનને લગતાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે, તો જરૂર પ્રજા તેનો લાભ લઇ ભયંકર રોગોમાંથી મુક્ત થઇ શકે. એટલુંજ નહિ પણ એક સર્વોપરી ગણાતી રસાયન શાસ્ત્રને લગતી વિદ્યામાં સુધારો થાય, કારણ આપણી આર્ય રસાયણ શાસ્ત્રની બાબતમાં કેટલાક માણસોને શંકા રહે છે, તે સારા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થવાથી દૂર થઇ જશે અને ધીરે ધીરે આર્ય રસાયણ શાસ્ત્ર પાછું અસલ સ્થિતિમાં આવી સંપૂર્ણ કળાએ ખીલી નીકળશે. તેનો યશ આ પુસ્તકને પ્રસિદ્ધ કરવામાં સહાય આપનાર મેસર્સ વર્ધમાન એન્ડ સન્સ પાયધુની મુબઇ જેવી ઉચ્ચ સાહિત્યને ફેલાવનારી સંસ્થાને પ્રાપ્ત

થયા વગર રહે જ નહીં. છેવટ આ પ્રસ્તાવના બંધ કરતા એટલુ જણાવવાની રજા લઇશ કે, આવાં "રસાયન" ને લગતાં પુસ્તકો લખીને વિદ્વાનો પ્રસિદ્ધ કરે એવી જગ નિયંતા પ્રભુ હાલના વિદ્વાનોને બુદ્ધિ આપો. એવી પ્રાર્થના કરી આ લઘુ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરી વિરમું છુ.

લી. વિદ્વાનોના સેવક,
વૈદ્ય ધીરજરામ દલપતરામ
પ્રમુખ, સુરત વૈદ્ય સભા
રૂવાળાને ટેકરે—**સુરત.**

શ્રી વર્ધમાન સાહિત્ય ગ્રન્થમાળાના સ્થાયી ગ્રહાકોના નિયમો.

ઉદ્દેશઃ—હિન્દની ભૂમિ એની એ છે, ધર્મો પણ એના એ છે, આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર પણ એના એ છે છતાં એ ભારતવર્ષમાં કળીકાળનો કહેર સર્વત્ર દેખાય છે. દિન પ્રતિદિન દેશની, જાતની, ધર્મની અધમ દશા થતી જાય છે. તેનું કારણ ચારે બાજુથી વિદ્વાનો અને સ્વદેશ પ્રેમીઓ શોધી રહ્યા છે, ને શોધતાં શોધતાં એક એ વાતને ખબર પડતી ગઇ કે, દેશ તદ્દન અજ્ઞાન દશાની ઘોર નિંદ્રામાં ઘોરી રહ્યો છે અને એ અજ્ઞાનતાને લઇને આ દશા ઉપસ્થિત થઇ છે. માટે પ્રજાને જાગૃતિમાં લાવવાની ખાસ જરૂર છે ને તે ખાતર પ્રજા જાગૃતિમાં આવે અને તેને ખબર પડે કે દુનિયામાં પોતાનુ સ્થાન કયાં છે તેનું ભાન થાય. વળી શિક્ષીત અને સમયનાં જાણુ બનાવે એવાં સાહિત્યની ખાસ જરૂર છે. આ ઉદ્દેશ લક્ષમા રાખી અમારા તરફથી એક ગ્રંથમાળાની યોજના કીધી છે. ને તેમાં પ્રજાને ચારિત્રવાન, ધર્મિષ્ઠ, સદાચારી, શૌર્યવાન, બાહોશ અને સંપૂર્ણ સ્વદેશાભિમાની બનાવે, તેમનામાં નવચેતન સ્ફુરે, સ્વદેશાભિમાનીનો અખુટ ઝરો ઉદ્દભવે એવાં તેમજ સાથે સાથે ધાર્મિક નૈતિક, અને તત્વજ્ઞાનના ગ્રન્થો, ગ્રન્થમાળાના ગ્રહાકોની સેવામાં રજુ રરવામા આવશે પુસ્તકો જેમ બને તેમ સચિત્ર દેખાવડા, કલાવંત, શુશોભિત અને સસ્તા બનાવવામાં પુરતુ લક્ષ આપવામાં આવશે આ યોજના સફળ થયે પુસ્તકોને જેમ બને તેમ વધારે સસ્તાં કરવા ઈચ્છા છે, પણ એ સઘળો **આધાર ગ્રાહકો પર છે.**

૧ રૂપીઓએક પ્રવેશ ફી આપવાથી આ ગ્રન્થમાળાના સ્થાયી ગ્રહાક થઇ શકાય છે

૨. સ્થાયી ગ્રાહકોને ગ્રન્થમાળાનાં સર્વ પુસ્તકો પર ૨૫ (પચીસ) ટકા-રૂપીએ ચાર આના કમીશન આપવામાં આવશે.

૩ ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહકોને પુસ્તકો બ્હાર પડયેથી ટપાલદ્વારા ખબર આપવામાં આવશે.

૪. પુસ્તક મંગાવ્યા બાદ કોઇ પણ કારણ વિના વી. પી. પાછું ઠેલનારને ગ્રન્થમાળાની ગ્રાહક શ્રેણીમાંથી કમી કરવામાં આવશે. પરંતુ યોગ્ય કારણ હશે તો આગલો ટપાલ ખર્ચ વસુલ કરી ગ્રાહકશ્રેણીમાં કાયમ કરવામાં આવશે.

૫. ખાસ લાભઃ-અમારે ત્યાં રાષ્ટ્રીય અને અન્ય પુસ્તકો ધર્મના, વાર્તાનાં અને ઐતિહાસિક નોવેલો આદિ પુસ્તકો વેચાય છે. તેમાંથી કોઇ પણ પુસ્તક ખરીદનારને (જો ગ્રન્થમાળાનો ગ્રાહક હશે તો)૧૦ ટકા વળતર કાપી આપશું.

આ ગ્રન્થમાળામાં દરેક પ્રકારનાં, પ્રજાને રૂચિકર થઇ પડે તેવાં વારાફરતી પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરતાં રહિશુ. ધર્મ અને તત્વજ્ઞાનના, યોગ અને ફિલસોફી ઉપરનાં પણ પુસ્તકો રજુ કરવામાં આવશે.

અમારી અર્જઃ-છેવટે ધનિકો પ્રત્યે અમારી નમ્ર વિનંતિ એ છે કે આવાં પુસ્તકો જેમ બને તેમ સસ્તે ભાવે ફેલાવી શકાય તે ખાતર પોતાનો ઉદાર હાથ જરૂર લંબાવશે અને ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહકો પ્રત્યે પણ અમારી નમ્ર અરજ એ છે કે ગ્રન્થમાળાનાં ગ્રાહકોએ પોતાનાં તરફથી એકેક ગ્રાહક વધારી જરૂર સહાયભુત થશે.

આજેજ ગ્રાહક થવા માટે વિચાર કરો ને નીચેના સીરનામે રૂપીઓ એક મોકલાવી ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહક તરીકે નામ નોંધાવો.

પાયધુની ટ્રામ જંકશન, મુંબાઇ નં. ૩. } લી. સેવકો, વર્ધમાન એન્ડ સન્સ.

Krishna Art Works, Vithaldas Road, Bombay 2.

અનુક્રમણિકા.

ઉપોદ્દ્ઘાત

વૈદકમા ધાતુ ઘણી અગત્યની વસ્તુ ગણાય છે. કેટલાંક જુના દરદો ધાતુના યથાર્થ અને વિધિપૂર્વક ઉપયોગથી દૂર થઇ શકે છે રસાયનનો ઉપયોગ કરનારા વૈદ્યો ઘણા થોડા છે અને જે છે તેમાથી પણ ઓછા થતા જાય છે. વનસ્પતિ કરતા રસાયનમાં વિશેષ પરિશ્રમ વેઠવો પડે છે ખરો પણ રસાયન જો બરાબર વિધિપૂર્વક સિદ્ધ થાય તો તેની પાછળ લીધેલો પરિશ્રમ જોઇએ તે કરતાં વિશેષ ફળે છે.

ધાતુ પ્રકરણની અંદર ધાતુ, ઉપધાતુ, રસ, ઉપરસ, લવણ અને ક્ષાર વિગેરે તમામ ખનિજ પદાર્થોનો સમાવેશ થાય છે જુદા જુદા ભાગોના વિભાગ પાડી વર્ણન કરવાથી વિષય ગમગીન થઇ જાય તેમ દરેક વિષયની હકીકત શોધી કઢવામા વાચકને મુશ્કેલી નડે એ અડચણ દૂર કરવાના હેતુથી લગભગ બધા ઉપયોગી પદાર્થોની ચાકાર ક્રમવાર ગોઠવણી કરી તે દરેકનુ પૃથક્ પૃથક્ વિવેચન અને વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે. મોતી, પ્રવાળ અને શંખ પરું જેના પ્રાણી વડે પેદા થાય છે તો પણ તેમનુ શોધન તથા મારણ તેમ ઉપયોગ ધાતુ વર્ગના પદાર્થની પેઠેજ થાય છે અને તેથી તેમાં પણ આ વિષયથી બહાર રાખવામા આવ્યા નથી.

વિદ્યાલયોમા આ પુસ્તક ઉપયોગી નહિ નીવડે એમ કહેનારા પણ કદાચ જડી આવે, તો કાઇ આશ્ચર્ય જેવુ નહિ માત્ર અક્ષરજ્ઞાન આપનારી સ્કુલો અને કોલેજો અને તેનુ અનુકરણ કરનારી કેટલીક રાષ્ટ્રિય શાળાઓ પદાર્થપાઠો શિખવવાના ઓઠા તળે અહિતકારક અને નિરુપયોગી પદાર્થ જ્ઞાન આપી વિદ્યાર્થીઓના ભેજા બગાડવા સિવાય બીજુ કાઇ કરતી નથી. કોલેજોમા સાયન્સ લીધેલી વિશ્વવિદ્યાલયની સાયન્સની મોટી મોટી ઉપાધિઓ ધરાવનાર મહાનુભાવો પણ સ્વતંત્ર

રીતે જીવન ખેડી શકતા નથી, તેઓને પણ નોકરી માટે યત્રતત્ર રખડવું પડે છે જ્યારે સાધારણ કીમીઆગર, સોના ચાંદીનું ગીલીટ કરનાર કારીગરો અને કોલેજ અથવા સ્કુલમાં તાલીમ નહિ લીધેલા અને પોતાની સહી સુદ્ધાં ન કરી જાણનાર હુન્નરબાજો અસખ્ય ધન મેળવી રહ્યા છે એ પણ હમણાના શિક્ષણની અજબ બલિહારી છે !! વૈદકનુ જ્ઞાન ઘેરે ઘેર હોવાની આવશ્યકતા છે, પદાર્થોનો યથાર્થ ઉપયોગ જાણવો અને તેને મનુષ્યના ભલામાટે વાપરવો એ શિક્ષણનો મહાન્ હેતુ હોય. હાલ વૈદક અને રસાયન યોગ્ય વૈદ્યો અને રસાયનવેત્તાઓના અભાવે અંધારામાં અથડાય છે, નિંદાય છે અને કેટલીક વખત તિરસ્કાર પણ પામે છે, પરન્તુ એજ પદાર્થોને પાશ્ચાત્ય પ્રજા તરફથી સન્માન અને પુરસ્કાર મળવાથી તે લોકોએ એમાથી અસખ્ય દ્રવ્ય મેળવ્યુ અને હજુ પણ મેળવી રહ્યા છે !!

૧ ધાતુ-સોનુ, રૂપુ, તાંબુ, કલઇ, જસત, સીસુ, લોઢુ, સોમલ અને કાંસુ વિગેરેને ધાતુ ગણવામા આવે છે આમા સોમલ સિવાય બધી ધાતુઓને ટીપી શકાય છે, તેમનો રસ કરી ઢાળ પાડી શકાય છે અને તેમના વજનમા ઘટાડો થતો નથી.

૨ ઉપધાતુ-અભ્રખ, સુવર્ણ-માક્ષિક, રૌપ્ય-માક્ષિક સુરમો, હરતાળ, ઓદાર, ખાપરીઓ, ગેરુ, મનશિલ, હિંગળો, સિંદૂર, મોરથુથુ, શખજીરૂ, હિંગોક, રસકપૂર વિગેરેને ઉપધાતુમા ગણવામા આવે છે. આ પદાર્થોના દેખાવ પરથીજ જણાઇ આવે છે કે તે ખનિજ વર્ગની પેદાશ છે અને તે ઉપલી ધાતુઓની સાથે રસ, ઉપરસ તથા ક્ષાર મળવાથી બને છે,

૩ રસ-રસની અંદર પારો એકજ આવે છે અને તે હમેશાં પ્રવાહી રૂપેજ રહે છે,

૪ ઉપરસ-ઉપરસની અંદર ગધક અને ફટકડી આવે છે અને

તેમને તપાવવાથી તેમનો રસ થાય છે અને વધુ તાપ આપવાથી પાછો તેનો ભુકો થઈ જાય છે અને તેમના વજનમાં કેટલોક ઘટાડો પણ થાય છે.

૫ ક્ષાર–ટંકણ, નવસાર, સાજીખારને સુરોખાર એ ક્ષારમાં ગણાય છે

૬ લવણ–સિંધાલૂણ, સંચળ, બિડલવણ, સાભરમીઠું, સમુદ્ર લવણ અને વડાગરુ મીઠું વિગેરેને લવણમાં ગણવામાં આવે છે.

દેશી વૈદ્યકની અધોગતિ થતાં રસાયન તરફ પણ દુર્લક્ષ થયું. અધકચરૂં જ્ઞાન મેળવી પારંગત થઇ બેઠેલા કેટલાક વૈદ્યોએ લોકોને વિના કારણે પણ મૃત્યુનો માર્ગ દેખાડયો હશે. વિલાયતી દવાઓના ક્ષણિક ચમત્કારથી અજ્ઞાન પ્રજાવર્ગ અંજાઈ ગયો જેથી દેશી વૈદક એક સમયે હાસ્યાસ્પદ સ્થિતિએ પણ પહોંચ્યું હતું. હજૂ પણ એ સ્થિતિમાં ઝાઝો ફેરફાર નથી થયો છતાં લોકોની રુચિ દેશી બનાવટો તરફ ફરતી જોવામાં આવે છે ખરી. એ રુચિને પોષવાનું કાર્ય વૈદ્યોનું છે. અર્ધદગ્ધ વૈદ્યો એ રૂચિનો નાશ કરશે. માત્ર નિપુણ અને પદ્ધતિ પૂર્વક શિક્ષણ લઇ અનુભવના ક્ષેત્રમાં આગળ વધેલા વૈદ્યોજ એ રૂચિને તીવ્ર બનાવી શકે. હજુ વૈદ્યોને માથે એ જોખમદારી કાયમ છે.

રસાયનની બનાવટ તથા તેના ઉપયોગમાં દરેકે અત્યંત સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. રોગની પૂર્ણ પરીક્ષા કીધા સિવાય વનસ્પતિ કે રસાયનનો ઉપયોગ કરવા મંડી જવું એ ભૂલ છે. ધાતુઓની બનાવટ, શોધન, મારણ વગેરે ક્રિયાઓમાં પણ વિધિ પૂર્વકજ કાર્ય કરવાનું છે, ક્રિયામાં ફેરફાર થવાથી ગુણ દોષમાં પણ ફેરફાર થઇ જાય છે. શાળાઓમાં આ વિષય દાખલ થાય તો વિદ્યાર્થીઓને પદાર્થો સંબંધી ઘણું જાણવાનું મળે, પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન શિખવવામાં કોઇને પણ વિરોધ હોય નહિ પરન્તુ તેની સાથે આ રસાયનનો ક્રિયાત્મક વિષય શિખવાય તો વિદ્યાર્થીઓને ભવિષ્યમાં ઘણોજ લાભ થવાનો સંભવ રહે છે.

આ સ્થળે શ્રી ધન્વન્તરિ માસિકના સંપાદક શ્રીયુત ભાઇ ભોગીલાલ વિક્રમલાલ ત્રિવેદિએ 'આયુર્વેદરસાયનશાસ્ત્ર' નામક વિષયની પ્રસ્તાવના'

લક્ષના સચોટ શબ્દોમા જે કાઇ જણાવ્યુ છે તે અમે પાઠકના લાભાર્થે અત્રે આપવાની રજા લઇએ છીએ

'સાંપ્રતકાળના આર્યાવર્તની પ્રજા નિત્યનિત્ય અશક્ત, અ પાયુષી, વીર્યહીન અને રોગગ્રસ્ત થતી જાય છે, એટલુજ નહીં પણ ઉચ્ચ વર્ણોમા પણ કેટલાએ સતાન રહિત જોવામા આવે છે જે રોગોના નામો અને લક્ષણો આપણા આર્યશાસ્ત્રમા કે વિદેશી વૈદ્યવિદ્યાના પુસ્તકમા જોવા અને સામળવામા આવ્યા નથી હોતા તેવા રોગો પણ મનુષ્ય જાતિમા થવા લાગ્યા છે હાલમા આ દેશમા અને બીજા દેશોમા વૈદકવિદ્યાની દિનપ્રતિદિન ઉન્નતિ થતી જાય છે હજારો નવીન દવાઓની શોધ થતી જાય છે શસ્ત્રવિદ્યાનુ અને વૈદકનુ ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવનારા હજારો ડાક્ટરો આ કામમા રોકાયા છે, તેમ છતા રોગોની અને રોગીઓની સખ્યા દિનપ્રતિદિન કમી થવાને બદલે વધતીજ જાય છે એ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે રોગોના જે ઉપાયો કરવામા આવે છે તે માત્ર ઉપર ટપકાના અને તાત્કાલિક આરામ થાય તેવાજ કરવામા આવે છે રોગો નિર્મૂળ થાય અને દવાની અસર લાંબા વખત સુધી ટકી રહે એવી દવાની શોધ વૈદક કામ કરનારા લોકો તરફથી થતી નથી, એમ કહ્યા વિના ચાલતુ નથી, અને તે સબધમા યુરોપ, અમેરિકાના વિદ્વાન વૈદ્યશાસ્ત્રના જ્ઞાન ધરાવનારાનો પણ તેનોજ મત છે

, આટલી હિમ્મત સાથે કહી શકુ છુ અને બીજા દૃઢ પ્રમાણ પાકો [illegible] આજથી પચાસ વર્ષ પૂર્વે [illegible] દવાખાનાની સખ્યા [illegible] જેટલી નહોતી અને કોઇકજ મ્હોટા [illegible] દવાખાના [illegible] હતા ત્યારે આ દેશમા આર્યવૈદો મ્હોટા શહેરો ને ગામોમા [illegible] સારવાર કરતા તે વખતે દર્દીઓની સખ્યા આજ જેટલી નહોતી તેમ આજના જેવા યુવાવસ્થામા થતા મરણો પણ નહોતા [illegible] ચાર [illegible] થતા [illegible] તાવો ઉપન થતા [illegible] [illegible] પછી બધ થતા અને તેવાજ કારણો લીધે

" વૈદ્યાનાં શારદિ માતા " એ કહેવત પડેલી. વળી આર્ય ગ્રંથોમાં " જીવ શરદ્ઃ શતમ્ " સો શરદ ઋતુ સુધી જીવ. એમ આશીર્વચન બ્રાહ્મણો દેતા. મતલબ કે ઘણા ખરા રોગો શરદ ઋતુમાં ઘણે ભાગે થતા અને દીવાળીથી માંડીને તે બીજી શરદ ઋતુ સુધી પ્રજાનો ઘણો ભાગ નીરોગ અવસ્થામાં રહેતો, કવચિત્ કોઇને તાવ શરદ ઋતુ પછી રહેતો, તો તેને સોડીયા તાવના નામથી ઓળખતા. આમ થવાનું શું કારણ-ને હાલ રોગો નાબુદ થતા નથી તેનું શું કારણ તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

આર્યશાસ્ત્રમાં તમામ રોગોની ઉત્પત્તિ કુપિત મળથી થાય છે એમ માનેલું છે, જર્મનીના સુપ્રસિદ્ધ ડાકટર કુન્હે તમામ રોગોની ઉત્પત્તિ શરીરમાં વિજાતીય તત્વોનો સંચય થવાથી થાય છે એમ કહે છે. વળી સુપ્રસિદ્ધ ડાકટર બીલ્ટ્ઝનો પણ તેવોજ મત છે, તેમજ અમેરિકાના અગ્રગણ્ય વિદ્વાનો પણ એવોજ મત ધરાવે છે. જે કારણોથી રોગની ઉત્પત્તિ થઇ હોય તે કારણો નિર્મૂળ કરવાથી રોગો પણ નિર્મૂળ થાય છે, કારણ " મૂલોનાસ્તિ કુત શાખા " એ કહેવત પ્રમાણે જ્યારે મૂળનુંજ છેદન થાય ત્યારે શાખા ક્યાં રહે! આર્યશાસ્ત્રમાં દરેક રોગનો કેવી રીતે ઉપચાર કરવો તે સબંધે ઘણું લખેલું છે, તે બધું સ્થળ સંકોચને લીધે અત્રે લખી શકાય તેમ નથી, પણ ટુંકમાં એક દાખલાથી બતાવી શકાય તાવના દર્દીની સારવાર આર્યશાસ્ત્રમાં નીચે પ્રમાણે કરવા લખેલું છે:-

દેશ, કાળ અને રોગીના સ્થિતિ જોઇ, તેને પ્રથમ જુલાબ આપવામાં આવતો, કિંવા તેને લાંઘણ (લઘન જ્વર નાશનમ્) કરાવવામાં આવતું, તેથીજ તાવ નાબુદ થતો. તે ઉપચારથી આરામ ન થાય તો દર્દીને જ્વર પકવ થવા માટે વનસ્પત્યાદિકનો ક્વાથ (ઉકાળો) આપવામાં આવતો. જેથી આંતરડામાં સંચિત થયેલો મળ નીકળવા જેવો પક્વ તૈયાર થતો ને પછી ક્વાથાદિ યોજનાથી એ મળને બહાર કાઢવામાં

આવતો, અને જ્વરથી દર્દીને નિરામય કરતા. આવી સારવારથી બંધ થએલો તાવ, ફરી મળનો ભાગ સંચિત થતા સુધી ઘણી મુદત આવતો નહિ. તે નિયમને લઇ વાતજ્વરમા સાત દિવસ, પીત્તજ્વરમા દસ દિવસ અને કફજ્વરમા બાર દિવસ પછી, જ્વર પક્વ થયેજ દવા આપી બંધ કરવા માટે બતાવેલુ છે, આજ પ્રમાણે બીજા રોગોની પણ સારવાર બતાવેલી છે. હાલ સારવાર કેવી રીતે થાય છે તે નીચેના દાખલાથી ધ્યાનમા આવશે

આપણા ઘરમા ફક્ત નહાવાનુ પાણી જવાની મોરી હોય તે મોરીમા એઠવાડનુ પાણી રેડીએ, પેશાબ કરવા બેસીએ, સડેલા અનાજ ને વાસણ ધોતા જવા દઇએ, તો પરિણામ એ આવે કે તેમાથી ગંધ ઉડવા લાગે એ ગંધથી આપણને ત્રાસ થાય, તે દૂર કરવા આપણે ફીનાઇલ અગર કારબોલીક પાઉડર નાખીએ, અને તેની દુર્ગંધ આવતી બંધ થવાથી રાજી થઇએ કે હવે દુર્ગંધ આવશે નહિ પણ તેમા આપણે ભૂલ ખઇએ છીએ. મોરીના કહોવાણના કચરાની ગંધ નીકળતી બંધ થઇ નથી પણ ફીનાઇલ કે કારબોલીક પાઉડરની ઉગ્ર વાસથી કહોવાણની ગંધ આપણા નાકને લાગતી નથી પણ થોડા વખત પછી ફીનાઇલ કે કારબોલીક પાઉડરની અસર દૂર થયા પછી એ ગંધ આવવાનીજ. આપણા ઘરમા એક દર છે તેમા એક સર્પ રોકુ કાઢતો બહાર દેખાય છે તે જોઇ આપણને એમ લાગે છે કે આ સર્પ આપણને કરડશે, એમ ધારી તે ઉપર પથ્થર મુકીએ છીએ, કીંવા માટીથી પુરી દઇએ છીએ પણ આપણે વિચાર કરતા નથી કે સર્પને નીકળવાને બીજા દ્વાર છે, તે દ્વારે નીકળી આપણને કરડયા વિના રહશે નહિ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે દુર્ગંધના ત્રાસથી બચવુ હોય તો સારો ઉપાય એ છે કે તેમા ખુબ પાણી રેડી કોવા ના કચરા ધોઇ નાખી સાફ કરવી કે ફરી ભરાતા સુધી દુર્ગંધ આ . . . ન ી, તેમજ સર્પના ભયથી નિવૃત્ત થવુ હોય તો તે સર્પને પકડી બહાર ઘણો દૂર ફેકી આવવો.

ઉપરના પહેલા ઉદાહરણ પ્રમાણે, આપણા શરીરમા ભરાયના મગને કિવા વિજાતીય તત્વને બહાર કાઢી શરીર નિર્મળ ન કરીયે ત્યા સુધી રોગ નિરસ્ત કરવા કરેના ઉપચાર મરમોવીક પાઉડરકે ફીનાઈન મોરીમા છાટી દુર્ગંધ બંધ કરેલા ઉપાય સરખા છે આ ાસચિતમળ અને વિજાતીય તત્વથી આતરડા ભરાઈ જાય છે, ત્યારે બીજા ઉદાહરણમા મતા બ્યા પ્રમાણે રોગ પોતાનુ ડોકુ બહાર કાઢી દેખાવ દે છેજ એવી રીતે કે તાવ આવતા પહેલાજ દસ ચિહ્ન થાય છે ૧ અરૂચિ ૨ તૃષા એટલે તરસ લાગવી, ૩ ફેર ૪ બગાસા ૫ અતિસાર (ઝાડો) ૬ હીકના એટલે વાયણીઓ આવવી ૭ ઉનરી ૮ શરીર ફ્રુજ્યુ ૯ શ્વાસ ૧૦ ઉધરસ, આ બધા તાવના પૂર્વ ચિન્હ છે તે તાવ આવતા પહેલા માલુમ પડે છે હાલની વૈદ્યકીય આરબાર પ્રમાણે અનીમાર વાળાને કનેરીડાઇન ડોવર્સ પાઉડર ૫ ગ્રીસ ક્રીમ એગેમેટીક કિવા દેશી વૈદ્ક પ્રમાણે કનક સુદર રસ, અરીણ ઝેરકચોલા ૪ બીજુ કઇ આપી સચિત થયેલા ઝેર બેગા બી ન ઝર ઉમેરવામા આવે છે કુદરત જે સચિત મળને બ[illegible] કાઢવા પ્રયત્ન કરે છે તે[illegible] અદર રાખવા વૈદ્યકીય આરબાર થાય છે તનુજ ઉનરી થાય ત્યાર બધ કર વાની જુની જુદી જાતની [illegible]ઓ આ[illegible] નીકળતા વિજાતીય તત્વોને અદરજ રાખવા તજવીજ કરવામા આવે છ જેનુ પરિણામ એ આવે છે કે [illegible] ા દખલ પછી એજ તત્વો જબર [illegible] બીજા રોગો ઉત્પન્ન કરે છે આનો અથ એજ [illegible] કાઈ માણસને પીશાચ (ભૂત) વળગતુ હોય તો કાઢવા ગ[illegible] બદલે [illegible]નાવે તે [illegible] ભૂતને મઢવા પોતા[illegible] આવના [illegible] [illegible]િના વતન પીર નીગર પેના માણસના શરીરમા દાખલ કર તેનુ પરિણામ અ આવે [illegible]ેવાના શરીરમાનુ ભૂત નીકળે નહી, તે બીજા ચાર પાચ ઉનટા તેના શરી રમા વધે તજ [illegible] હાલની [illegible] કરવાની પદ્ધતિ આવ થઈ છે તાવના દર્દને પ[illegible] [illegible] તાવ ઉનટા હોય તો [illegible]

ક્વીનીના મિશ્ર રોજ આપવામાં આવે છે. અગર ન ઉતર્યો હોય તો
શીતકરણની ગતિ મંદ કરનારી, પરસેવો લાવવાની ફીનાસીટીન. એન્ટી-
ફેબ્રીન ઇત્યાદિ વિચારી દવાઓ આપવામાં આવે છે. જેથી સંચિત
મળ રૂપી ઝેર ભેગો આ ઝેરો પણ વધે છે. આવાંજ કારણોથી રોગો
શરીરમાં નિર્મૂળ ન થતાં તેનાં બીજકો શરીરમાં રહેતાં અને રોગો
વારંવાર હુમલા કર્યા કરે છે, અને તેથી શરીર ક્ષીણ થઇ હજારો
માણસોનો દેશમાંથી અકાળે નાશ થાય છે.

આર્યશાસ્ત્રના ગ્રંથોમા રોગો નાબુદ કરવાની બે રીતિઓ જોવામાં
આવે છે. પ્રથમ એક ઉપાયાદિથી મળને પક્વ કરી બહાર કાઢી રોગને
નાબુદ કરવો, અને બીજી રીત એ છે કે જલદ માત્રાઓથી રોગોનાં
બીજ કે દૂષિત મળ, કીંવા વિજાતીય તત્વોને બાળી નાખી રોગ
મટાડવો. પહેલી રીત નિર્દોષ છે. બીજી રીતથી જો કે રોગ મટે છે
પણ બાળી નાખેલા બીજકો કીંવા વિજાતીય તત્વો થોડે વખતે પુન:
નવજીવન લઇ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે.

પુરાતન કાળમાં આર્યાવર્તમા ઘણાં વન ઉપવન હતાં, પ્રથમ
વસ્તી હિમાલયને તેની તળેટીના ભાગ તરફ હતી, તે વખતે, હિમાલય
પર્વતમાંથી, અને નદીના પ્રદેશોમાંથી આર્યાવર્તના મહાત્મા ઋષિ
મુનીઓ, કે જેઓ વનોપવનોમા એકાન્તમા રહી, આખો દિવસ અનેક
વિદ્યાઓની શોધો કરતા હતા. તેમણે અનેક રોગો ઉપર અજમાવી
જોઇ, અમરત્વક વનસ્પતિઓના ગુણ દોષ સબંધી અનેક પુસ્તકો
લખેલ છે. એટલે આર્ય વૈદક ચાર લાખ શ્લોક પુરતું કહેવાય છે. તે
વાતને નીચેના જેવા પુસ્તકો ટેકો આપે છે. વસ્તી દિન પ્રતિદિન વધવા
લાગી, અને વન ઉપવનોની જગાએ મ્હોટાં શહેરો અને ગામો વસવા
લાગ્યાં, અને ખેતીવાડી થવા લાગી હિમાલયની તળેટીના પ્રદેશથી
દક્ષિણ તરફ રહને રહને અતિ દૂર જેમ જેમ લોકો જવા લાગ્યા, તેમ
તેમ વનસ્પતિના વન ઉપવનો નાશ થવાથી, અને હિમાલય સરખા

પ્રદેશથી અતિ દૂર જવાથી, કેટલીક વનસ્પતિઓ જે પેઢી જાત ઓળખાણથી ઓળખવામાં આવતી હતી તેની ઓળખ ગઇ અને માત્ર દુર્લભ અગર થોડી ઘણી ઘણું ભાગે વપરાશમાં આવતી વનસ્પતિઓની ઓળખ રહી. તેવી વનસ્પતીઓ પણ, આખા દેશના દરેક ભાગમાં, અને દરેક સ્થળે થતી ન હોવાથી, ઘણે દુરથી આવવા લાગી, ને આવી વનસ્પતિઓ વેચનારાઓને લાવી મળવા લાગી, તેવી વનસ્પતીઓ પણ વેપારીને ત્યાં દીર્ઘકાળની ભરેલી, અને સડી બગડી ગએલી મળવા લાગી, એટલુંજ નહીં પણ લેનારને તેની ઓળખ ન હોવાથી વેપારીઓ પૈસાના લોભે એકને બદલે બીજી આપવા લાગ્યા. મતલબ કે શાસ્ત્રમાં બતાવેલા માફક, સ્વરૂપ, ગુણદોષ, રસ, કાળ, અને વય ઇત્યાદિના ગુણોમાં ફરક થયો અને લોકોની શ્રદ્ધા ઓછી થવા લાગી

આર્યશાસ્ત્રમાં વનસ્પતિ પોતાનો ખરો ગુણ ક્યારે બતાવી શકે કે જ્યારે તે યથાવિધિ લઇ વાપરવામાં આવે ત્યારે એવી વનસ્પતિઓ કાર્તિક, માગસર માસમાં જ્યારે તેઓ રસથી ભરપૂર હોય તે વખતે, કેટલાક નક્ષત્રો વાર અને તિથિઓના યોગમાં, શુદ્ધ જગ્યાએથી, એટલે કે સ્મશાન આદિ અપવિત્ર જગ્યાએથી નહીં, પરંતુ ગામ બહાર વન, ઉપવન, વગેરે, કે બાગમાંથી ગ્રહણ કરવામાં આવે, અને પછી તેમાંની કેટલીક છાયામાં સુકવવાની અને કેટલીક તડકે સુકવવાની, કે જેથી એ વનસ્પતીઓ બગડી જતી ન પડતાં રહેવાની વિધિ શાસ્ત્રકારોએ બતાવેલી છે, તે પ્રમાણે યથાવિધિ લીધેલી અને રાખેલી હોય તોજ શાસ્ત્રમાં કહેલા ગુણ આપ્યા વિના રહેતી નથી, એમ અનુભવ સિદ્ધ થએલ છે, મહાત્માઓએ એવી વનસ્પતીઓના કલ્પો અને વિધિ પણ બતાવેલી છે

આવી આવી અનેક હરકતોને લીધે પાછલા જમાનાના ઋષિ મુનીઓને વનસ્પતિ દવાને બદલે ખનિજ પદાર્થની (ધાતુ ઉપધાતુની) દવાઓ શોધ કરવાની જરૂર પડી, અને તેવી ધાતુ ઉપધાતુઓને શોધવાની અને

તેની ભસ્મો કરવાની અનેક ક્રિયાઓની શોધ થવા લાગી પરિણામ એ આવ્યુ કે વનસ્પતિ દવાની જગા રસાયનિક દવાઓએ લીધી, અને તેનો પ્રચાર દિન પ્રતિદિન વધવા લાગ્યો

વનસ્પતિ દવાઓ તીખી, તુરી કડવી અને કેટલીક બેસ્વાદવાળી હોવા છતા તે વધારે પ્રમાણથી લેવી પડતી, તેને બદલે રસાયનિક દવાઓ થોડા પ્રમાણમા લેવાની, સ્વાદરહિત, અને વળી તેનો ગુણ લાંબા વખત ટકી શકે તેવો હોવાથી, તેનો પ્રચાર જેમ જેમ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ, ઋષિ, મુની, યોગી ઇત્યાદિક મહાત્માઓએ વધારે શોધ કરવા માંડી, અને ધાતુ ઉપધાતુઓનો એક એક સાથે સયોગ કરી હજારો માત્રાઓ બનાવી, તેનો ઉપયોગ કરી સિધ્ધ થએલી માત્રાઓ ગ્રથદ્વારા પ્રચારમા મુકી વળી આવા ખનિજ પદાર્થોની ભસ્મો બીજી ધાતુ ઉપધાતુ સાથે મેળવવાથી સોનુ રૂપુ કરવાના છદમા રોકાયલા લોકોની શોધમા પણ અનેક ભસ્મો કરવાની ક્રિયાઓ જણાઈ, તેમણે પણ રસાયન શાસ્ત્રને મદદ કરી, વૈદક સબધી કાવ્યદ, ચરક, સુશ્રુત, ધન્વન્તરિ, શારગધર, યોક્ષન, ભાવમિશ્ર ઇત્યાદી મહર્ષિઓએ અને મચ્છ ભૈરવ નિત્યનાથ સુરાનદ, કાગ્યડી, ઇત્યાદિ યોગીઓએ પણ અનેક ગ્રથો રચ્યા છે એ રસક્રિયાઓ અને માત્રાદી દવાઓ વૈદ્ય વિદ્યામા નિપુણ ઋષિમુનીઓના આશ્રમમા શિષ્યો ગુરુ સમીપ રહી તેમની દેખરેખ નીચે કરતા, એમ પેઢી જાત [illegible] તુ આવતુ, પરતુ દુર્દૈવની વાત એ થઈ કે જવાગ્થી દેશમા વૈદવિદ્યાને રાજ્ય મદદ ગઈ, અને પરદેશથી તૈયાર દવાઓ આવવા લાગી, તેજ દવાઓ જાણનારને ઉપયોગ કરનારને રાજ્ય મદદ મળવા લાગી ત્યારથી દેશી વૈદકની પડતી સ્થિતિ થઈ દેશી વૈદ મા ભસ્મો અને માત્રાદિ દવાઓ કેવા બળવાન છે એ દરેક માણસ [illegible] નથી જ્યાતીથી [illegible] શકાય તેમ છે કે પરદેશી દવાઓ માત્રાની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી, ડો ગરી જેનો પણ એ [illegible] અનિવાર્ય છે, એમ વૈ

ક પતરના વો ૨૨ના ઓકટોમ્બર માસના તથા વો ૨૩ ના ડેસમ્બરવારી
નામના અંકમા આવેના લેખ ઉપરથી જણાય છે એટલુજ નહી પણ
પાશ્ચાત્ય દેસોમા સુપ્રસિદ્ધ ડા શુશનરના હાથથીજ જન્મ પામેલી બાયો
કીમીક સીસ્ટમ નામની ઉપચાર કરવાની વિદ્યામા વપરાતી બાર દવાઓ
નીકળે છે તે પણ ખનિજ પદાર્થોનીજ છે ડા શુશનરે એવુ સિધ્ધ
કરી આપ્યુ છે (જેને અમેરીકાના ડા કરી જેવા વિદ્વાનોએ સમર્થન
ટેકો આપેલો છે) કે આપણા શરીરના રક્ત માંસ મજ્જા અસ્થિ
આદિ સર્વમા અમુક અમુક જાતના ક્ષારનુ અમુક અમુક પ્રમાણ
રહેલુ છે તે પ્રમાણ બરાબર જળવાઈ રહેના શરીર
નીરોગી રહે છે પરંતુ તેમા વધઘટ થતા જુદી જુદી જાતના વ્યાધિ
ઉદ્ભવે છે બાયોકેમીક સીસ્ટમ જુદા જુદા રોગોમા કઈ કયી જાતના
ક્ષારાની વધઘટ થાય છે અને તેમને શરીરમાનાજ કનાકયા ક્ષારથી
ફરના યા દુરસ્ત કરના તે શીખવે છે આ વિદ્યા પાશ્ચાત્ય દેશમા
બહુ પ્રચલિત થઈ છે કહેવાનુ તાત્પર્ય એટલુજ છે કે જ્યારે બાયો
કેમીક સીસ્ટમના ક્ષારોથીજ રોગો નાબુદ થવાનુ અનનત્તર કારણોથી
માનવામા આવે છે તો આદિ મુની પ્રણીત વિવિધ ગ્રંથોમા પણ
તેનાજ ખનિજ ક્ષારાદિનાજ સંયોગ થયેના હોય છે તો તે અતિ
ઉપયોગી નીવડે એ નિઃસંશય વાત છે

જુદા જુદા ઋષિ મુનીઓને ભસ્મો તથા માત્રાઓ બનાવી જુદા
રોગો ઉપર ગ્રંથોમા દાખલ કરેલી છે અને તેવા ગ્રંથો રચાયા પછી કેટલાક
અનુભવી વૈદો યોગીઓ જતીઓ સંન્યાસીઓ ફકીરોએ પણ હસ્ત
લિખિત ગ્રંથોમા વિવિધ વિધિઓ દાખલ કરેલી છે આવા ઈતર ગ્રંથ
ગ્રંથોમાની રીતિઓનુ જ્ઞાન એક માણસને મળવવામા ઘણા શ્રમ ઉઠાવ
વા પડે તેમજ ઘણી મહેનત કરવી પડે એટલુંજ નહી પણ ઘણ
ખુટી પડેના હસ્ત લિખિત ગ્રંથો પણ મળી શકતા નથી તેથી ચાળીસ
વરસ ઉપરાંતથી આ વિદ્યા ઉપર શોખ હોવાને લીધે તથા રસાદિની

નમસ્કાર કરવાના મ્હારા ખંતભર્યા અભ્યાસથી મેં કેટલાક સાધુ સંત સંન્યાસી, યોગી, જતી તથા વૈદોનો પ્રસંગ પાડેલો અને તેમના સહવાસમાં રહી મેં તેમની પ્રસન્નતા મેળવી કેટલીક દવાઓ બનાવવાની રીતિઓ તથા અનુભવ મેળવેલો છે તેમજ ગ્રંથોમાંથી જ્ઞાન પણ મેળવ્યું છે આ જ્ઞાન ભંડાર મ્હારા પોતાના સ્વાર્થ માટે સંગ્રહી રાખી આ નશ્વર દેહના પરિવર્તન પછી ધુળધાણી થવા દેવાને બદલે મ્હારા અનેક બંધુ બાઇઓ અને અન્ય ઉદાસીન મુમુક્ષુ ભાઇઓના લાભની ખાતર આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા મ્હારો વિચાર છે

વૈદકશાસ્ત્રમાં દરેક ઔષધોના ગુણ દોષ તથા માત્રાઓ બનાવવાની ક્રિયાઓ પણ છે એ એક બરોબર માત્રાના અભ્યાસથી અનુપાન યોગ પરત્વે છે પરંતુ જ્યારે તેવા રોગોનો હુમલો આવે ત્યારે આપણા હાથમાં બરાબર માત્રા હોવા છતાં પણ તેનો ઉપયોગ થઇ શકતો નથી કારણ કઇ માત્રા કેટલા પ્રમાણમાં તે રોગ ઉપર કામ કરશે તે જાણવાનું સાધન ઘણાખરા પુસ્તકોમાં નથી

“રસાયન” એ સંસ્કૃત શબ્દ છે અને ખોરાકમાંથી શરીરના પચન થયેલો અર્થ “રસ” નું જે રૂપાંતર થાય તે છે શારીરિક [illegible] ક્રિયાથી સપ્ત ધાતુના શરીરની અંદર નિયમિત પ્રમાણમાં [illegible] [illegible] કે તે સપ્તધાતુ [illegible] ('chyle') [illegible] [illegible] (fat) માંથી [illegible] (marrow) [illegible] સપ્તધાતુ [illegible] માંથી [illegible] જેમ અનુક્રમે [illegible] છે જેમકે રસમાંથી [illegible] માંથી માંસ વિગેરે [illegible] ધાતુઓ [illegible] દવાઓ રોગને સરળતાથી આ સપ્તધાતુમાં [illegible] પાચન અર્થે અનુકૂળ કરી આપે તે રસાયન કહેવાય છે, તેના [illegible] [illegible] કહે છે કે તે શરીર અને મગજને પુષ્ટિ આપે છે અને રોગોનો નાશ કરે છે [illegible] જેના ઉપર ઉતરતો [illegible] આધાર છે તે ઉત્પન્ન કરે [illegible]

મહર્ષિ સુશ્રુત હેની આ પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરે છે,—"રસાયન એ એવી મહૌષધી છે કે જે જીવનદોરી લંબાવે છે, શરીર અને મગજને બળવત્તર કરે છે અને સર્વ રોગોને અટકાવે છે."

ડાક્ટર વાગ્ભટ તેના સબંધમાં ટીકા કરે છે કે "તે સ્મરણશક્તિ અને બુદ્ધિને સુધારે છે, કંઠ નિર્મળ કરે છે, ચહેરાને ખુબસુરત બનાવે છે, શરીરને સુંદર અને પ્રેમણીય કરે છે, આરોગ્યને જાળવી યૌવનને નિભાવે છે, શારીરિક અને માનસિક શક્તિઓને બળવત્તર કરે છે, અને મનુષ્યત્વના સર્વ આશિર્વાદ અર્પે છે, ટુંકમાં શરીરને જે સાત ધાતુઓ પુષ્ટી પાડે છે આવી જાતના રસાયનના સેવનથી વૃદ્ધ અશક્ત થઇ ગએલા વ્યક્તિ જુવાન થએલા, અને લબડી ગયેલી ચામડીવાળુ હેમનુ શરીર માંસાદિકથી ભરાવદાર થયું આર્યગ્રંથોમાં વર્ણન છે.

હતભાગ્ય હિંદુસ્તાનનું કે અત્યારે જેના ઋષિ મુનીઓએ ઉપર પ્રમાણે અત્યંત વખાણ કર્યા છે તેવા અમૃતતુલ્ય, દીર્ઘાયુષ અર્પનાર, અનેક રોગ નાબુદ કરનાર રસાયનાદિકનું નામ સાંભળતાં લોકો કંપે છે, અને છે પણ તેમજ કે કેટલાક ઉંટવૈદ્યો તેવા રસાયનો નાખી દર્દીની જીંદગી જોખમમાં લાવે છે મ્હારા દીર્ઘકાળના અનુભવોમાં આવા કહેવાતા રસાયનો ફુકી નીકળેલા ઘણા દર્દીઓ જોવામાં આવેલા છે હું ખાત્રીપૂર્વક અને હીમ્મત સાથે કહી શકું છું કે ધતુરા ભસ્મ અને તામ્રભસ્મ જેવા મ્હોટા રસાયનો મે યથાશાસ્ત્ર શુદ્ધ કરી તેમની ભસ્મો કરી દર્દીઓને ખવરાવેલી છે, અને તે ઉપર તેલ મરચું, આમલી જેવા પદાર્થો પણ ખાવા છુટ આપેલી છતાં પણ તેવા દર્દીઓને દર્દીઓને પણ એવી દવાઓ ફુકી નીકળવાના દાખલા મ્હારા જોવામાં આવ્યા નથી પરંતુ શાસ્ત્રોક્ત રીતથી પરેજ પાળવામાં ન આવે તો એવી દવાઓ પોતાના ગુણો શાસ્ત્રોમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે જેટલા જોઇએ તેવા આપી શકતી નથી એ કારણને લીધે પથ્યાદિનો નિયમ છે પરંતુ હેમાં કવચિત અપવાદ હોવા છતાં પણ દવાનો ગુણ નથી

એવુ પણ દર્શાને સારે જણાતુ છુ આથી ધાતુ ઉપધાતુને યથાશાસ્ત્ર શુદ્ધ કર્યા પછીજ તેની ભસ્મો કરી વાપરવી જોઈએ અથવા તો ઉપ ધાતુ કાચી વાપરવા જે સ્થળે કહ્યુ હોય આજ તે વાપરવી જોઈએ એમ મ્હારો તો નમ્ર અનુભવ છે આવી યથાશાસ્ત્ર બનાવેલી દવાઓ શાસ્ત્રમા વર્ણન કરેલા ગુણો આપ્યા વિના રહેતીજ નથી એ વાત નિર્વિવાદ છે ”

વૈદક સબધી 'મસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક મડળ' તરફથી 'આર્ય ભિષક્' નામનો મ્હોટો ગ્રન્થ બહાર પડેલો છે તે ઉપરાત એજ વિષયના બીજા ગ્રથો પણ પ્રગટ થયા છે છતા ગુજરાતની બહોળી વસ્તીના પ્રમાણમા અત્યાર સુધી પ્રગટ થએલુ વૈદક સબધી સાહિત્ય સાગરમા એક જલબિન્દુ સમાન છે સાધારણ જન સમુદાય મ્હોટી કિમ્મતના પુસ્તકો ખરીદી ના ખચાય એમા આશ્ચર્ય નથી એની વખતે ચાર પાચ અથવા છ રુપીઆ એક પુસ્તક પાછળ ખર્ચવા જેટલી આપણી પ્રજાની આવક નથી વળી કટકે કટકે દસ વીસ રૂપીઆ મ્હેજે ખર્ચી શકાય પરન્તુ એકી વખતે તેટલી રકમ સાહિત્ય પાછળ ન ખર્ચાય એ અનુભવસિદ્ધ વાત છે એ વાત ધ્યાનમા લઇ કેવળ ધાતુ સબધી જ્ઞાન દર્શાવવા આ પૃથક્ ગ્રન્થની યોજના અમને ઠીક જણાય છે આ પુસ્તક બનાવવામા 'આર્યાવધિ શાસ્ત્ર' આવ ભિષક્' તેમ ન વૈદ્ય જટાશકર લીલાધર ના 'વૈદક પતરૂ માસિકના સ્થાપક અને ધન્વન્તરિ માસિક વગેરેની ન્યૂનાધિક અશમા મદદ લેવામા આવી છે જેને માટે તે પુસ્તકો તથા માસિકોના સપાદક તથા લેખકોનો અમે અત્રે સવિનય આભાર માનતા ભૂલતા નથીએ છીએ ઇત્યલમ્

પ્રકાશક

અભ્રક (અબરખ.)

વર્ણન:-અભ્રક ચાર જાતનો થાય છે. કાળો ધોળો રાતો અને પીળો. બજારમાં ફક્ત બે જાત મળી આવે છે. ધોળો અને કાળો. તેમાં કામણ મંત્રકારમાં લાલ પીળો અને કૃષ્ણવર્ણ એ યોગ્ય છે. ધોળો રૂપાની ક્રિયામાં, લાલ રસાયનમાં, પીળો સુવર્ણ ક્રિયામાં અને કાળો રોગનાશનમાં પ્રશસ્ત છે, ધોળા અને કાળા અબરકનાં પતરાં આવે છે. અભ્રખ રૂપાના જેવો ઝગઝગતો હોય છે અને કાળો અભ્રક કાળો હોવા ઉપરાંત તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે ધોળાં ટપકાં હોય છે ઔષધ તરીકે કાળો અભ્રક શ્રેષ્ઠ છે.

અભ્રક પરીક્ષા-કૃષ્ણ અભ્રક વળી ચાર જાતનો છે, પીનાક, દર્દુર, નાગ અને વજ્ર. જે અભ્રક અગ્નિ ઉપર તપાવ્યા છતાં પત્રાં જુદાં જુદાં થાય તે પીનાક, જો અજ્ઞાનથી ભક્ષણ કરવામાં આવે તો કુષ્ટ (કોઢ) થાય છે, અને જે અગ્નિ ઉપર મુકવાથી ગોળાકાર થાય છે ને દેડકા જેવો અવાજ કરે છે તે દર્દુર કહેવાય છે. એ પણ ત્યાજ્ય છે, વળી જે અગ્નિ ઉપર નાગ નરખો ફુંકાર કરે છે તે નાગ કહેવાય છે. તે પણ વર્જ્ય છે, જે અગ્નિ ઉપર તપાવવાથી વિકાર પામતો નથી અને વજ્ર જેવો રહે છે તેને વજ્રાભ્રક કહે છે. વજ્રાભ્રક જરા વ્યાધિ, વગેરે દોષોનો નાશ કરે છે. તે અભ્રક કાળો હોય છે અને તેજ સર્વત્ર હિતકારક અને યોગ્ય છે. બીજા સારા નથી

દિશા પરત્વે અભ્રક-જે અબરક પૂર્વ તરફના પર્વત ઉપર થાય છે તે ઘણો બળવાન અને ગુણમાં પણ સર્વોત્તમ હોય છે; અને જે દક્ષિણ દિશા તરફના પર્વતનું ખનિજ છે તે સ્વલ્પમત્વ અને

અલ્પ ગુણવાળો છે. અને ઉત્તર તરફના પર્વતમાંનો અલ્પ ગુણવાળો છે. અભ્રક લેવો હોય તો અભ્રકની ખાણું મથાળું ખોદી પછી નીચે ગાગ સરખો સત્વ હોય એવો લેવો

વજ્રાભ્રક ગુણ—આ અભ્રક તુરટ, મધુર, શીત, આયુષ્ય આપનાર, ધાતુવર્ધક અને ક્ષય, ત્રિદોષ, પ્રમેહ, કુષ્ટ, પ્લીહ, ઉદરગ્રંથી, વિષ અને કૃમિનો નાશ કરે છે

શોધન તથા મારણ (શોધન એટલે શુદ્ધ કરવું અને મારણ એટલે રસ કરી ભસ્મ બનાવવી)—અભ્રકની ભસ્મ બનાવ્યા પહેલા તેને શુદ્ધ કરવો પડે છે, તેને માટે કાળો વજ્રાભ્રક લઇ તેને ખુબ તપાવી ગાયના દુધમા હારવો આથી તેના પતરા જુદા પડી જાય છે, પછી તે પતરાને ખુબ તપાવી સાતવાર ત્રિફળાના (હરડા બેડા અને આમળા) ના કાઢામા, સાત વાર ગૌમુત્રમા અને સાતવાર છાશની અંદર બોળવા, આ ક્રિયાથી અભ્રક શુદ્ધ થશે અભ્રક અગ્નિ ઉપર તપાવી બોરના કાઢામા ઠુસાવવો અને હાથથી મર્દન કરી ઉપરનુ પાણી કાઢી નાખી શુષ્ક કરવો જેથી તે ધાન્યાભ્રકથી પણ સારો થશે

તે સિવાય તેને શોધન કરવાની બીજી રીત એ છે કે અભ્રક પતરાને આઠ દિન સુધી તાંદળજાના રસમા અને કાઢામા બોળી રાખવા. આવી રીતે શુદ્ધ થએલા અભ્રકને કાઢી લઇ ધોઇ સાફ કરવો શોધન કરવાથી અભ્રક પોતાની ચવડાઇ છોડે છે ને તેનો જલદીથી ભૂકો થાય છે. તે શુદ્ધ થએલા અભ્રકને એક ધાબળાની અંદર નાખી તેમા તેથી ચોથો ભાગ પરાળ નાખી તે બન્નેને ખુબ ચોળવા જે છેડામા અભ્રક ચોળતા હોઇએ તે છેડો પાણીથી ભરેલા તપેલાની અંદર રાખવો કારણ કે ચોળવાથી અભ્રકના

જે બારીક કણો ધાબળાનાં છિદ્રોમાં નીકળે છે તે પાણીમાં મળે છે. અને કોરાને કોરા કપડામાં ચોળવામાં આવે તો તે અભ્રકનાં કણો ઉડી જાય છે ને અભ્રક બીલકુલ હાથ લાગતો નથી. આવી રીતે ચોળવાથી બધો અભ્રક પાણી નીચે બેસી જશે ને પરાળનો કુચો ધાબળામાં પડ્યો રહેશે. બધો અભ્રક પાણીમાં પડયા પછી તે પાણીને આછરવા દેવું અને પાણી આછર્યા પછી નીતારી નાખવું. નીચે ચકચકીત સોટ જેવો અભ્રકનો ભૂકો પડ્યો રહે છે તેને ધાન્યાભ્રક કહે છે. અભ્રકની ભસ્મ કર્યા પહેલાં ધાન્યાભ્રક કરવાની જરૂર છે. કેટલાક વૈદ્યો ધાન્યાભ્રક કર્યા સિવાય અભ્રકની બારીક કટકીઓ કરી તેને સુરોખાર તથા ટંકણખાર સાથે ખલ કરી ગજપુટથી † ફુંકી દે છે પણ તેથી શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ થતી નથી તેમજ તેથી સારો ફાયદો પણ થતો નથી. શુદ્ધ અને ઉત્તમ અભ્રકભસ્મ કરવાનો સારો રસ્તો એ છે કે ધાન્યાભ્રકને ગૌમુત્રની ભાવના દઇ એક દિવસ ખલ કરી ગજપુટની અંદર ફુંકી દેવો. આવી રીતે બે ચાર વખત ગૌમુત્રમાં ખલ કરી ગજપુટ દઈ દેવાથી શુદ્ધ અને નિશ્ચંદ્ર અભ્રકભસ્મ થાય છે. તે સિવાય તૈયાર કરેલ ધાન્યાભ્રકને આકડાના ક્ષીરમાં બે ચાર વખત ખલ કરી ગજપુટો દેવાથી પણ શુદ્ધ અભ્રકભસ્મ થાય છે. ફક્ત એક અથવા બે ગજપુટ ફુંકવાથી જોઇએ તેવી અભ્રકભસ્મ થતી નથી. શુદ્ધ અભ્રકભસ્મ લાલ ભુંખરા રંગની હોય છે ને તેમાં ચકચકીત કટકીઓ હોતી નથી. જેમાં ચકચકીત કટકીઓ હોય તેને અશુદ્ધ ભસ્મ સમજવી ને વાપરવા માટે તદ્દન અયોગ્ય છે. જેટલી વખત

† ગજપુટ=એક ગજ લાંબો, એક ગજ પહોળો અને એક ગજ ઉંડો ખાડો ખોદી તેમાં છાણાં ભરી તે છાણાની વચમાં શરાવ સંપુટ મુકવું. પછી બાકીનો ભાગ છાણાંથી ભરી દેવો અને તેને સળગાવી તાપ કરવો એવી રીતે તાપ આપવાની ક્રિયાને ગજપુટ તાપ આપ્યો એમ કહેવાય છે.

ગજપુટ દઇ ભસ્મ કરવામા આવે તેટલો તેના ગુણમા વધારો થાય છે અને તે પ્રમાણે તેને એક પુટી, દશપુટી, શતપુટી અને સહસ્રપુટી એવા જુદા જુદા નામો આપવામા આવ્યા છે સહસ્રપુટી ભસ્મ સૌથી ઉત્તમ ગણાય છે પણ તે ઘણી કડાકૂટ વાળી બનાવટ છે જેથી ૫-૧૦ પુટવાળી બનાવટ સાધારણ રીતે વપરાય છે એક બે પુટવાળી અભ્રકભસ્મ ન વાપરવી કારણ કે તે સાવ નિશ્ચંદ્ર થઇ ગ[illegible]ી હોતી નથી અભ્રકભસ્મનો રંગ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાલભુખરો થાય છે તે રંગ સારી રીતે આવે તેટલા માટે તેને આકડાના દૂધમા અને વડની જટાના રસમા ખલ કરે છે વડની જટામા ખલ કરવાથી અભ્રક રાતો રંગ ઘણી જલદીથી પકડે છે તે સિવાય મજીઠનો પાસ દેવાથી પણ લાલ રંગ જલદીથી આવે છે કેટલાક વૈદ્યો ઝાઝી ભાવના ન દેતા રંગને માટે ખાસ એક બે ભાવના દઇ અભ્રક વાપરે છે

બનાવટ—૧ અભ્રક ભસ્મ ૨ અર્જુનાભ્ર ૩ સુલોચનાભ્ર ૪ શૃંગારાભ્ર ૫ હરિશંકર રસ ૬ મહાનંદી વિરામ રસ

૧ અભ્રકભસ્મ—આની બનાવટ ઉપર મારણમા આવી ગઇ છે

૨ અર્જુનાભ્ર—શુદ્ધ અભ્રભસ્મને અર્જુનવૃક્ષની છાલના રસની સાત ભાવ । દઇ સુકવવી ને વાટી બારીક કરતા જે તૈયાર થાય તે અર્જુનાભ્ર

૩. સુલોચનાભ્ર—બાર તોલા શુદ્ધ ભસ્મ લઈ ભાંગરાનો જલ ચવક, વાગો, દાડમનુ ફળ, લીંબુનો રસ આમળા અને ચાગેરી આ દરેકના રસ બાર બાર તોલા લઇ તેની એક પછી એક અભ્રકને ભાવના દેવી એ બધી ભાવના દેવાઈ રહે ત્યારે વાલ વાલની ગોળી વાળવી

૪ શૃંગારાભ્ર—અભ્રક ભસ્મ ૧૬ તોલા લઇ તેમા કપૂર એલચી, જાયફળ, જાવત્રી લવંગ ગજપીપર તેજપત્ર, જટામાંસી,

તાલીસપત્ર, તજ, નાગકેશર, કુષ્ઠ, ધાવડીનાં ફુલ, કાળીવાળો અને શુદ્ધ ગંધક એ દરેક એકેક તોલો લઇ ખાંડી બારીક ચુર્ણ કરી તેમાં ૦॥ તોલો શુધ્ધ પારો બરાબર મેળવી પાણી સાથે તેની બબ્બે રતીભારની ગોળી કરવી.

૫ હરિશંકર રસ—શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ લઇ તેને સાતદિવસ સુધી આમળાંના રસની ભાવના દેવી.

૬. મહાલક્ષ્મીવિલાસ રસ—અભ્રક ભસ્મ તોલા ૮, શુદ્ધ પારો તોલા ૪, શુદ્ધ ગંધક તોલા ૪, બંગભસ્મ તોલા ૨. રૌપ્ય ભસ્મ તોલો ૧, હરતાળ ભસ્મ તોલો ૧, તામ્ર ભસ્મ તોલો ૦॥. સુવર્ણભસ્મ તોલો ૦॥. કપૂર, જાયફળ અને જાવંત્રી દરેક ચાર ચાર તોલા સમદરશોષનાં બી બબ્બે તોલા, ધતુરાનાં બી તોલો ૧—એ બધાંને સાથે મેળવી નાગરવેલનાં પાનમાં ખુબ ખરલ કરી વાલ વાલની ગોળી કરવી. આ ઉપરાંત બીજી બનાવટો પણ છે.

મહાશ્લેષ્મ કાલાનલ રસ—હિંગળામાંથી કાઢેલો પારદ, મનશીલ, ગંધક, ટંકણખાર, તામ્રભસ્મ, બંગભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, હરતાલભસ્મ, કાળા ધતુરાનાં બીજ, સિંધાલુણ, કોષ્ઠ, હીંગ, લીંડીપીપર, કાયફળ, નેપાળાનાં બીજ, બાબચી, ગરમાળાનો ગોળ અને નસોતર એ સર્વને સરખે ભાગે લઇ એકઠાં કરી શુવરના દુધમાં ખરલ કરી વટાણાના દાણા જેવડી ગોળીઓ બનાવવી. દરરોજ એક ગોળી સેવન કરવી. આ ગોળીના સેવનથી સન્નિપાતનો નાશ થાય છે.

પિત્તાંતક રસ—જાવંત્રી, જાયફળ, જટામાંસી, કોષ્ઠ, તાલીસપત્ર, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, લોહભસ્મ, અભ્રકભસ્મ, લવીંગ અને રૂપાનીભસ્મ એ સર્વ સમાન ભાગે લઇ પાણીમાં ખરલ કરી બેબે રતીભારની ગોળીઓ કરવી, આ ગોળીઓનું સેવન કરવાથી તમામ જાતના પિત્તરોગ, ઉર્ધ્વગત્રિન પિત્ત, શાખાશ્રિત પિત્ત, શુળ, આમ્લપિત્ત, પાંડુરોગ, હૃલ્લાસ, ભ્રમ, અને ઉલટીનો નાશ થાય છે.

મહાપિત્તાંતક રસ–પિત્તાંતકમા જે વસ્તુઓ કહી છે તેમા સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મની જગ્યા સુવર્ણની ભસ્મ નાખવાથી મહાપિત્તાંતક રસ બને છે, તેના સેવનથી તમામ જાતના પિત્તરોગોનો નાશ થાય છે

ચતુઃસમલોહ—અભ્રકભસ્મ, તામ્રભસ્મ, પારદ, લોહભસ્મ અને ગંધક એ સર્વે ચાર ચાર તોલા પ્રમાણે લઇ એકત્ર કરી અડતાલીસ તોલા ઘી અને અડતાલીસ તોલા દુધમા મેળવી પકાવવુ જ્યારે પાક થઇ જાય ત્યારે વાવડીંગ, ત્રિફળા ચીતાના મૂળ અને ત્રિકુ એ સર્વેનુ ચૂર્ણ અર્ધો અર્ધો તોલો લઇ ઉપરોક્ત પાકમા મેળવી ઉતારી લેવુ, ટાઢુ થયા બાદ એક કાચની બરણીમા ભરી રાખવુ [illegible] માનસિક સ્થિતિ સારી હોય તે દિવસે આ લોહની માત્રા એક માસા બાર લઇ ઘી અને મધમા મેળવી સેવન કરવી બાદ દરરોજ એક એક માસાભારની માત્રા વધારતા જવુ જ્યારે દરરોજની માત્રા આઠ માસભારની થાય ત્યારે પછી માત્રાને વધારવી નહિ અનુપાનમા નારી એળનુ પાણી અને દુધ પીવુ જ્યારે દવાની માત્રા પચે [illegible] રાતા શાલી ચોખાનો ભાત મગના ઓસામણ અને ઘી સાથે ખાવો આ લોહના સેવનથી શૂળરોગ હૃદયશૂળ પાર્શ્વશૂળ આમવાત પ્લીહા, ગુલ્મશૂળ અને શિરશૂળનો નાશ થાય છે

પચામૃત રસ—પારદભસ્મ, અભ્રકભસ્મ [illegible] ભસ્મ ગંધક વચ્છનાગ અને ત્રિફળા એ [illegible] સમાનભાગે [illegible] સર્વેને એકત્ર કરી ગરણી ગોરખમુંડી [illegible] ભારંગી જાંબુની છાલ અને [illegible] એ [illegible] રસની એક એક ભાવના આપવી બાદ સર્વેની બરોબર વજને પચ [illegible] નાખી [illegible] એક દીવસ ખરલ કરી ચણાના પ્રમાણની ગોળીઓ કરી દર-રોજ [illegible] અને રાત્રે એક એક ગોળી સેવન કરી ઉપરથી [illegible] પાન અને ગાયના દુધનુ મંથન [illegible] ગથી [illegible]

સર્વાંગ સુંદર રસ—શુદ્ધ પારદ, તામ્ર ભસ્મ, મનશીલ, સુવર્ણ માક્ષિક ભસ્મ, હરતાલની નિર્ધૂમ ભસ્મ, રૌપ્ય ભસ્મ, સુવર્ણ ભસ્મ, બંગ ભસ્મ, લોહ ભસ્મ, અભ્રક ભસ્મ, સુંઠ, પાંચો લવણ અને ગંધક એ સર્વે સમાન ભાગે લઇ સુંઠનો કવાથ, ગરણીના પાનનો રસ, ભાંગના પાનનો રસ, ભારંગીના મળનો રસ અને કાળા ધંતુરાના પાનનો રસ એ પ્રત્યેકના રસની અલગ અલગ સાત ભાવના આપી ખૂબ બારીક મર્દન કરી બાદ એક એક માસા ભારની ગોળીઓ કરી રાખવી. એરંડીના તેલ અને સુંઠના ચૂર્ણ સાથે આ ગોળીઓનું સેવન કરવાથી કફનો વ્યાધિ શમન થાય છે તથા આ ગોળીઓનું સેવન કરી અનુપાન તરીકે ત્રિકટુ, સંચળ, હીંગ અને કાંકચના બીજ સમભાગે લઇ કરેલું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના ગળનો નાશ થાય છે.

ગુણ—પૌષ્ટિક, ધાતુ પૌષ્ટિક, શોધક, અને શીતળ.

ઉપયોગ-અભ્રક કૌવત આપનારી દવા ગણાય છે અને તેની અસર લોહની સાથે લેવાથી ઘણી વધે છે. નબળાઈ, કમકૌવની, જીર્ણજ્વર, સંગ્રહણી, જીર્ણ ખાંસી, તથા ક્ષય ઉપર તે અપાય છે. જીર્ણ રોગ ઉપર તે સારો ફાયદો કરે છે. જીર્ણ રોગની અંદર જે ઝીણો ઝીણો તાવ રહે છે તેને તે દૂર કરે છે. જ્વર દૂર કરવા માટે અભ્રકની સાથે લોહ ભસ્મની યોજના કરવી એ એક ઉત્તમ પક્ષ છે. તેથી યકૃતોદર અને પ્લીહોદર મટાય છે, શરીરમાં કૌવત આવે છે અને જીર્ણજ્વર ખસે છે. લોહ ભસ્મ અને અભ્રક એ બન્નેની રતી રતી ભાર માત્રા અરડુસીના રસમાં ખાવાથી ક્ષયમાં સારો ફાયદો થાય છે. ફાગારાઅની બનાવટ પણ લય, જીર્ણ સંગ્રહણી, તથા ઉધરસ ઉપર વાત અને આદુ સાથે ચાલી ઠંડે પાણીએ ઉતારી જોઇએ અને ઉપરથી ઘી, દૂધ વિગેરે સારો પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો જોઇએ. અજીર્ણ, મંદાગ્નિ, ઉલટી અગ્નિને થોડી થોડી ગેયર અને તેથી થતી કમ કૌવતીની અંદર અભ્રક આપવી બહુ યોગ્ય

છે. સુલોચનાભ્રની બનાવટ અર્જુનના વ્યાધિ ઉપર ઘણી પ્રસિદ્ધ છે તેમજ ધાતુ પુષ્ટિને માટે પણ તે વપરાય છે. અભ્રક ધાતુને પુષ્ટિ આપનાર દવા ગણાય છે અને તેથી કેટલાક ક્ષીણવીર્ય પુરૂષો તેનું સેવન કરે છે. ધાતુ ક્ષીણતા, કળતર, માથાનો દુખાવો, કમ્મરની પીડા અને શરીરમાં થતી બેચેની અભ્રક ભસ્મથી દૂર થાય છે. ધાતુને માટે દેશી વૈદ્યોએ ઘણા ગુણો કહ્યા છે પણ તે પ્રમાણે જોવામાં આવતા નથી તોપણ અભ્રકને માટે એટલું તો સિદ્ધ છે કે જે જે દરદોની અંદર પૌષ્ટિક દવાની જરૂર છે ત્યાં ત્યાં અભ્રક આપવી યોગ્ય છે અને તેનો ફાયદો ઘણુ કરીને તેના પૌષ્ટિક ગુણમાંજ રહેલો છે. તે શીતળ હોવાથી મૂત્ર વ્યાધિમાં ઘણી ઉપયોગી છે. ગુરદાના જીર્ણ વરમમાં અને આખા શરીરના સોજામાં અભ્રક ભસ્મ એકલી અગર હરિશંકર રસ અપાય છે. જીર્ણ પ્રમેહ ઉપર તે ઉપયોગી છે. જે દરદો ઉપર અભ્રક લાગુ પડે છે તે દરદના જીર્ણ રુપમાજ અભ્રક ઉપયોગી છે. પ્રમેહ તથા ઉધરસનાં તીક્ષ્ણ રુપમાં અભ્રક આપવો નકામો છે. બીજા બધા રોગનાં કરતાં તે છાતીના અને પીઠાબના રોગ ઉપર બહુ લાગુ પડે છે. ક્ષય ઉપર શ્રૃંગારાભ્ર અને અભ્રક ભસ્મ એ ઘણા સારા ઉપાય છે, અને જ્યારે દરદી ઘણો ક્ષીણ થઇ ગયો હોય ત્યારે તેને શક્તિ આપે છે. અર્જુનાભ્રની બનાવટ એ ખસૂસ કરીને હૃદરોગ ઉપર અપાય છે. મહાલક્ષ્મી રસની બનાવટ ઘણી સારી ધાતુ પૌષ્ટિક દવા છે. તે ક્ષીણ થએલા પુરૂષોને પંઢત્વ દૂર થવા માટે અપાય છે. દરેક જીર્ણ રોગમાં તે રોગને લાગુ પડતી દવાની સાથે અભ્રક ભસ્મની યોજના કરવી ઘટિત છે.

માત્રા:—શુદ્ધ અભ્રક ભસ્મ * ૧ થી ૨ વાલ, અર્જુનાભ્ર ૧ રતીભાર, સુલોચનાભ્ર ૧ વાલ, શૃંગારાભ્ર ૨ રતીભાર, હરિશંકર રસ ૧ વાલ, તથા મહાલક્ષ્મિ વિલાસ રસ ૧ વાલ

* અશુધ્ધ એટલે શોધ્યા વગરની અને ચંન્દ્ર એટલે જેના અંદર ચકચકીત કટકીઓ દેખાય એવી અભ્રક ભસ્મ વાપરવાથી મનુષ્યના

અભ્રકની સાથે નાખવું જોઇએ. કફ રોગને માટે કાયફળ, લીંડી પીપર અને મધમાં આપવી, ધાતુક્ષિણતે માટે લવંગ તથા મધમાં આપવી.

અંબર.

વર્ણન—અંબર એક ખનિજ પદાર્થ છે. એના ગાંગડા થાય છે. એ પદાર્થ જુ'ટીમાંની ફાટોમાંથી અથવા સમુદ્રમાં તરતુ અથવા તો સમુદ્રના કિનારા પર ઘણે ઠેકાણે મળી આવે છે. વિશેષ કરી બાલ્ટિક સમુદ્ર, પરશીઅન સમુદ્રના કિનારા ઉપર અને પોલાંડ, જર્મની, સ્વીડન, સીસીલી, પ્રશીઆ આદિ દેશોની જમીનમાં પણ મળે છે. અંબર ત્રણ પ્રકારનું થાય છે. પીળું, ધોળું અને કાળું, પીળા અંબરની ઉપર ટપકા હોવાથી તે ગોળ અરગજા જેવું પીળા રંગનું હોય છે. પીળું અંબર શ્રેષ્ઠ છે અને કાળું અર્ધથી હલકી કિંમતનું હોય છે. અસલ અંબર મોઘું વેચાય છે એટલે કેટલાક લોકો બનાવટી પણ કરે છે. જે ખરૂં અંબર છે તેના બે ગાંગડા લઇ એક ઉપર બીજો ઘસવાથી ગરમ થતાંજ સૂક્ષ્મ પદાર્થોને લોહચુંબકની માફક આકર્ષે છે. દાન નીચે

શરીરમાં અનેક પ્રકારની પીડા થાય છે. એની ભસ્મ કોઢ, ક્ષય, પાંડુ રોગ, મોજે હૃદય અને પસવાડામાં પીડા અને ભાર સતાપ આપનાર છે, તે ફુટી નીકળે છે, સોજો ચડે છે, ને હૃદ-રોગ તથા રક્તપિત્ત જેવા ચિન્હ જણાતા માટે છે અભ્રકના વિકારની શાંતિ ત્રણ દિવસ આમળાં પાણીમાં વાટી પીવાથી થાય છે એમ કહેવું છે.

ચાવવાથી થોડો અવાજ થાય છે પરન્તુ પીગળતું નથી; માત્ર નરમ થાય છે અને તેમાં થોડી ચીકાશ આવે છે. અંબરને દેવતામાં નાખવાથી તેના ધુમાડાની સુગંધી સારી આવે છે. અંબર સુગંધી પદાર્થમાં નંખાય છે.

ગુણ—ધાતુવર્ધક, તૃપ્તિકારક પુષ્ટિકર, કામોત્તેજક, ઇન્દ્રિઓને શક્તિ આપનાર, અગ્નિવર્ધક, કોઠામાની શરદી અને ગરમીની ઇજા દૂર કરનાર, જુવાન અને ઘરડાને હિતકર છે.

ઉપયોગ—એક અચ્છોડી ભાર અંબર મધની સાથે આપવું ને મુજબ સાત દિવસ આપવાથી કંપવાયુ દૂર થાય છે; અને કોઢનો તેમ સાંધાનો રોગ પણ દૂર થાય છે. સ્થાવર જંગમ વિષ ઉપર અંબર પાણીની સાથે આપવું. કોલેરા (વિસુચિકા) ઉપર અંબરની ધુણી આપવી તથા અંબર અને કસ્તુરી સહેજ ખાવા પણ આપવી. અંબરનું ઘી સાકરમાં સેવન કરવાથી ક્ષીણતા દૂર થઇ શરીર ઉપર તેજ આવે છે અને મગજ શાંત થાય છે.

કલઈ.

વર્ણન—કલઇ એ રૂપાના જેવી ચળકતી ને પોચી ધાત છે અને તેને ખડખડાવ્યાથી અવાજ થાય છે. જેને આપણે સાધારણ રીતે કલઇનાં પતરાં કહીએ છીએ તે કલઇના પતરા નથી પણ લોઢાનાં પતરાંપર કલઇ ચઢાવેલ હોય છે.

શોધન તથા મારણ—કલઇને પાતળી કરી નગોડના રસમાં હળદરનું ચૂર્ણ નાંખી તેમાં રેડવી. આ પ્રમાણે ત્રણ વખત રેડવું એટલે કલઈ શુદ્ધ થશે. દવા તરીકે ઉપયોગ કરવામાં કલઇની ભસ્મ વપરાય પણ ભસ્મ કરવા પહેલાં તેને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. કલઇની બીજી

ગોધક વિધિ એવી છે કે તેને ઉકાળી તેનો રસ થાય ત્યારે તેને
આકડાના છીરમા અગર ગૌમુત્રમા ઢારની અગર તે બન્ને સાથે મેળવી
તેમા ઢાળવી પછી તેને ગરમના પાણીથી અગર સાદા પાણીથી ધોવો
તેવાથી ગંધક શુદ્ધ થાય છે ઉકાળેલ ગંધકના રસને આકડાના
છીરમા અને ગૌમુત્રમા ઢારતી વખતે વૈદને તથા નુકારને ઘણી સભાળ
રાખવાની જરૂર છે ગંધકનો રસ આકડાના છીરમા ને
ગૌમુત્રમા નાખતા એકદમ ઉડે છે તેથી દૂર ઉભા
રહી હાથ લાંબો કરી આગુળીથી નાકવાળા નાડકાને મજબુત પકડી ઉંધો
વાળી દેવો ને તરત ખશી જવુ આમ કરવાથી ગંધક ઉડે છે પણ
માણસ દૂર હોવાથી કંઇ થતુ નથી અને જો માણસ
શુનથી આકડાના છીરના ઠામ ઉપર મોહુ રાખી ગંધક રેડે તો
છીર અને ગંધ ઉડી તેના મોઢા ઉપર ચોટી રહેશે, માટે ગંધકની શુદ્ધિ
કરતી વખતે અવશ્ય સભાળ રાખવાની જરૂર છે દરેક વખતે જ્યારે
ગંધકનો રસ ઢારવામા આવે છે ત્યારે ઝીણી ઝીણી ચસો ઉડી હાથ
એ હાથ ઉપર પડે છે માટે દરેક વખતે તે વીણી લઇ ફરીથી ગાળવી
છેવટે દૂર તેને ગૌમુત્રમા ન નાખતા તેને ઉકાળી તેનો ગાળપાડી તેવો
પછી તેને ટીપી પાતળા પતરા કરવા આવી રીતે શુદ્ધ થએલ ગંધકના
બારીક કટકા કરવા ના એ ભાગ પારા લઇ પારાની સપાટીપર ચોડી
પારેવાની ચરક પાથરી ને ઉપર ગંધકની કરચો પાથરની ને ઉપર પાછી
પારેવાની ચરક પાથરની એમ બે ત્રણ ચાર પટ દઇ માથે પારેવાની ચરક
પાથરી માથે મોટું ઢાંકણ મુકવું આ બન્ને ઠાણા અગાઉથીજ ઘણી
સીધી ગાણીના કરવા જોઇએ ત્યાર પછી ચેરા ઠાણા નીચે મુખ
તેની અંદર આ બને ઠાણા મુકી દેવા માથે બીજા થોડા ઠાણા
ખડકી તેને સળગાવી દેવા આથી થએલ ભસ્મ ગંધકની સફેદ ગાગડીઓ
બધાઇ રહેશે જ્યારે દેવતા પોતાની મેળે ઠરી જાય ત્યારે ચડો પડએના

છાણાં ખમેડી ઉપરનું છાણું હળવેથી ઉનારી લેવું જેથી ભસ્મ થએલ કંપની જામીગએલ સફેદ ગાંગડી ભુકો થઇ પારેવાની ચરક સાથે મળી ન જાય. જો સફેદ ગાંગડી જામી રહી હોય તે બધી ઉપાડી લેવી. આમ કરવાથી ઘણી ખરી કરચો ભસ્મ થઇ જાય છે તોપણ કેટલીક કરચો કાચી રહી જાય છે ને તેની કઠણ ગાંગડીઓ વળી જાય છે. તેને ફરીને બીજી વખતે તેજ પ્રમાણે પકવવી. પારેવાની ચરકને બદલે ભાગ અગર અજમાની ભુકી સાથે મુકીને સળગાવવાથી પણ સફેદ કલઇ ભસ્મ થાય છે. આ સિવાય **બંગ ભસ્મ** કરવાનો બીજો રસ્તો એ છે કે શુદ્ધ કલઇને લોઢાના વાસણમાં ઉકાળવી અને જ્યારે તે ગળે ત્યારે તેમાં ચોથો ભાગ જવખાર તથા આમલીના ફોતરાનો ભુકો નાખવો અને લોઢાની સળીથી હલાવવું. થોડીવાર હલાવવાથી તે કલઇનો બારીક ભુકો થઇ જાય છે. તેને ઠંડા પાણીથી ધોઇ લેવો ને જરા ધીમા તાપથી શેકવો આથી શુદ્ધ બંગભસ્મ તૈયાર થાય છે શુદ્ધ બંગભસ્મ ધોળા ભુખરા રંગની હોય છે

બનાવટ—૧ બંગભસ્મ, ૨ બંગેશ્વર રસ ૩ બૃહત્ બંગેશ્વર ૪ સુવર્ણ બંગ.

૧ **બંગભસ્મ**=બનાવવાની બે રીતો ઉપર બતાવી છે.

૨ **બંગેશ્વરરસ**=રસસિંદુર અને બંગભસ્મ સમભાગે મેળવવાથી બંગેશ્વર રસ તૈયાર થશે

૩ **બૃહત્ બંગેશ્વર**=બંગભસ્મ, શુદ્ધ પારો, રૌપ્ય ભસ્મ, અભ્રક ભસ્મ, શુદ્ધ ગંધક એ દરેક બબે તોલા અને સુવર્ણભસ્મ તથા મૌક્તિક (મોતીની)ભસ્મ એ બન્ને અરધો અરધો તોલો-એ સર્વેને ભેગા મેળવી તેને ભાંગરાના રસની ભાવના દઇ અને બબે ચણોઠી ભારની ગોળી કરવી

૪ **સુવર્ણ બંગ**=શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અને બંગભસ્મ એ ત્રણેને સમભાગે લઇ ને નવેની બરોબર નવસાર લઇ તે

થાં સાથે ઘુંટેવાં ને પછી તે ભુકાને કાચની શીશીમાં નાંખી વાલુકાયંત્રની અંદર પકાવવો. આથી જે ચીજ શીશીના ગળામાં જામી રહે તેનું નામ સુવર્ણબંગ. સુવર્ણબંગનો રંગ સોના જેવો ઝગઝગતો થાય છે.

ગુણઃ–શોધક, પૌષ્ટિક અને મૃત્રલ, શુદ્ધ બંગભસ્મ દીપન,પાચન, રુચિકર, બુધ્ધિપ્રદ, શીતળ, કાંતિકારક, ધાતુને સ્થિર કરનાર અને ક્ષયનો નાશ કરનાર છે.

ઉપયોગ–બંગભસ્મ મૃત્રમાર્ગના રોગ ઉપર અતિ ઉપયોગી છે. જીર્ણમૃત્રના રોગ ઉપર તે બહુ વપરાય છે. મૃત્રપીંડના જીર્ણ વરમમાં તેમજ મધુ પ્રમેહમાં તથા સર્વ જાતના જીર્ણપ્રમેહ ઉપર બંગ અપાય છે. બંગના સેવનથી મૃત્રરોગથી થતો શોષ દૂર થાય છે તથા તેથી વીર્યની ક્રમકોવતી અટકે છે. બૃહત્ બંગેશ્વર રસ પાકેલાં ઉંબરાનાં ફળના રસ સાથે મધુપ્રમેહમાં અપાય છે તેમજ બંગની બધી બનાવટો સાધારણ રીતે મૃત્રરોગમાં કામની છે. બહુ મૃત્રતામાં અગર મૃત્રની અંદર સફેદ પદાર્થ પડે છે અને તળે જામી રહે છે ત્યારે બંગ આપવી ઘણી ઉપયોગી છે. સોમરોગની ઉપર બંગભસ્મ એક ઉત્તમ દવા છે. જીર્ણ મૃત્રવ્યાધિની અંદર બંગની ગમે તે બનાવટ આમળાના રસ સાથે આપવી યોગ્ય છે.

જીર્ણ ઉધરસ, ક્ષય, ઉરક્ષત તથા શ્વાસી ઉધરસમાં બંગ ફાયદો કરે છે. જ્યારે દરદીને હાંફ ચઢે છે તથા દરદીથી જરાપણ મહેનત થતી નથી ત્યારે તેનો ઉપચાર પ્રશસ્ત છે. જીર્ણ સંધિવા, કળતર, પાંડુ તથા કમકોવની ઉપર બંગ અપાય છે. જીર્ણ વાત વ્યાધિમાં બંગનું સેવન કરવું શ્રેષ્ઠ છે. બંગ મગજને પુષ્ટિ આપનાર છે અને તેથી આંખને તથા મગજને ઠંડક થાય છે. દમમા પણ તે પીપર તથા મધ સાથે અપાય છે. મૃત્ર વ્યાધિમાં તે મૃત્રલ દવા સાથે અપાય છે. શરીર બળવાન થવા બંગભસ્મ તુળસીના રસમાં અપાય છે. શ્વાસને

માટે જાયફળ, લવંગ અને મધમાં અપાય છે, પેટમાં પીડ આવત' હોય તો હરડે સાથે અપાય છે, ધાતુ નિવૃત્તિ માટે જાયફળ, જાવંત્રી અને લવંગમાં અપાય છે, ને અગ્નિમાંદ્યને માટે લીંડી પીપરમાં અપાય છે

માત્રા—શુદ્ધ બંગભસ્મ બંગેશ્વર તથા બૃહત બંગેશ્વ ૦॥ થી ૧ વાલ, સુવર્ણ બંગ ૧ થી ૨ વાલ

* વાલુકાયંત્ર—પહોળા મોંઢાનુ માટીનુ વાસણ લઇ તેની તળી એથી ઢગલી કાઢી તે કાણા આડુ પાકુ એક મોટુ ઠીકરૂ મૂકી દે ને અંદર રેતી ભરી તેની મધ્યમા અગન શીશી મૂકી અગન શીશી ના મોઢા આગળ પણ ઠીકરૂ નાંખીને ઉપર ઝપડ માટી કરવી જેથે ધુમાડો બહાર જઇ શકે નહિ ને તે હામને તાપ આપવો સ્વાંગ શી થાય ત્યારે તે શીશી ફોડી ગળે નાડેનો પદાર્થ કાઢી લેવો

૧ રસ ગ્રંથમાં લખ્યુ છે કે અશુદ્ધ બંગ ખાયના રીસાઈ કફવાત ગુલ્મ, ગુલ્મ (ગોળો), કોઢ, શૂળી, વાત પાકુ પ્રમેહ તથ ભગંદર એ રોગો ઉત્પન્ન થાય છે તેમજ ને વિષ તુલ્ય છે રસ્ત વિકારના સર્વ રોગ, ક્ષય, નવકચ્છ, તાવ, પથરી અંડવૃદ્ધિ ઇત્યાદિ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે તેમજ મદાગ્નિ, પાંડુરોગ, અને નિર્બળપણુ લાવે છે એના દોષની શાંતિ માટે મેષશૃંગિ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવી

કાચલવણ. (બંગડીખાર)

કાચના કાચની ભઠ્ઠીમાં ઉત્પન્ન થાય છે એનો રંગ ધોળા હોય છે

ગુણ—પિત્તકારક, કિંચિત્ ખારૂ, રૂક્ષ અગ્નિદીપક, ઉષ્ણ ચક્ષુષ્ય, તથા દાહકારક છે, શૂળી આમ, કફ વાયુ તથા પિત્તનો નાશક છે.

ઉપયોગ—અજીર્ણ ઉપર કાચનવણનુ ચૂર્ણ માસો રોટમાસો ગરમ પાણીમાં આપવુ

કાડીખાર.

વર્ણન-કાડીખારને અંગ્રેજીમાં "નાઈટ્રેટ ઓફ્ સીલ્વર" કહે છે એ રૂપામાંથી બને છે. કાડીખારની પેન્સીલ જેવી ધોળી લાકડી હોય છે. કાડીખાર ગરમપાણીમાં પીગળે છે. ચામડીને લાગવાથી કાળા ડાઘ પડે છે અને ફોલ્લા ઉઠે છે.

ઉપયોગ—આંખોમાં દાઙ થાય અથવા આંખો દુખવા આવે તે ઉપર અને આંખોમાં ખટકા મારતા હોય તેના ઉપર કાડીખારને ગરમ પાણીમાં પીગળાવી તેનું ટીપું પીંછી વતી આંખમાં નાંખવું. ગરમીનાં ચાઠાં થતાંજ તે ઉપર કાડીખાર ચોપડવો એટલે ચાઠાં પ્રસરતાં નથી અને તે ઉપરનું વિષ બળી જાય છે. શરીરમનો સોજો, અસાળું અને મસ ઉપર કાડીખાર ચોપડવો.

કાંતી લોઢું (કાંત લોહ)

વર્ણન:-કાંતી લોઢું એ લોહચુંબકમાંથી થાય છે. એના ભ્રામર અને ચુંબક એવા પ્રકાર છે. કાંતી લોઢું મળવું કઠણ છે. એ સર્વ લોહામાં શ્રેષ્ઠ છે.

કાંતી લોહાના વાસણમાં પાણી ભરી તેમાં તેલનું ટપકું નાખવાથી પ્રસરતું નથી અને પાણીને હીંગનો વાસ આવે છે. અને લીંબુનો રસ કાંતી લોહાના વાસણમાં નાખવાથી કડવો થાય છે. કાંતી લોહાના વાસણમાં દુધ તપાવવાથી ઉભરા આવી બહાર નીકળી જતું નથી, ઉંચું ચઢે છે. કાંતી લોહાનું મારણ પોલાદના મારણ પ્રમાણે કરવું. એની ભસ્મ પોલાદની ભસ્મ કરતાં સો ગણી વધારે ગુણવાળી છે.

કોડી

વર્ણન:–કોડી અરબી સમુદ્રમા, લખદ્વીપ અને માલદ્વીપ બેટો જડે છે. ધોળી, રાતી અને પીળી એવી ત્રણ જાતની કોડી થાય પીળી કોડી તીક્ષ્ણ તથા ચક્ષુષ્ય છે, રાતી કોડી ઠંડી અને ગ્ર 'હિનકારક છે અને જેના ઉપર પીળા બિન્દુ અને રેખા હોય ં બાલગ્રહ નાશક અને નાના પ્રકારના કૌતકોને ઉપયોગી છે એમ છે. જે રંગે પીળી, પીઠ ઉપર ગાંઠવાળી હોય તે રસયોગને ઠેકાણે આ' તે જો વજને દોઢ તોલો હોય તો તે ઉત્તમ, તોલાભાર હોય તો મ' અને પોણો તોલો હોય તો કનિષ્ઠ જાણવી. કોઇ એમ માને છે કે ' કોડી જેની પીઠ પર ગાંઠ હોય, જે ભારી હોય અને જે વજ છ માસા હોય તે ઉત્તમ, ચાર માસા વજનમા હોય તો તે મ' અને જે ત્રણ માસા હોય તે કનિષ્ઠ છે.

ગુણ:–કોડી તિખટ, ઉષ્ણ [illegible], અગ્નિદીપક, કડુ તથા ર છે અને કર્ણશૂળ, વ્રણ, નેત્રરોગ, સંગ્રહણી, ગુલ્મ, શૂળ, પરિ શુળ, ક્ષય, વાયુ તથા કફનો નાશ કર છે.

શોધન તથા મારણ: [illegible] કાંજીમા પચન કરવાથી શુદ્ધ ર છે અથવા એક રાત્રિ છાશમા અથવા લીંબુના રસમા પલાળી ર એટલે શુદ્ધ થાય છે (૧) [illegible] [illegible] દેવતામા સારી રીતે ત્યા સુધી તપાવી ઠંડી થાય એટલે બારીક ખરલ કરી ઔષધ તરી વાપરવી (૨) કોડીને બાફી વસ્ત્રગાળ ભૂકો કરવી અને તેને એક મ અથવા માટીના વાસણમા ભરી મંઢ ભૂકી પછાડી એક આંગળી ઉ' રહે એટલો લીંબુનો રસ રેડનો અને તડકામા સુકવવુ. એ પ્રમાણે ર રોજ લીંબુનો રસ નાખી સાત પુટ આપવા. આઠમે દિવસે તો ' પહોર સુધી ખરલ કરી સુકવી રાખવુ અને ઉપયોગમા લેવુ (૩) કોડીને દેવતામા નાખી તે લાલ થાય ત્યાર બાદ તેને લીંબુ અથવ [illegible] [illegible] પલાળવી [illegible] એટલે ખરલ કરી નાખવી.

ઉપયોગ–કાન વહેતો હોય એટલે કે **તેમાંથી પરૂ નીકળતું** હોય તો કોડીની ભસ્મને લીંબુના રસમાં અથવા હુક્કાના પાણીમા કાનમા પાડવી અથવા અડધી કોડીની ભસ્મ કાનમાં નાખી ઉપર લીંબુનો રસ રેડવો, અપસ્માર ઉપર કાદાની ચીરી ઉપર કોડીની ભસ્મ નાખી તેની ચોટલી કરવી અને તે વારવાર સુઘવી. ક્ષય ઉપર કોડીની ભસ્મ બે ગુજભાર, સાકર તોલો ૧, મધ તોલો ૧ અને માખણ તોલા ૧ મા આપવી

ધાતુ વિકાર ઉપર કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકર સાથે આપવી શૂળ ઉપર કોડીની ભસ્મ ઉના પાણીમા અથવા સાકરમા આપવી શ્વાસ અને જ્વર ઉપર કોડીની ભસ્મ ઘી અને સાકરમા આપવી પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર કોડીની ભસ્મ ઘી અગર ગાયના દુધ અને સાકરમા આપવી, દાદર, કહુ, ખસ અને ચઠા ઉપર તનતુ તેલ નવટાક, કોડી ભસ્મ ૧ તોલો અને ગેરૂ બા તોલો એકત્ર ખરલ કરી લેપ કરવો

ખડી (CHALK)

વર્ણન ખડી સફેદ અને મલિન એ ભેદ વડે બે જાતની થાય છે. તેમા મલિન ખડી કઠણ હોય છે અને ગોર ખડી નરમ ધોળી ચોળી અને સારી હોય છે

ગુણ–દાહ, રક્તવિકાર, શોથ, પિત્ત, કફ અને નેત્રવિકારનો નાશ કરે છે. ખડી ઠંડી અને મધુર છે, લેખન ક્રિયામાં પણ વપરાય છે, પાષાણ ખડી–પણ પિત્ત અને રક્ત વિકારની નાશક હોઇ શીત અને લેપાદિકોમા ગુણકારક તથા ભક્ષણ કરવાથી માટી જેવી લાગે છે

ખાપરીઓ અથવા ખાપરીયું.

SULPHATE OF ZINC.

વર્ણન–ખાપરીઓ જસતમાથી થાય છે તે બે જાતનો થાય છે તેના એક જાતના કકડા કાળા રંગના ઠીકરા જેવા હોય છે ને બીજી જાતના ભુખરા રંગના આવે છે. ભુખરા રંગના કકડા વજનદાર તથા ભુગળા જેવા હોય છે પણ તે જાડાને ભોગ થાય છે

શોધન:–ખાપરીઆને સાત દિવસ ગૌમૂત્રમા ટાનાખીને ફરી રાખવાથી અગર લીમડાના રસમા ઘુટવાથી તેમજ ગૌમુત્રની અંદર એક પ્રહર પર્યન્ત ઉકાળવાથી તે શુદ્ધ થાય છે ગૌમુત્રના સ્થાને મનુષ્ય મૂત્ર અથવા ઘોડાનુ મૂત્રપણ ઉપયોગમા લાવી શકાય ગમે તેથી ગી શુધ થએલો ખર્પર ઔષધ તરીકે વપરાય છે.

બનાવટ–૧ રસકેશ્વર, ૨. ખર્પર અંજન, ૩ વસન્ત માલિની

૧ રસકેશ્વર–શુદ્ધ કરેલો ખાપરીઓ, બિધાનુ ગુ, ફુલાવેલ મોરથુથુ, ફુલાવેલ ટંકણખાર, ગુદ, મરી અને પીપર એ બધી ચીજો સમ ભાગે લઇ તેનુ બારીક ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમા ઘુટી ગોળી કરી છાયામા સુકવવી.

૨ ખર્પર અંજન–શુધ ખાપરીઆને પાણી સાથે ખગ્નમ ખુબ વાટવો જેથી કેટલોક ખાપરીઓ સાથે મળી જશે અને કચરો ઠપાવાળો ભાગ નીચે બેસી જશે, પછી આ પાણી નીતારી લેવુ અને તળે રહેલ કચરો ફેકી દેવો પછી તે પાણીને એક ઠામની અંદર ઉકાળવુ અને ઉકાળતા જે તળે રહે તેને ત્રિફળાના કવાથની સાત વખત ભાવના આપવી જ્યારે સુકાય ત્યારે તેની અંદર દસમો ભાગ કપુર નાખવુ અને તેને બરાબર મેળવી બારીક લઢવુ

૩ વસંત માલિની–એક ભાગ મોતી ભરી ને બે ભાગ શુધ ખાપરીઓ લઇ તેને ગાયના માખણમા કરવી ખલ કરવો પાછળથી લીંબુનો રસ નાખતા જવુ ને ખલ કરતા જવુ જ્યા સુધી

ચોગાશ મટી જાય ત્યાં સુધી ખરલમાં બરાબર ઘુંટતા રહેવું ને સુકાયા પછી વાલ વાલની ગોળી કરવી.

ગુણ-પૈષ્ટિક, રોપણ, અને નેત્ર્ય. કફ, પિત્ત, નેત્રરોગ અને ક્ષયનો નાશ કરે છે; લોહું તથા પારાને રંગે છે.

ઉપયોગ-ખાપરીઓ પૈષ્ટિક તરીકે ઘણા જુના વખતથી પ્રસિદ્ધ છે. વસંત માલિની રસ અને સુવર્ણ માલિની વસંત જેવી બનાવટ 'જ્વર્ણ' પ્રકરણમાં આપવામાં આવશે અને જે જીર્ણ જ્વર માટે ઘણી પ્રસિદ્ધ છે તે બન્ને બનાવટમાં ખાપરીઓ આવે છે. દરેક જાતના જીર્ણ જ્વરની અંદર, પ્રદર અને જીર્ણ પ્રમેહની અંદર તે ઘણો ઉપયોગી છે. ખપર અગર વસંત માલિની લીંડી પીપરના ચૂર્ણમાં તથા મધમાં મેળવી ખાવાથી તથા ઉપર દુધભાતનું પથ્ય પળવાથી દરેક જાતના જીર્ણજ્વર, વિષમ જ્વર, ધાતુગતજ્વર, લોહીવાળો પાણી જેવો પાતળો ઝાડો, પ્રદર, મુત્રકૃચ્છ તથા ક્ષયરોગની વિગેરે દરેક દરદોમાં ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. ક્ષયી ૫-૨૫ દિવસ યોગ્ય રીતે ખર્પરનું સેવન કરે તો તેને રાતે વળતો બેહદ પરસીનો બંધ થાય છે તેમજ ઝાડો બરોબર બંધાય છે ને તેથી શરીરમાં ચૈતન આવે છે, વાતવ્યાધિ જેવાં કે અપસ્માર, હીસ્ટીરીઆ અને જે જે વાત વ્યાધિની અંદર અમુક મુદતે બેચતન્ય ઉપડી આવે છે તેવા દરદની અંદર ખર્પરથી ફાયદો થાય છે. તે મગજને બેહદ પુષ્ટિ આપનાર છે. મધુપ્રમેહ, જીર્ણ ઉપદંશ તથા દમની અંદર તે લેવું સારું છે.

ખર્પરનો ભુકો ગુમડાં, ઘારાં તથા બળી ગએલ ભાગ ઉપર લગાડવાથી તેમજ ભાઠાં ઉપર તેનો ભુકો ભભરાવવાથી ઘારાં રૂઝપર આવે છે. ત્વક્દોષની અંદર તે લગાડવો ઠીક છે તથા તે અંદરથી દાહને શાંત કરે છે. ખરજવા તથા કચ્ચકચનાં ઘરાં ઉપર તે છાંટવાથી રસીનો ભાગ શુક મારી જાય છે અને તેનો ભુકો ચંદીના ઘારાં ઉપર દબાય છે.

આખના દરદની અંદરે ખાપરીઓ એક ઉત્તમ દવા તરીકે નમિત છ રસકપૂર અને ખપૂર અંજન એ બે તેની સુપ્રસિધ્ધ બનાવટ છે પિત્તના પ્રકોપથી આખો બળતી હોય અગર આખ ભારે રહેતી હોય ત્યારે તેમજ કમકીવની દ્રષ્ટિવાળાને ખાપરીઆનુ અંજન ઉત્તમ છે જે જે રાતા સુરમાઓ આવે છે તે દરેકની અંદર ઘણા રણુ રીતે ખપરનો ભાગ હોય છે ઝામરની અંદર આખ આડા થતા પડદા તેમજ આખ આગે થતો ધુમાડો વિગેરે રસકપૂર તથા ખપર અંજનના ઉપયોગથી દૂર થાય છે તેથી તાજુ ટુકુ ઘસાઈ જાય છે તથા ઝામરની અંદર થતી બળતરા બંધ તથા શાન થાય છે સારા માણસોને પણ ખપર આંજવાથી આખે ઠંડક રહે છે તથા તેમની દ્રષ્ટિ ખરાબ થતી નથી એટલુજ નહિ પણ ઉલટી દ્રષ્ટિ મજબુત થાય છે આખની અંદર ઉગેના તાજોડીઆને તે મેળવી દે છે તથા તે ઉપર થતી માસવૃદ્ધિને તે બાળે છે ઝીણી જાતના રતાંધળાપણાની અંદર તથા ઝાખ અને ઓછું દેખાવાની અંદર ખાપરીઆનુ અંજન સારૂ છે જેમ ખપર ખાવાથી મગજને પુષ્ટિ મળે છે તેમ આખમા આંજવાથી આંખો પણ પુષ્ટિ મળે છે

માત્રા ગાદ્ય ખપરને વમન આવિની અસર વાત

ગેરૂ (Ochre or Red Chalk)

વર્ણન-ગેર ત્રણ જાતનો થાય છે એના ગેરુ પાસાણુ ગેર અને સુવર્ણ ગેર આ દેશની અંદર ખરી લોકો રંગવા માટે જે ગેર વાપરે છે તે માટીના ઢેફા જેવો હોય છે તથા બીજો ગેરુ પાસાણુ જેવો હોય છે તો પાસાણુ ગેર કહે છે સોનાગેરૂ સોની લોકો સોનાના દાગીનાને તેજ આપવા માટે વાપરે છે ગેરની અંદર ફરકડી નામે લોહનો ભાગ રહેલો હોય છે તેમજ સિલિકા નામની ધાતુ પણ

તેમાંથી ભળી આવે છે. ત બહુધા બહાર લગાડવામાં આવે છે તો પણ કેટલાક વૈદ્યો તેનું શોધન કરે છે.

શોધન-ગેરૂને જાંબુના રસમાં ખરલ કરી એક દિવસ તડકામાં સુકવવો એટલે શુદ્ધ થાય છે. ગાયના દૂધમાં નેમ જરા ઘી નાખી શેકવાથી પણ ગેરૂ શુદ્ધ થાય છે.

બનાવટઃ—૧ ગેરનો લેપ ૨ ગેરૂનો ઉમેરો

૧ ગેરૂનો લેપ-ગેર, રસાંજન, મહુડા, જેઠીમધ, વાળો, રતાંજળી અને પદ્મકાષ્ટ એ બધાને ભેગાં ખાંડવા અને તે ચૂર્ણ લેપ તરીકે વાપરવું.

૨ ગેરૂનો ઉમેરો-ફુલાવેલ મોરથુથુ ત્રણ ભાગ અને ગેરૂ ૫ ભાગ તેને બરાબર મેળવવાં.

ગુણ-વીનાશ તથા રોપણ.

ઉપયોગ-વિચર્ચિકા અગર બીજા ત્વક રોગની અંદર જ્યારે તેમાંથી બહુજ પાણી ઝરતું હોય તથા બહુ બળતરા થતી હોય ત્યાં તે ચોપડવાથી ઠંડક થાય છે. ગેરૂનો ભીનો સુકો લેપ ફખના તથા રતવાની ઉપર કરવામા આવે છે તેમજ ગેરના લેપને ઘીમાં કાલવી ક્ષત ઉપર લગાડાય છે. ચાંદીના ધારામાં ગેરનો ઉમેરો દાબવા માટે વપરાય છે અને માટી રાકીનુ ધારૂ તેથી જલદી ઉપર આવી જાય છે. ભમરી, મધમાખ તથા બીજા જંતુના ઝેરી ડંખ ઉપર ગેરૂ ચોપડવાથી શાંતિ થાય છે. ઉનાળાની અંદર જ્યારે છોકરા ઉપાને અળાઇ ફુટી આવે છે ત્યારે તેને આખે શરીરે ગેરૂનો લેપ પાણીમાં વાટી ચોપડાય છે તેમજ તેનો શરીરે લેપ કરી રાખ્યો હોય તો ઉની લૂ લાગતી નથી. જે ચાંદીના ધારામા સખત બળતરા થાય છે તેવા ધારાની ઉપર ગેરના ઉમેરા કરતા ગેરૂનો લેપ વધારે માફક આવે છે. બાળક માટી ખાય છે તેને માટે બાળકને માટીની જગ્યા ગેરૂ ખાવા આપવો કે જેથી વધતુ ૫ ઉતરી જઇ બાળક સશક્ત થાય છે.

———

દુર્ગંધ તેની જામી જાય છે. આ પ્રકારે શુદ્ધ કરવામાં પણ તાપ તો બહુ ધીમોજ રાખવો નહિ તો ગંધક લાલ થઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે.

તે સિવાય ગંધકને શોધવાની ત્રીજી રીત એવી છે કે એક દોણું લઇ તેને સાફ કરી તેની અંદર દુધ ભરવું ને દોણાનું મ્હોડું ખુબ કપડાંથી બાધવું ને તે કપડાથી બાધેલ દોણાના કાંઠા ઉપર ઘોળી અગર કોઇ ચીકાસદાર માટીની પાળ કરવી; વચમાં કપડા પર ગંધકનો ભુકો નાખવો અને તે ઠેઠ પાળ બરાબર ભરવો. આ ગંધક ઉપર કડાઈ મુકી તે કડાઇની ઉપર દેવતાના અંગારા નાખવા. તાપ લાગવાથી નીચેનો ગંધક ઓગળશે ને ટપકી નીચે દુધમાં પડશે ને તેથી ગંધકના ભપકાદાર ફુલ પડે છે. આવી રીતે શોધન કરવામાં મોટો લાભ એ છે કે આકરો તાપ લાગવાની બિલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી કારણ કે દેવતા વધારે હોય તોપણ તાપ લાગે ને તે ઓગળે કે તરતજ તેનો રસ કપડામાંથી ગળાઈ દુધમાં પડે છે જેથી રસ થએલા ગંધકને તાપની અસર પાછળથી લાગતી નથી આવી રીતે કરવાથી સર્વોત્તમ ગંધક થાય છે.

બનાવટ:—૧. શુદ્ધ ગંધક ૨. લઘુ ક્રવ્યાદ રસ ૩. ગંધકાદિ લેપ ૪. ગંધકવટી ૫. સિંહનાદ ગુગળ ૬. ગંધ તૈલ ૭. ગંધક રસાયન ૮. ગંધકાદિ તેલ.

૧ શુદ્ધ ગંધક=ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ત્રણ રીતે શુદ્ધ ગંધક બને છે તેમાંએ ત્રીજી રીત સર્વોત્તમ છે.

૨ લઘુ ક્રવ્યાદરસ=શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ, શુદ્ધ પારો એક ભાગ. લોહભસ્મ અરધો ભાગ, સચળ એક ભાગ, ટંકણખાર એક ભાગ, મરી એક ભાગ, પીપર બે ભાગ, પીપરીમુળ બે ભાગ, ચીનક બે સુંઠ બે ભાગ, લવંગ બે ભાગ એ સર્વ પદાર્થો એકઠા કરી તેને લીંબુના રસની સાત ભાવના દેવી.

૩ ગંધકાદિ લેપ—ગંધક ૧૨ તોલા, મનશીલ ૧૨ તોલા, પારો ૧૨ તોલા અને ત્રણુ કળાબ, ગેરસુપુ, કડ જીરૂ તથા મરી એ દરેક તોલો તોલો અને ઘી તોલા ૨૦. આમા ગંધકને મનશીલ એ બેને ભેગા ખાંડી તેમા પારો બરાબર મેળવી દેવો પાછળથી તેમા બીજી ચીજોનુ ચૂર્ણ નાખવું અને તે બધા બરાબર મેળવી તેમા ૨૦ તોલા ઘી પાછળથી મેળવવુ. આ બનાવટમા પારો મેળવવાને સભાળ રાખવાની છે.

૪ ગંધકવટી—શુદ્ધ ગંધક ત્રણુ ભાગ અને સિંધવ, લમણ, સુઠ, મરી, પીપર, શેકેલી હિંગ અને જીરૂ એ બધાને એકેક ભાગ લઇ મેળવી તેની ગોળી વાળવી.

૫ સિંહનાદ ગુગળ—શુદ્ધ ગંધક આઠ તોલા, ત્રિફળાનો કાઢો ૭૨ તોલા, એરંડીનું તેલ ૩૨ તોલા એ બધાને લોઢાની કઢાઇમા નાખી ઘટ થાય ત્યા સુધી ઉકાળવુ.

૬ ગંધ તૈલ—ગંધ તૈલ એ ખરૂ જોતા ગંધકનુ ઘી છે. શુદ્ધ ગંધકને દુધની અંદર ઉકાળી તે દુધને જમાવી તેનુ દહીં કરવુ ત્યાર બાદ તેને વલોવી અંદરથી માખણ તાવવાથી જે ઘી તૈયાર થાય છે તેનુ નામ ગંધ તૈલ

૭ ગંધક રસાયન—શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ, શુદ્ધ પારો એક ભાગ, આને બરાબર મેળવી તેમા કુવારનો રસ નાખી બરાબર લઢી તેની ભુકી કરી પછી તેને જરા શેકી ને જ્યારે ઠરે ત્યારે તેમા મધ અને ઘી બન્ને બબ્બે ભાગ નાખવા.

૮ ગંધકાદિ તૈલ—ધતુરાના ડોડવા ચીરી તેની અંદર ગંધક, મોરથુથુ ને મનશીલ ભરી તેના ઉપર કપડછાણુ કરી તેને અગ્નિમા પકવવા અને જ્યારે તે પાકી રહે ત્યારે ઉપરથી છાણુ વગેરે ઉખેડી નાખી તે ડોડવાને એમને એમ ઘુપેલ તેલમા વાટી નાખવા.

ગોપીચંદન (a. White Clay.)

વર્ણન–ગોપીચંદનને "સોરઠી માટી" પણ કહે છે. ગોપીચંદનની ઉત્પત્તિ સૌરાષ્ટ્ર દેશ (કાઠીઆવાડ) માં થાય છે. એ એક જાતની માટી છે અને તેનો રંગ પીળો હોય છે.

ગુણ–દાહ, હાજ, રક્તવિકાર, પિત્ત, કફ અને પ્રદરનો નાશ કરે છે. બીજા ગુણો ફટકડી જેવા છે.

ઉપયોગ–હીરાકમીના વિષ ઉપર અને અન્નમાં કાચની ભુકી ગઈ હોય તો ગોપીચંદન ઘસી પાવું. ગરમીની ચાંદીઓ ઉપર ગોપીચંદન ઘસી ચોપડવું. બાળકોના માથા ઉપર ફર આવે છે તે ઉપર ગોપીચંદન ઘસી લેપ કરવો. પ્રદર ઉપર ગોપીચંદન ૧ તોલો અને ફટકડી ત્રણ માસા એકત્ર ખરલ કરી કપડ માટી કરી ગજપુટ આપવો. પછી તે એક ચણોઠી (ગુંજા) ભાર પ્રમાણમાં સાકરમાં આપવું. ખરજવા અને રતવા ઉપર ગોપીચંદન ઘસી લગાડવું. મુખરોગ ઉપર ગોપીચંદન દૂધમાં ઘસી ચોપડવું.

ગંધક. SULPHUR

વર્ણન–રસાયનમાં ગંધક અગત્યનું સ્થાન છે. ગંધક ચાર જાતનો થાય છે. લાકડીઓ, આમલસારો, કચ્છી ના દાણગંધક. આ ચાર જાતમાં આમલસારો ગંધક સૌથી ચોખ્ખો છે અને તેના પીળા રંગના કટકા આવે છે. તેનો રંગ પાકેલાં આંબળાના રંગને મળતો હોવાથી તેને આમલસારો ગંધક નામ આપવામાં આવ્યું છે, તેનો રંગ ચકચકીત હોય છે. લાકડીઓ ગંધક લાકડીના આકારનો હોય છે. તેના પાંચ પાંચ સાત સાત ઈંચના લાંબા કટકા આવે છે. આ બે જાતના ગંધક ઔષધમાં વપરાય છે. આમલસારો ગંધક પેટમાં ખાવા માટે તેમજ બહાર લગા-

વના માટે આપાય છે ને લાકડીઓ. ગંધક સુષ્પત્વે કરીને બહાર લગાડવાના કામમાંજ આવે છે, તો પણ આમલસારા ગંધકના અભાવે જો તે ખાવા માટે આપવામાં આવે તો તેમાં કાંઇપણ હરકત જેવું નથી, પરન્તુ બંને જાતના ગંધકને શુદ્ધ કર્યા પછીજ ઉપયોગમાં લેવા એ અત્યંત હિતકર છે. કચ્છી અને લાલ ગંધક એ ઝાઝા વપરાતા નથી.

શોધન–લોઢાની કઢાઇની અંદરના ભાગમાં જરા ઘી ચોપડી ગંધકનો બારીક ભુકો કરી તેને કઢાઇની અંદર નાખવો. નીચે બહુ થોડો અંગારાનો તાપ રાખવો, ભડભડ બળતો હોય અગર નીચે લાકડાં બળતાં હોય એવો તાપ આપવો નહિ, આમ કરવાથી ગંધક બળી જશે તે ગંધકનો પીળો રંગ બદલાઇ રાતો થઇ જશે. ગંધક શોધવા મુકીએ ત્યારે કઢાઇને જરા તાપની આંચ લાગે કે તે ઓગળવા માંડે છે, અને બેત્રણ મિનિટમાં તો તદન ઓગળી જાય છે, ગંધક ચુલા ઉપર ફક્ત રસ થાય ત્યા સુધીજ રાખવો, રસને આકરો કરવાની જરૂર નથી, ને જરા વધારે રાખવામા આવશે તો રાતો રંગડો થઇ તજે ચોટવા માંડશે. રસ થયો કે તેને તરત દુધની અંદર નાંખી દેવો. શેર એક ગંધકના રસને અટીશેર દુધની અંદર નાંખવો. આમ કરવાથી ગંધક દુધની અંદર બુડ થઇ જશે અને દુધમાં ગંધકનો રસ પડ્યો કે તરત ગંધક તજે જામી જશે, જામેલા ગંધકનો પોપડો ઉખેડી લઇ તેને બારીક વાટી કપડે ચાળી લેવું. તેનો રંગ શુદ્ધ પીળો થાય છે તથા કાચા આમલસારા ગંધકની પેઠે તેમા ચળકાટ રહેતો નથી. ઔષધમાં આ શુદ્ધ ગંધક વપરાય છે, તેની ભસ્મ કરવાની કાંઇ જરૂર નથી.

આ સિવાય ગંધક શુદ્ધ કરવાની બીજી રીત એવી છે કે ગંધકને વાટી કપડે ચાળી લોઢાની કઢાઇમા સમભાગ ઘી નાંખી નીચે જરા તાપ કરવો અને જ્યારે ઘી અને ગંધકનો રસ થઇ જાય ત્યારે તેને દુધમા નાખી દેવો ઘી દુધ ઉપર તરી રહેશે અને ગંધક શુદ્ધ થઇ

ધું તેને જામી જાય છે આ પ્રકારે શુદ્ધ કરવામાં પણ તાપ તો બંદ બોબસ્ત રાખવો નહિ તો ગંધક લાલ થઈ જવાની ધાસ્તી રહે છે

તે સિવાય ગંધકને શોધવાની ત્રીજી રીત એવી છે કે એક દોણું નવું તેને સાફ કરી તેની અંદર દુધ ભરવું ને દોણાનું મ્હોડું બુત કપડાથી બાંધવું ને તે કપડાથી બાંધેલ દોણાના કાંઠા ઉપર ઘોડી અગર કોઈ ચીકાસદાર માટીની પાળ કરવી વચમાં કપડા પર ગંધકનો ભુકો નાખવો અને તે ઠેક પાળ બરાબર ભરવો આ ગંધક ઉપર કડાઈ મુકી તે કડાઈની ઉપર દેવતાના અંગારા નાખવા તાપ લાગ વાથી નીચેનો ગંધક ઓગળશે ને ટપકી નીચે દુધમાં પડશે તે તેથી ગંધકના ભપકાદાર ફુલ પડે છે આવી રીતે શોધન કરવામાં મોટો લાભ એ છે કે આકરો તાપ લાગવાની બિલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી કારણ કે દેવતા વધારે હોય તોપણ તાપ લાગે ને તે ઓગળે કે તરતજ તેનો રસ કપડામાંથી ગળાઈ દુધમાં પડે છે જેથી રસ થએલા ગંધકને તાપની અસર બાલકુલથી લાગતી નથી આવી રીતે કરવાથી સર્વો ત્તમ ગંધક થાય છે

બનાવટ:—૧ શુદ્ધ ગંધક ૨ લઘુ ક્વ્યાદ રસ ૩ ગંધકાદિ લેપ ૪ ગંધકવટી ૫ સિંહનાદ ગુગળ ૬ ગંધ તૈલ ૭ ગંધક રસાયન ૮. ગંધકાદિ તૈલ.

૧ શુદ્ધ ગંધક=ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે ત્રણ રીતે શુદ્ધ ગંધક બને છે તેમાએ ત્રીજી રીત સર્વોત્તમ છે

૨ લઘુ ક્વ્યાદરસ=શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ શુદ્ધ પારો એક ભાગ લોહભસ્મ ત્રણ ભાગ સચળ એક્રૂ ભાગ ટંકણખાર એક ભાગ મરી એક ભાગ, પીપર બે ભાગ પીપળીમૂળ બે ભાગ ચીત્રક બે સુંઠ બે ભાગ, લવંગ બે ભાગ એ સર્વ પદાર્થો એકઠા કરી તેને લીંબુના રસની સાત ભાવના દેવી

૩ ગંધકાદિ લેપ=ગંધક ૧૨ તોલા, મનશીલ ૧૨ તોલા, પારો ૧૨ તોલા અને ચણુ કબાબ, મોરથુથુ, કડ છડ, તથા મરી એ દરેક તોલો તોલો અને ઘી તોલા ૨૦. આમાં ગંધકને મનશીલ એ બેને ભેગાં ખાંડી તેમાં પારો બરાબર મેળવી દેવો. પાછળથી તેમાં બીજી ચીજોનું ચૂર્ણ નાખવું અને તે બધાં બરાબર મેળવી તેમાં ૨૦ તોલા ઘી પાછળથી મેળવવું. આ બનાવટમાં પારો મેળવવાને સંભાળ રાખવાની છે.

૪ ગંધકવટી=શુદ્ધ ગંધક ત્રણ ભાગ અને સિંધવ, લસણ, સુંઠ, મરી, પીપર, શેકેલી હિંગ અને છડ એ બધાને એકેક ભાગ લઇ મેળવી તેની ગોળી વાળવી.

૫ સિંહનાદ ગુગળ=શુદ્ધ ગંધક આઠ તોલા, ત્રિફળાનો કાઢો ૭૨ તોલા, એરંડીનું તેલ ૩૨ તોલા એ બધાંને લોઢાની કડાઇમાં નાખી ઘટ થાય ત્યાં સુધી ઉકાળવું.

૬ ગંધ તૈલ=ગંધ તૈલ એ ખરૂં જોતાં ગંધકનું ઘી છે. શુદ્ધ ગંધકને દૂધની અંદર ઉકાળી તે દુધને જમાવી તેનું દહીં કરવું ત્યાર બાદ તેને વલોવી અંદરથી માખણ તાવવાથી જે ઘી તૈયાર થાય છે તેનું નામ ગંધ તૈલ.

૭ ગંધક રસાયન—શુદ્ધ ગંધક બે ભાગ, શુદ્ધ પારો એક ભાગ, આને બરાબર મેળવી તેમાં કુંવારનો રસ નાખી બરાબર લઢી તેની ભુક્કી કરવી પછી તેને જરા શેકવી ને જ્યારે દરે ત્યારે તેમા મધ અને ઘી બન્ને બબ્બે ભાગ નાખવા.

૮ ગંધકાદિ તૈલ—ધંતુરાના ડોડવા ચીરી તેની અંદર ગંધક, મોરથુથુ ને મનશીલ ભરી તેના ઉપર કપડછાણ કરી તેને અગ્નિમાં પકવવાં અને જ્યારે તે પાકી રહે ત્યારે ઉપરથી છાણ વગેરે ઉખેડી નાખી તે ડોડવાને એમને એમ કુપેલ તેલમાં વાટી નાખવા.

ગુણ–શોધક, સારક અને કૃમિઘ્ન

ઉપયોગ:-ગંધક પેટમા ખાવાથી પિત્તનો પ્રકોપ શાન્ત થાય છે. અને તેથી ઝાડો સાફ ઉતરે છે. વખતે એક બે દસ્ત પણ થાય છે. અર્શની અંદર ગંધક ઘણો ઉપયોગી છે અર્શવાળા દરદીને હમેશા યકૃતનો રક્ત દોષ હોય છે જે ગંધક સાફ કરે છે. જ્યારે અર્શની શરૂઆત થઇ હોય અને ગુદાના મુખ આગળ લોહીનો જમાવ થયો હોય અને ત્યાં સોજો ચઢેલો દેખાતો હોય ત્યારથી જો ગંધક શરૂ કર્યો હોય તો સારો ફાયદો થાય છે. તેથી તે ભાગના દાહનુ શમન થાય છે. અને ઝાડો પાતળો ને સાફ આવવાથી જે છોલાતુ જોઇએ તે છોલાતુ નથી. અર્શ રોગની અંદર શુદ્ધ ગંધક થોડા ઘણા દિવસ સુધી દુધની અંદર લેવા જોઇએ તેમજ ગંધક રસાયન પણ તેવીજ રીતે વપરાય છે સાધારણ રીતે ઝાડો કબજ રહેતો હોય તો તે તેથી સાફ આવે છે. આ સિવાય ગંધક પેટના અજીર્ણ રોગ ઉપર વપરાય છે વધુક ભાસ્કરસ અજીર્ણમા બહુ કામનો છે ને ભોજન સમયે છાશની સાથે આ ચૂર્ણ લેવાથી અજીર્ણ, ગોળો, પેટશુળ ઉબકી મોળ વિગેરે મટે છે તથા જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે

જીર્ણ અજીર્ણના વ્યાધિમા ગંધક ઉપયોગી છે યકૃત અને ?ના મા પણ તે અપાય છે, અજીર્ણથી થતા શૂળ ઉપર ગંધકની સારૂ કામ કરે છે તેમજ કોલેરામા પણ તે સારો ફાયદો કરે છે ગંધક આપવાથી કોલેરાનો ઝાડો અને ઉલટી દબાય છે, તેમજ કળતર ને ગોટલી ચોઢા પડે છે ગંધક કોલેરાના દરદમા કેવી રીતે ફાયદો કરે છે તે હજી નક્કી થયુ નથી તો પણ ગંધક લેનારાઓ દરદી જલદી નિસ્તેજ થઇ જતો નથી ગંધક, રાઇ, લવણ, અજમાના ફુલ, એ બધાને કાંદાના રસમા વાટી દરદીને પાઇ દેવાથી દરદીના શરીરમા ઘણુ સારૂ ચૈતન્ય આવે છે. ઠંડુ પડતુ શરીર આથી ઉષ્ણ થાય છે. વાતવ્યાધિમા ગંધક અપાય છે, આમવાયુ, કટિશુળ, ગૃધ્રસી તેમજ ખાલી

જાતના વાયુજન્ય રોગો ઉપર મિહનાદ ગુગળ ઘણું સારૂ કામ કરે છે, જ્યારે સાંધાઓ ઝલાઇ ગયા હોય છે અને શ્લેષ્મ રસનો જમાવ તે ઠેકાણે થવાથી તેમની ગતિ કેટલેક દરજ્જે બંધ પડી ગઇ હોય છે ત્યારે ગંધક ઉપયોગી છે. વાતવ્યાધિનું તીક્ષ્ણરૂપ શાંત થયા પછી તેના ચૂર્ણરૂપમા તે અપાય છે.

ગંધક ત્વક્ (ચામડી)ના દોષમાં સૌથી સારો ઉપાય છે અને તે ખાવાને માટે તથા ચોપડવાને માટે અપાય છે. ખસ, ખરજવું, વિચર્ચિકા, દદ્રુ તથા કુષ્ઠમા તેનો લેપ ફાયદાકારક છે. આવા ત્વક્દોષની અંદર સાધારણ રીતે બારીક કીડની ઉત્પત્તિ થએલી હોય છે જેનો ગંધક નાશ કરે છે તેમજ તેવા પ્રાણીની ગતિથી થતી ચેળને તે દબાવે છે. ખસ ઉપર ગંધકનો મલમ અત્યંત સરસ છે. ત્વક્દોષના લેપની અંદર ગંધકની સાથે કેટલીક વખત પારો પણ મેળવવામા આવે છે. ગંધકાદિ તેલ અને ગંધકાદિ લેપ બહાર લગાડવા માટે બહુ વપરાય છે અને તેથી ચિની, કરોળીઆ વિગેરે બેસે છે. ગંધક અને પારાની કજ્જલી ત્વક્દોષ ઉપર ભુરકાવામા આવે છે. કોલેરાની ઝેરી હવા દૂર કરવા માટે જે ઘરમા કોલેરાનો દરદી ગુજરી ગયો હોય તે ઘરમા ગંધક બાળવામા આવે છે. ખસ ઉપર લોકો અનેક રીતે ગંધક ચોપડે છે [illegible] ગંધકને ઠેકાણે ખાવાના કામમા આવે છે

માત્રા શુદ્ધ ગંધક ૨ થી ૪ વાલ, (શોધક તરીક) (મારક તરીક પાચવાભાર), લઘુ ક [illegible] ૧ થી ૨ વાલ, ગંધકવટી ૨ થી ૪ વાલ મિહનાદ ગુગળ પા વાભાર, ગંધતેલ ફકત ાા રતીભાર પાન ઉપર [illegible] ગંધક રસાયન ૧ વાલ

પથ્ય ગંધક ખાવારે ખાટુ, ખારૂ, તીખુ, કડવું, શ્રીમંત વિગેરેનો ત્યાગ કરવો

———•———

ચુનો LIME

વર્ણન–ચુનો બે જાતનો છે. ખડીચુનો અને છીપનો ચુનો. તેને ભઠ્ઠીમા પકવે એટલે તેનો ચુનો થાય છે.

ઉપયોગ–૧ ગર્ભિણી સ્ત્રીને અતિસાર થયો હોય તો તેને ચુનાનું નિતર્યું પાણી નાના ચમચાભાર દૂધમાં આપવું.

૨ વ્રણ તથા બદ બેસાડવા માટે કળી ચુનો, ગોળ અને ધુંવાસનો લેપ કરી તેના ઉપર રૂ ચોટાડવુ.

૩ આંખો દુખતી હોય તો ઉપર બનાવેલ લેપ કરવો.

૪ અજીર્ણ ઉપર ચુનાની વાલ જેટલી ગોળી ખાવા આપવી.

૫ કમળા ઉપર કળીનો બીજવેલો ચુનો ચણા જેટલો ચાર તોના દહીમા મળવી સાત દિવસ આપવો. પથ્ય દહીં ભાનજ લેવા

૬. અંડવૃદ્ધિનો રોગ લાગુ હોય તેણે ધ્યાનપૂર્વક નીચે જણાવેલ ઉપચાર ખાસ કરી અજમાવવો. કળીનો બીજવેલો ચુનો ૧ તોનો લઇ તેમા બે તોલા જેટલી ઉચી તપખીર કાલવવી ઘટ્ટ થાય તો થોડું ચુનાનુ પાણી નાખી મિશ્રણ જેવું તૈયાર કરવું અને વધેલા અંડ ઉપર તેનો લેપ કરી સહેવાય તેટલા અગ્નિનો શેક કરવો.

૭ અગ્નિથી દઝાયલા ભાગ ઉપર–તલના તેલમાં કળી ચુનાનુ ઉપરનુ નિતર્યું પાણી ૭ ભાગ મિશ્ર કરી સુમારે ૧ ઘડી સુધી હલાવતા રહેવુ એટલે જાડો મલમ થશે. એ મલમને મોરના પીછા વડે તાજા દઝમ હાથથી વ્રણ પર બે ત્રણ વખત ચોપડવું, જેથી દાહ શમી ઘણી રૂઝ આવવા માંડે છે.

છીપ. SHELL

વર્ણન:—છીપની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમાં અને નદીમાં થાય છે છીપો ને પકવી તેને ચુનો કરે છે, જે છીપની પાછળની બાજુએ રેખા હોય છે તેને છીપલી કહે છે. એ છીપલી પણ સમુદ્રમાં થાય છે.

ગુણ—તીખી, સ્નિગ્ધ, દીપના પાચક, રૂચિકર તથા બલપ્રદ છે. ઉપરંત આંખોને ગુણ કરનારી તથા ગુલ્મ, વિષદોષ અને શૂળનો નાશ કરનારી છે.

શોધન તથા મારણ:—શંખ પ્રમાણે. જુઓ. 'શંખ'

ઉપયોગ—અજગરિકા એટલે નાના બાળકોના શરીર પર બારીક મગ જેવી ફોલ્લીઓ ઉઠે છે તે ઉપર છાપ અને ફટકડી ઘસી લેપ કરવો. શિરફોડ ઉપર છીપો ૨॥ તોલા ભાર બાળી ચુનો કરી કપાસના રસમાં ખરલ કરી લેપ કરવો. ઉંદરના ઝેર ઉપર સમુદ્ર છીપ પકવી તેનો ચુનો કરવો અને તે ચુનો ખાવાના પાનમાં ચોપડી રોગીએ તે પાન ચાવી તેનો રસ લઇ સર્વે સાધાઓ પર તથા જે ઠેકાણે વિષ ફુટેલુ હોય તે સ્થળે ચોળતા રહેવુ. સર્વ ઉદર રોગ ઉપર સમુદ્ર છીપો છાણાના દેવતામાં નાખી પકવવી એટલે ચુનો થશે. તે ચુનો, સિંધવ, અને જવખાર ગાયના દહીંમા આપવા અથવા શકિત પ્રમાણે ચુનો દુધ સાથે આપવો.

જવખાર CARBONATE OF POTASH

વર્ણન-જવનાં નવાં તાજાં પચાંગ બાળી તેનાથી આ ક્ષાર ઉપજાવ કરે છે. એની પાતળી પનરીઓ હોય છે, એનો રંગ ધોળો હોય છે,

ગુણ-જવખાર સારક, ઉષ્ણ, તીખો, અગ્નિદીપક, સૂક્ષ્મ તથા લઘુ છે. વાયુ, કફ, શૂળ વાતરોગ, કંઠરોગ, આમશૂળ, યકૃત પ્લીહા

સ્ત્ર કૃચ્છ, ગુલ્મ, શ્વાસ, અર્શ, હૃદ્રોગ, આમ, પાંડુ અને સગ્રહણીનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ —જવખાર ગાયના ઘીમાં અથવા ઉષ્ણોદકમાં આપવાથી સુવાવડીને મક્કલ શૂળ થાય છે તે મટે છે. મુત્રકૃચ્છમાં જવખારને છાશમાં નાખી આપવો. બાળકને ગળું (તાળવું) પડે છે તેને માટે જવખાર અને મધ આંગળી ઉપર લઇ તેનો લેપ કરવો, ગુલ્મરોગ થયો હોય તો જવખાર ત્રણ માસા અને ગોળ ત્રણ માસાની ગોળી આપવી. દમ અને ઉધરસ ઉપર જવખાર મધમાં આપવો,

કટિશૂળ (કમરનો દુખાવો), હૃદયશૂળ (હૃદયમાં દુખાવો), કુક્ષિ શૂળ (પડખાનો દુખાવો) એ દરદો ઉપર જવખાર, હીંગ અને સિંધવનું ચૂર્ણ કરી એરંડ તેલમાં નાખી આપવું, મત્રાવરોધ ઉપર જવખાર દોઢ માસો ચોખાના ધોવણમાં આપવો.

જસત [ખરપર] ZINC

વર્ણન-જસતનો રંગ બુખરો વાદળીઓ હોય છે પણ તે વજનમાં ઘણું ભારે હોય છે. જસતના લાટા બે જાતના આવે છે, એક જાતનો જાડો આવે છે જે લંબાઇ તથા પહોળાઇમાં ઘણો ટુંકો હોય છે અને બીજી જાતનો લાટો પાતળો આવે છે જે લંબાઇમાં તથા પહોળાઇમાં વધારે હોય છે. પાતળો લાટો વધારે શુદ્ધ અને ચોખ્ખો હોય છે ને તે કાપવાથી ચળકતીન દેખાય છે. ખાપરીઓ કે જેનું વર્ણન આપણે આગળ વાંચી ગયા અને જે આંખના ઓસડમાં પ્રસિદ્ધ છે તે જસતનો એક ક્ષાર છે અને તે સ્વાભાવિક રીતે ભોંયમાંથી મળી આવે છે. કામાવળુ નામે બીજું ઓસડ જે આંખને માટે ઘણું ઉપ-

ગેગી છે તે પણ જસતમાંથી બનાવવામાં આવે છે, અને તે વાસ્તવિક જોતાં તેનાં ફુલ છે.

શોધન તથા મારણ:—જસતને દેવના ઉપર પાણી તેનો પાતળો રસ કરી ૨૧ વાર દુધમાં ઠારવી. જસતની ભસ્મ બનાવવાની રીત એવી છે કે જસતને માટીના ઠામમાં મૂકી તેની નીચે ખુબ તાપ આપવો; એમ કરવાથી જસતનો રસ થશે, તે રસને લીમડાના લાકડાથી હલાવવો ને નીચે ખુબ તાપ રાખવો; આથી સફેદ રંગની ભસ્મ થશે. પછી તે ભસ્મને કુંવાર, ત્રિફળાં ને ભાંગરાના રસની ભાવના દેવી અને દરેક ભાવના દેતી વખતે તેને ગજપુટ આપવો, આવી રીતે જે તૈયાર થાય તે જસત ભસ્મ.

બનાવટઃ—૧ જસત ભસ્મ, ૨ કાસાંજણ ૩, વાનારિરસ.

૧ જસત ભસ્મ—આની બનાવટ ઉપર અપાઈ ગઈ છે.

૨ કાસાંજણ—જસતના કટકા કરી એક જાડી તાવડી પર મુકવા અને નીચે ધમણથી ખુબ તાપ કરવો. આથી જસત ઓગળશે ને તેનો રસ થશે. રસ થઈ જાય છતાં પણ ધમણ ધમે રાખવાથી રસ પાકી જશે. જ્યારે રસ પાકી જાય ત્યારે સળીઆ વડે તેને હલાવવો, આથી રસમાં ફુલ પડવા લાગે છે. તે ફુલ ચકચકીત તેજવાળાં ને બબીરીઆના જેવાં પ્રકાશવાળાં દેખાય છે. જે ફુલ પડે તે બાજુ ઉપર તારવતા જવું ને નીચેના રસને હલાવતા જવું. આથી બધા રસનાં ફુલ પડી જાય છે. અને દરેક ફુલની પોલી અને ધોળી ગાંગડી બંધાઇ ગઈ હોય એમ દેખાય છે. તે ગાંગડીઓને ખરલમાં વાટી કપડે ચાળી તે ભુકો એક ઠામમાં ભરી રાખવો ને અંદર જસતની કાચી કટકીઓ રહી ગઈ હોય તે કાઢી લેવી. કંસારા લોકો પણ એ પ્રમાણે કાસાંજણ બનાવે છે. કાસાંજણની અસર વધારે શીતળ કરવા માટે તેના રસની અંદર હીમાજ નાખે છે અને પછી ફુલ પાડે છે.

૩ વાતારિ રસ—જસત ભસ્મ ૫ વાલ, રૌપ્યભસ્મ ૧ રતીભાર અને ગળો સત્વ ૧૦ વાલ એ ત્રણુ ચીજો બનાવી ભેળવી ગરધા વાલની ગોળી કરવી

ગુણ—પૌષ્ટિક, રોપણુ * અને શીતળ, "તુરી, કડુ, શીતળ, કફ, પિત્ત, પ્રમેહ, પાન્ડ, ત્રિદોષ, મદાગ્નિ, અતિસાર, પિત્તજ્વર, અટ્ઠર્ણ, કાશ, આમવાત, ઉધરી, ગૃળ, શીતજ્વર અને રક્તાતિસાર એટલા વ્યાધિનો નાશ કરે છે ને નેત્રને હિતકારી છે.

ઉપયોગ—જસત તેના પૌષ્ટિક ગુણને લીધે પ્રદરની અંદર ઘણું ઉપયોગી છે. પ્રદરવાળા દરદીને જસત ભસ્મ લેવાથી ગર્ભાશયમાંથી પડતો શ્વેત પદાર્થ અટકે છે અને શરીરમાં કૌવત આવે છે. જસતની અસર પૌષ્ટિક હોવાને લીધેજ આ ફેરફાર થાય છે. તેમજ તે અર્ણ પ્રમેહ, પાંડુ તથા આંખના દરદ ઉપર ઘણી સારી અસર કરે છે. જસત ભસ્મ ક્ષયની અંદર તાવ અટકાવવા માટે બહુ સારો ઉપાય છે, જસત ભસ્મ અને ખાપરીઆના ગુણ આ બાબતમાં એક સરખા છે, વાત થતાસાક અને પ્રલેપક જ્વર જે આખો દિવસ શાન્ત રહી આવે હમેશા ચડે છે અને જે કોઇ પણ ભાગમાં પાક થયાની નિશાની છે તેથા જ્વરની અંદર જસત ભસ્મ ઘણું કામ કરે છે તેથી ક્ષયનો ભેદક પત્નીનો અટકે છે. આ બધી અસર મગજને પુષ્ટિ આપવાથી થાય છે મગજના વ્યાધિ જેવા કે અપસ્માર, હિસ્ટીરીઆ તથા સુતને ઉપડતા અનેક જાતના વાત વ્યાધિ ઉપર જસત ભસ્મ આપાય છે. અપસ્માર અને અપસ્મારને મળતા દરદ જેમાં દરદીને પ્રમગે શીઘ્ર આવે છે યા નથી આવતા અને પ્રસંગે હાથ પગ તણાય છે તે દરદોના જસત ભસ્મ આપવી યોગ્ય છે. જ્યારે આવું દરદ ઉપડ્યું

* જે દવા પોતાના ગુણુ વડે ઘાવના દુષ્ટ ભાગને દૂર કરી અંદરના નઠારાપણા ભાગને મજેજ ઠીક વાડ રૂઝવે છે તેને 'રોપણુ' કહેવી.

હોય ત્યારે જસત ભસ્મ આપવાથી કાંઇ પણ ફાયદો નથી. તે એગરી ગયા પછી જે વાતારિસ ચાલુ રાખવામાં આવે તો તેવું દરદ બીજી વખતે થતુ અટકે છે અગર તેની ઉપડવાની મુદત લંબાય છે. ઓછામાં ઓછી એકેકી ગોળી સવાર સાંજ ત્રણ માસ સુધી આપવી જોઇએ, ત્રણ માસની મુદત ફક્ત તેની અસર જણાવા માટે આપી છે પણ તેના ખરેખરા ફાયદાને માટે તો તે ઘણા લાંબા વખત સુધી લેવાની જરૂર છે. જેમ જસત ભસ્મ ખાવા માટે અપાય છે તેમ કાસાંજણ બહાર લગાડવાને કામ લાગે છે. જસત ભસ્મ પણ કાસાંજણને ઠેકાણે વાપરી હોય તો તેવોજ ફાયદો થાય છે પણ તે બનાવતી ઘણી મહેનત વાળી છે તેથી તેને બદલે કાસાંજણ વપરાય છે. જુદાં જુદાં જાતના અભિષ્યદની અંદર તેમજ આંખો જ્યારે બરબડી આવે છે ત્યારે તથા ફુલુ મડળના ક્ષતની અંદર કાસાંજણ આંજવામાં આવે છે.

કાસાંજણ સાધારણ રીતે ધોળા ભસ્મના નામથી પ્રસિધ્ધ છે. રોપણ તરીકે તેની શક્તિ ઘણી ઉચ્ચ છે. સાદાં વ્રણ તેમજ ઉપદંશના વ્રણ ઉપર લગાડવાથી ઋજ તરતજ વળી આવે છે. આંખની પાંપણ ઉપર જ્યારે ફોલ્લી થઈ આવે છે અને જ્યારે આંખમાથી બહુજ પાણી ઝરતુ હોય ત્યારે કાસાંજણ આંજવુ કહેલ છે તેમજ ગડમાળ અને બીજા રક્તવિકારથી થયેલા ક્ષતની અંદર કાસાંજણને જાત્યાદિ ઘૃત અથવા બીજા યોગ્ય મલમ સાથે કાલવી લગાડવામા આવે છે. ક્ષત અગર વ્રણ જે સાધારણ રીતે મોટા કદના હોય ને જેમાથી પર વહ્યા કરે છે તે ઉપર કાસાંજણનો મલમ વાપરવા અને ખીલ, ગુમડા, તાપોડીઆ તથા વિસર્પને લીધે ચામડીનુ તડકી આવવુ તથા બીજા કેટલાક રક્તરોગ જ્યા પર નથી હોતુ તે ઠેકાણે તેને સ્નેહ પદાર્થ (તેલ, ઘી વિગેરે) સાથે મેળવવુ નહિ. આવે પ્રસંગે તેને સુખડ સાથે ઓરસીઆ પર ઘસી લગાડવુ. જુદી જુદી જાતના રક્તરોગ જેવા કે

ખરજવું, વિચર્ચિકા, પાદદારી, વિસ્ફોટક વિગેરે દરદોમાં કાસાંજણ ઘણું ઉપયોગી છે, નાનાં બાળકોને ગરદનો ભાગ, સાથળના મળનો ભાગ અને પેટનો ભાગ કેટલીક વખતે લાલચોળ થઇ આવે છે ત્યારે તે ઉપર કાસાંજણને સુખડ સાથે ઓરસીયા પર ઘની લગાડવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. શરીરનો કોઇ પણ ભાગ દાહયુક્ત થઇ લાલાશ પકડે છે અને જેને લોકો રતવા કહે છે તેવાં દરદની અંદર કાસાંજણનો લેપ એક અકસીર ઇલાજ છે તેમજ જંતુના કરડથી થએલી લાલીને પણ તે દૂર કરે છે.

જસતના દોષની શાંતિ–હીમજનું ચૂર્ણ સાકર સાથે ત્રણ દિવસ ખાવાથી જસત વિકારનો નાશ થાય છે.

જસત ભસ્મનાં અનુપાનો–ગાયના જૂના ઘી સાથે આંજવાથી નેત્ર સારા થાય છે. પાનના બીડા સાથે ખાવાથી પ્રમેહનો નાશ થાય છે. ત્રિસુગંધ સાથે ખાવાથી ત્રિદોષનો નાશ થાય છે. કુવાડીઆ સાથે લેવાથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. અરણીના પાનના રસ સાથે ખાવાથી મંદાગ્નિ મટે છે. ચોખાના હીમ અને ખજૂર સાથે ખાવાથી શીતજ્વર મટે છે. ખારેક અને ચોખાના હીમ સાથે ખાવાથી રક્તવિસાર મટે છે. સાકર અને ઉંદરા સાથે ખાવાથી અતિસાર તથા ઉલટી મટે છે અજમો, લવીંગ અને સાકર સાથે ખાવાથી શળ મટે છે. અજમો અને ઉના પાણી સાથે લેવાથી મળાવરોધ અને કબજીઆત મટે છે. અજમો તથા લવીંગ સાથે ખાવાથી આમવાત મટે છે. બેસના માખણ સાથે વાલબર ખાવાથી પ્રમેહ મટે છે, મધ, પીપર સાથે ખાવાથી ઉરઃરસ મટે છે. અજમો, લવીંગ અને ઉના પાણી સાથે લેવાથી અજીર્ણ મટે છે.

માત્રાઃ–જસત ભસ્મ ૧ થી ૨ રતીભાર ઘીમાં લેવી.

ટંકણખાર BORAX.

વર્ણન:–કેટલાક તળાવની અંદર ટકણ રહેલો છે જે તેનું પાણી સુકાઈ જવાથી તળે જામી રહે છે. તે સિવાય બે ત્રણ જુદી જુદી જાતના ક્ષારો ભેગા કરી ઉકાળી તેમાથી ટકણ બનાવવામા આવે છે ટકણ બે જાતનો થાય છે. સોહાગો અને પાપડીઓ. આમા સોહાગો વધારે મેલો હોય છે અને તેની સફેદ ગાગડીઓ થાય છે. પાપડીઓ ટકણખાર પ્રમાણમાં વધારે ચોખ્ખો થાય છે તો પણ જે ટંકણખાર અહી બજારમા મળે છે તે શુદ્ધ અને ચોખ્ખો હોતો નથી. શુદ્ધ ટકણખારના સ્વચ્છ પારદર્શક કટકા આવે છે અને તે પડયો પડયો થોડો થોડો ઓગળ્યા કરે છે.

શોધન:–અશુદ્ધ ટકણખારને શુદ્ધ કરવાની રીત એવી છે કે એક રતલ ટકણ લઈ તેમા અર્ધો રુપીઆ ભાર કળીચુનો નાખી ચાર રતલ પાણીમા ઉકાળવો, પછી તે કપડાથી ગાળી લેવો ને તે પાણી સુકાવી નાખવુ. શુદ્ધ ટકણખારના આથી પાપડા બધાઈ જશે. બીજી રીત એવી છે કે ટકણખારને ગાયના મૂત્રમા નાખી પછી ધોઈ નાખવો એટલે શુદ્ધ થાય છે ફુલાવવાથી પણ ટકણખાર શુદ્ધ બને છે.

ગુણ:-મૂત્રલ, ઋતુ લાવનાર, વેણ લાવનાર, ક્ષારહર અને ગ્રાહક

ઉપયોગ:–ટકણ ખાવાની દવા તરીકે એકલો આપવા કરતા બીજી દવાની સાથે ઘણું અપાય છે. તે ખાસી, દમ, સંગ્રહણી, અને અજીર્ણની અંદર ઉપયોગી છે. ગર્ભાશયના વ્યાધિમા અને ખાસ કરીને સુતિકા રોગને માટે તે એક ઉત્તમ ઉપાય છે, તેમજ તે કેટલાક રસાયનોમા પણ પડે છે. કફના વ્યાધિ જેવા કે ઉધર સસણી ને કફકાસ જેમા બડખા ઘણાને બહુ ચીકણા નીકળે છે ત્યા બડખાની ચીકાસ તોડવાને માટે ટકણ અપાય છે અને તેથી કફ ઘણી મહેનતથી બહાર

નીકળી આવે છે. વછનાગ અને ધતુરાના જેવી કેટલીક દવાઓની સાથે તે દમના રોગની અંદર અપાય છે. ગર્ભાશયના વ્યાધિમાં ટંકણ ઘણા જુના વખતથી પ્રસિધ્ધ છે જણની વખતે જો સ્ત્રી બહુ કષ્ટાતી હોય ને વેણ આવતી બંધ થઇ ગઇ હોય અગર ધીરી પડી ગઇ હોય તો ટંકણ એને જાગૃત કરે છે તેમજ ગર્ભાશયમાંથી થતા અત્યંત રક્ત-સ્ત્રાવને તે અટકાવે છે નષ્ટાર્તવ તથા પીડિતાર્તવમા પણ ટંકણ આપવુ યોગ્ય છે. નષ્ટાર્તવમા અથવા અનાર્તવની અંદર જ્યારે સ્ત્રીને અટકાવ બહુ ચઢી જાય છે ત્યારે ટંકણની સાથે એળીઓ અને મધુર મેળવી અપાય છે અને પીડિતાર્તવની અંદર જ્યારે કમરનો સખત દુખાવો થાય છે ત્યારે ટંકણ એક વાલ ને શેકેલુ અરીણ અરધી રતી નાખી તેની ગોળી કરી ગળી જવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. તેમજ પ્રદરની અંદર જરા ઉગ્ર અને ક્ષારક ક્ષાર યુક્ત શ્વેત પદાર્થોનો સ્ત્રાવ થવાથી યોનિનુ મર્મસ્થાન તતડી આવે છે ત્યારે ટંકણના પાણીની પીચકારી મારવાથી ફાયદો થાય છે તેમજ બીજા કોઇપણ કારણથી યોનીમુખ ઉપર ચેળ આવતી હોય અગર ડીંખ બોલતુ હોય તો ટંકણના પોતા મુકાય છે સુતિકાના અતિસારના, સુતિકાના સન્નિપાતમાં ને ધતુરમા ટંકણને ફુલાવી આપવાથી સારો ફાયદો થય છે.

ક્ષારદ્રવ તરીકે ટંકણ મૂત્રાશયના વ્યાધિમા વપરાય છે. પીશાબની અંદર રેતી પડતી હોય અગર પીશાબમા બહુ દાહ થતો હોય તો ટંકણ ખવરાવવાથી અગર ઉષ્ણોદક સાથે તેની પીચકારી મારવાથી પણ દરદીને શાંતિ થય છે તેમજ તેની મલમ અગર પાણી મરમ લગાવી લીધે તે પાકાય છુટથી વાટે છે અને તે વા માટે તે ગજવેલ જાતે જઠરમા આવે છે. અજીર્ણ, અતિ અને માથાની પડેના ભેગા દુખાવુ હોય ત્યારે ટંકણને સાનદર તથા બીજા પદાર્થ સાથે મેળવીને આપે છે.

મોઢામાં ફોલ્લા ઉપડયા હોય અગર ચાંદા પડયા હોય અગર જીભ ઉપર ઘાગાં પડયા હોય ત્યારે ટંકણ બહુ લાગુ પડે છે. મોટા માણસને ટંકણના કોગળા કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. ટંકણ ૪ વાલ અને પાણી ૧૦ રૂપીઆભાર એ પ્રમાણે કોગળા કરવા માટે વજન લેવું. બાળકોને કોગળા કરવાની ખબર નહિ હોવાથી તેમને ટંકણ ખાર મેળવી મોઢામા આંગળી વતી ચોપડાય છે ને ઘસમ કરીને બાળકને મોઢાના ઘારામા ટંકણ બહુ ઉપયોગી છે. મોટા માણસોને એટલો ફાયદો થતો નથી. બાળકોને અજીર્ણ થાને આંકડામા પણ મોટુ આવી જાય છે તે ગમે તેવા કારણથી મોટુ આવ્યુ હોય તો પણ ટંકણ અપાય છે. ટંકણ મોટુ સાફ કરે છે એટલુંજ નહિ પણ દાંત સાફ કરવાનો ગુણ પણ તેમા રહેલો છે, અને જેટલા દાંતના મંજન આવે છે તેમા ઘણા ખરામાં ટંકણ રહેલો છે ટંકણ પોતે ક્ષાર હોવાને લીધે દાંતની મેલીને પોચી પાડે છે અને તેથી દાંત સાફ અને મજબુત થાય છે, તેમજ દાંતમાંથી નીકળતુ લોહી બંધ થાય છે. ફુલાવેલ મોરથુથુ, ફુલાવેલ ટંકણખાર, ફુલાવેલ ફટકડી, ચાક, તજ અને લવીંગ એ બધી ચીજોનુ ઘણુ ઉત્તમ દાંતમંજન બને છે. એ મંજનની બનાવટ મોરથુથુના પ્રકરણમા અપાશે. એ મંજન દાંતે લગાડવાથી દાંત મોતીના દાણા જેવા સ્વચ્છ બને છે, મેલી ઉપડી જાય છે, દાંતના પેઢામાથી લોહી નીકળતુ બંધ થાય છે ને અનાજમા થોડી ચડયુ હોય તો તે પણ નીકળી જાય છે. આ મંજનમા તજ અને લવીંગ ફક્ત સુગંધીને માટેજ મેળવવામા આવ્યાં છે.

નસકોરામા ટંકણનુ પાણી કરી ચોળવાથી ચેળ કમતી થાય છે, તથા ખરજવું, વિચર્ચિકા, દદ્રુ ખસ વિગેરેમા મલમ સાથે મેળવી લગાડવાથી ફાયદો થાય છે. નસકોરાની અંદર ખસૂસ કરીને ગંધક અને ટંકણનો મયોગ અતિ ઉપયોગી છે. મોઢા ઉપરના ગરદ ખીલ જે પાકવા ઉપર નથી આવ્યા તેવા ખીલ ઉપર ટંકણને નવાબજાવાળી

અદર મેળની લગાડવાથી ખીલ બેસી જાય છે તેમજ માથાની અંદર ઉપર ટકણનુ પાણી રેડવાથી અગર ટકણના પાણી વડે માથુ ધોવાથી જલદી આરામ થાય છે મોઢામાથી જ્યારે બહુ થુક વહે છે ત્યારે ટકણના પાણીના કોગળા કરવામા આવે છે ઉપદશ વિકૃતિની અદર જ્યારે કોઇપણ દાતની આસપાસની ગ્રથી સુજી આવે છે ને મોઢામાથી બહુ થુક વહે છે ત્યારે અગર કોઇપણ જાતના મુખપાકથી બહુ થુક વહેતુ હોય ત્યાં તેમજ પારા, રસકપૂર હિંગળો વિગેરે ખવરાવવાથી મોઢુ આવે છે ત્યારે ટકણના કોગળા ઘણા ઉપયોગી નીવડે છે

માત્રા:—૪ થી ૮ વાલ કોગળા કરવામા એક ભાગ ટકણને ૨૦ ભાગ પાણી, મધની સાથે મળની લગાડવામા એક ભાગ ટકણ અને પાચ ભાગ મધ

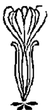
ત્રાંબુ

તાબા સબધી શ્રી બાપાલાલ વીકમલાલે જણાવેલી બાબત ઉપયોગી થઇ પડશે—

' આર્ય શાસ્ત્રોમા રૂપાની ભસ્મ પછી તામ્રભસ્મ કરવાની ક્રિયાના પ્રયોગો જોવામા આવે છે તેનો વિધિ લખવા પહેલા તામ્રભસ્મ સબધી લોકોમા કેવી ચર્ચા ચાલે છે તે અત્રે લખવુ જરૂર છે તામ્રભસ્મના જે ગુણોનુ ચમત્કારિક વર્ણન લોકો આપે છે . . વર્ણન આર્યપ્રણીત ગ્રન્થોમા જોવામા આવતુ નથી પરન્તુ મારી પાસે જૂના યોગી વગેરેની આદિના કેટલાક પુસ્તકોમાથી ઉતારા લીધા છે તે જોતા તેવુ વર્ણન કરેલુ જણાય છે તામ્રભસ્મની ક્રિયા બે પ્રકારની જોવામા આવે છે તેમાનો એક પ્રકાર શુલ્બસુવર્ણની તામ્રભસ્મ કરવાનો છે અને બીજો રક્ત વર્ણની તામ્રભસ્મ કરવા માટેનો છે શાસ્ત્રો જે વર્ણન આવે છે તે રક્ત તામ્રભસ્મ માટે આવે છે યોગી વગેરે આદિના જટિના ગ્રન્થોમા

આવા કૃત્ર બતાવેલ નથી વનસ્પતિથી શ્વેત તામ્રભસ્મ થાય છે કે નહિ ? તેનો અનુભવ વેનામા આજ સુધીમા ઘણો પ્રયાસ કરેલો છે અને ઘણી બુટ્ટીઓ મુકયા છતા તે પ્રમાણે સફેદ તામ્રભસ્મ થઇ નથી, તોપણ તેટલા ઉપરથી સફેદ ભસ્મ થતીજ નથી એ અનુમાન કાઢી શકાતુ નથી મર્હુમ ડૉ ત્રિભોવનદાસ મોતીચંદ શાહ એમણે પોતાના ગુજરાતી શારીરિક અને વૈદક શાસ્ત્રમા તામ્રભસ્મમા પૌષ્ટિક ગુણ નથી એમ લખેલુ છે પરન્તુ શાસ્ત્રોક્ત રીતે મોરથુથામાથી-અગર મયૂરપિચ્છમાથી કિંવા સૂનાગમાથી તામ્ર કાઢી તેનો અનુભવ કરી જોએલો હોય એમ તેમના લેખ ઉપરથી જણાતુ નથી મોરથુથામાથી ઉંચી જાતનુ તામ્ર નીકળે છે અને તે તાબાનો રગ પણ ચમત્કારિક અરૂણોદય વખતે સૂર્યનો જેવો રગ હોય છે તેવો હોય છે અને તેના રગ વાળુ તાબુ ખરલમા ઘુટતા ખરલ અને મસાને મોરનો તેવો રગ ઘણીવાર જોવામા આવ્યો છે આવા તાબાની ભસ્મ કરી મે ઘણીવાર દરદીઓ ઉપર વાપરેલી છે અને તેના ચમત્કારિક ગુણો મને જણાયા પણ છે તેમ અને આર્યવૈદકના અનુભવિ વૈદ્યોની એવી માન્યતા છે કે બધા રસાયનોમા પણ નીચેના પાચ મહારસાયન ગણાય છે એટલે કે (૧) પારો (૨) હીંગળોક (૩) રસકપૂર (૪) હરતાલ (૫) તામ્ર આ મહારસાયનો ઘણા માણસોને ફુટી નીકળે છે અને મારી પાસે પણ ફુટી નીકળેલા રસાયનવાળા કેટલાક દર્દીઓ મારા નાના વખતના વૈદકીય અનુભવમા આવેલા છે આ પાચ મહારસાયનો પૈકી હરતાલ અને તાબા માટે મે ખાસ અનુભવ કરી જોયો છે. આ રસાયનોને શાસ્ત્રોક્ત રીતે શુદ્ધ કર્યા સિવાય તેની ભસ્મ કરી હોય અથવા તો શુદ્ધ કર્યા છતા તેની ભસ્મ અપક્વ રહી ગઇ હોય અને તે પર કુપથ્ય કરવામા આવે તો તે ફુટી નીકળતા વાર લાગતી નથી નિઘંટરત્નાકરના ત્રીજા ભાગમા ધાતુશોધન વા મારણના પ્રકરણમા હરતાલની ભસ્મ કરવાનો એક પ્રયોગ છે તેમા ભસ્મ કરતા પડેલા

શુદ્ધ કરેની હરતાળને વીસ વનસ્પતિમા અને તે દરેક વનસ્પતિમા એકવીસ એકવીસ દિવસ ઘુટવાની છે એટલે ચૌદ માસ સુધી તેને ખરલ કરવાનો છે, તે પ્રયોગના ખરાપણા માટે મે હરતાળને ચૌદ મહિના સુધી ઘુટવા માટે બે નોકર રાખી ઘુટાવી તૈયાર કરી તેની યથાશાસ્ત્ર ભસ્મ કરેની હતી અને તે ભસ્મ મે ઘણા દર્દીઓને આપી છ હરતાળ ફુટે છે કે નહિ તેની ખાત્રી થવા માટે એવી ભસ્મ આપ્યા પછી મે તે દર્દીને તેલ મરચુ, આમલી, હીંગ જેવા તમામ પદાર્થ ખાવા રજા આપેની, એટલુજ નહિ પણ રસાયન ખાનારથી વાલ ખવાતા નથી તે પણ મે ખાવા છુટ આપેની છતા તેથી જરાએ વિકાર થએના મારા જોવામા આવ્યો નથી તેજ પ્રમાણે લીંબા ભસ્મ ખવરાવી ઉપર તેલ મરચુ, આમલી હીંગ ઇત્યાદિ ખાવા રજા આપ્યા છતા તેનાથી પણ વિકાર થએનો મને જણાયો નથી બાકીના રસાયન માટે મે અનુભવ કરેનો નથી પણ મારી પાસે જે રસાયન દવા નીકળેલા દર્દીઓ આવેના તેમા રસકપૂરવાળા વધારે હતા રસકપૂર ની નરમ ગરમ વૈદ્યોની બનાવેની ઉપયોગમા લીધા છતા દર્દથી મુક્ત થયા પછી પણ ઉપર બતાવેના પદાર્થો ખવાતા નથી, અને ખાય તો વિકાર કરે છે એવુ મારા અનુભવમા આવ્યાથી એના રસાયન ભસ્મ તે તૈયાર કરી દર્દીને આપવામા મને યોગ્ય ન લાગવાથી મે અનુભવ કરેનો નથી તાંબાની ભસ્મ માટે મે ઘણા માણસોને મોઢેથી સાંભળ્યુ છે અને જોવામા પણ આવ્યુ છે કે સાઠમતાએ રોગાદિ નિમિત્તથી પુરૂષત્વ રહિત થએના ઇસમોને (માણસોને) તાંબાની ભસ્મ ખવરાવેની અને તેઓ પુરૂષત્વમા આવેના એટલુજ નહિ પણ તેઓમા જુવાનીયા જેટલુજ પુરૂષત્વનુ સામર્થ્ય વૃદ્ધાવસ્થામા પણ જોવામા આવ્યુ છે પરન્તુ આપણામા કહેવત છે કે તાંબાની ભસ્મ જે નાગર બ્રાહ્મણ તેને ખાવા જેવી છે, બીજાને ખાવા યોગ્ય નથી કારણ તેણે પોતાની હયાતી સુધી દરરોજ વધારે ઘીવાળા પદાર્થ ભક્ષણ કરવા જોઇયે નહિ તો તાંબાની આતશ (ગરમી) થયા વિના રહેતી નથી

૩ ઊર્ધ્વ નલિકા યંત્ર (પૃ ૫૫) ૪ વાલુકા યત્ર

K A W

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, મુંબઇ ન

વર્ણન—તાંબાની બે જાત છે, એક મ્લેચ્છ અને બીજું નેપાળ. તેમા નેપાળ તાંબુ ઉત્તમ છે બીજા ખનિજ તાંબાને મ્લેચ્છ તાંબુ કહે છે જે તાંબાને ધોયા છતાં કાળુ દેખાય તે મ્લેચ્છ અને જે ધોવાથી રાતા રંગનું દેખાય છે તે નેપાળ તાંબુ કહેવાય છે અને તેજ તાંબુ ગ્રાહ્ય છે.

તામ્ર દોષ—તાંબામા ભ્રાન્તિ, ગ્લાનિ, દાહ, શૂળ, કંડુ, રેચ, વીર્યનાશ વિગેરે દોષ છે માટે તેને શુદ્ધ કર્યા સિવાય કદિ પણ ઉપયોગમા લેવું નહિ

શોધન—(૧) નેપાળ તાંબાના પતરા લઈ તેને ખૂબ ટીપી શૂળ ખોસવાથી તે સોંસરી ચાલી જાય તેવા પાતળાં કરવા. આ કટકવેધી પતરાને ત્રણ કલાક સુધી ગૌમૂત્રની અંદર ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે.

(૨) ગૌમૂત્રમા આમલી અને મીઠું નાખી તેમા તાંબાના પતરાને આકરા અગ્નિ ઉપર એક પહોર પકવવા એટલે તાંબુ સારૂ શુદ્ધ થાય છે.

(૩) તાંબાના પતરાને પાતળા કરી તપાવી તેલમા, છાશમા, કાંજીમા, ગૌમૂત્રમા અને કળથીના કાઢામા બુઝાવવા એ પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ વાર કરવાથી તાંબાની શુદ્ધિ થાય છે

મારણ—શુદ્ધ કરેલા પતરાને ગંધક અને લીંબુના રસનો લેપ કરી તેમનો એક ગોળો બનાવી વાલુકાયંત્રની અંદર બાર કલાક સુધી મુસનું મો બંધ કરી ખૂબ તાપ દેવો. સ્વાંગશીત થાય ત્યારે તેને કાઢી લેવો આ રીતે તામ્ર ભસ્મ થાય છે પછી આ તામ્રભસ્મને કાંજીમા ખરલ કરીને તેનો ગોળો કરવો અને સૂરણના કંદનો ઉપર થર દઈ ગજપુટથી ફુંકી દેવો સ્વાંગશીત થાય એટલે કાઢી લેવો આથી કરીને શુદ્ધ દોષ રહિત તામ્રભસ્મ થાય છે જો સૂરણના રસનો પુટ દેવામા ન આવે તો તેથી ઝાડા અને ઉલટી થાય છે.

બીજી રીત:-પારાગંધકની કજ્જલી લઇ તેને લીંબુના રસમાં મર્દન કરી તેનો તાંબાના પતરા ઉપર લેપ કરવો તે પતરાને સગર્ભ સંપુટમાં મુકી કાપડમાટી કરી એક હાથના સમચોરસ ખાડામાં મુકી છાણાંનો પુટ આપવો અને ઠંડુ થએથી માટી ધુરી રાખી એક રતી અનુપાનની યોજના કરવી

ત્રીજી રીત:-પારો અર્ધો ભાગ અને ગંધક બે ભાગ લઇ દૂધીના રસમાં ખરલ કરી તાંબાના શુદ્ધ કરેલા પતરા એક ભાગ લઇ તેને લેપ કરવો અને ગજપુટમાં મુકી અગ્નિ આપવો જેથી ભસ્મ થશે

ચોથી રીત– શુદ્ધ કરેલા તાંબાનો બારીક ચૂરો કરી તેમાં ભાગ પારાની લીંબુના રસમાં મર્દન કરી પછી તે [illegible] બરાબર ગંધક લઇ ખરલ કરો અને તેને સંપુટમાં મુકી ગજપુટ આપવો એટલે તાંબાની ભસ્મ થશે

પાંચમી રીત તાંબાની અચૂક ભસ્મ કરવા માટે તાંબાના બારીક [illegible] પતરાને હાડીઆકરસમણાના પાનના રસનો [illegible] કરી સુકવવા પછી તેને હાડીઆકરસમણાના પાનની [illegible]માં મુકી સંપુટ કરી ગજપુટ આપવાથી સફેદ રંગની તાંબાની ભસ્મ થશે

છઠ્ઠી રીત સિંધવ [illegible] ગંધકને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તેનો તાંબાના પતરાને લેપ કરી [illegible]માં મુકી ગજપુટ આપવાથી તાંબાની ભસ્મ થશે

સાતમી રીત: [illegible] મનશિલ [illegible] આકડાના દૂધ અને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તાંબાના પતરાને તેનો [illegible] કરી તેને ગજપુટ આગ આપવાથી તાંબાની ભસ્મ થાય છે

જારિતી રીતથી ભસ્મ કરવાની રીત-કાચા પારાનો રસ [illegible] આકડાનું દૂધ [illegible] લઇ એક [illegible] કરી [illegible] તેમાં

(ગોળીઓ) ગેમે મધી સ્પષ્ટ ગાળી કરી ગરમપાણી ગાળા છાશુની ભાગ આપવી જેથી તાવની ભરમ થશે.

બનાવટ – ૧ સ્વચ્છંદ ભૈરવ રસ ૨. ગુલ્મકુલાનલ રસ ૩ તામ્રેશ્વર રસ ૪ હૃદયાર્ણવ રસ, ૫ વિશ્વતાપ હરણ રસ ૬ શીતારિ રસ

૧ **સ્વચ્છંદ ભૈરવ રસ** – તામ્રભસ્મ અને વછનાગ સમ ભાગે લઈ ધતુરાના પાનના રસમાં તેને ખૂબ ખરલ કરી તેની અડદ જેવડી રતીની ગોળી કરવી

૨ **ગુલ્મ કુલાનલ રસ** – શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, તામ્રભસ્મ, ત્રાંબાની ભસ્મ, ટંકણ ખાર (જવખાર) એ દરેક બબે તોલા લેવા તેમાં સુંઠ, મરી, પીપર, ગજપીપર, હરડે, વજ અને કુટ એ દરેક તોલો તોલો લેવા પછી તે સર્વને બારીક ખાંડી સાથે મેળવવા અને તેને અપામાર્ગની, પરોળની અને પીતપાપડાની ભાવના દેવી અને સૂકવવું

૩ **તામ્રેશ્વર રસ:** તામ્રભસ્મ, લોહભસ્મ, શુદ્ધ પારો, હિંગ, શુદ્ધ મરી એ દરેકને સમ ભાગે લઈ તેને લીમડાના પંચાંગની, ગરમાળાના ગરની ને ત્રિફળાના ક્વાથની ભાવના દેવી અને પછી તૈયાર કરી રાખી મૂકવું

૪ **હૃદયાર્ણવ રસ** – શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક બન્ને એક ભાગ ને તામ્રભસ્મ બે ભાગ એ ચાર ચીજો ત્રિફળાના ક્વાથમાં ને કાકમાચીના રસમાં આઠ પહોર ઘૂંટવા પછી તેમાંથી ચણા જેવડી ગોળી કરવી

૫ **વિશ્વતાપ હરણ રસ** – તામ્રભસ્મ એક તોલો, શુદ્ધ પારો એક તોલો, શુદ્ધ ગંધક એક તોલો, ઓરેનું ઝેર કોચલું એક તોલો, શોધેલા નેપાળાના બીજ એક તોલો, હરડે એક તોલો, પીપર એક તોલો, ટંકણ એક તોલો, નસોતર એક તોલો એ પ્રમાણે ચીજો લઈ પ્રથમ તેમાંથી પારા અને ગંધકની કજ્જલી કરી પછી તેમાં

બાકીની ચીજો નાખી તે બધી ચીજોને ધતુરાના રસમાં એક દિવસ ખરલ કરીને વાલવાલની ગોળી કરવી.

૫, **શીતારિ રસ**—તાંબાની ભસ્મ, શોધેલો ગંધક, ફુલાવેલ ટંકણખાર, નોબેલું સોમલ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ખાપરીઓ, શુદ્ધ મોરથુથુ ને હરીતાળ ભસ્મ એ દરેક ચીજને સરખે વજને લઇ તેને કારેલાના રસમા ખની એક એક રતીની ગોળી બનાવવી.

ગુણ—પૌટિક, શોધક અને જ્વરઘ્ન. શુદ્ધ રીતથી કરેલી તાંબાની ભસ્મ, પ્લીહ, જ્વર, કફ, વાયુ, શ્વાસ, ઉધરસ, શુળ, ઉદરરોગ, કૃમિ, વાન્તિ, પાંડુ, મોહ, અતિસાર, મળવ્યાધિ, ગુલ્મ, ક્ષય, ભ્રમ, મસ્તક વ્યાધિ, અને પ્રમેહનો નાશ કરે છે તથા જઠરાગ્નિને પ્રદીપ્ત કરે છે, સોજો, નણ, આફરો, વાતરક્ત, પરિણામ શળ, તથા કોઢનો નાશ કરે છે તે રૂક્ષ, અરૂચિનાશક અને સારક છે મારેલુ તાંબુ તુરં. મધુર, તિક્ત અને આમ્લ રસયુક્ત છે

ઉપયોગ—ત્રાંબુ સાધારણ રીતે પુષ્ટિની ઉપયોગી દવા ગણાય છે અને તેટલા માટે તે વપરાય છે ધાતુપૌષ્ટિક તરીકે તે ઘણી વખ વપરાઇ ગઇ છે ને તેથી લોકોમા તેનો ઘણો મોહ છે ઘણા લોકો આની રીતે ત્રાંબુ ખાય છે ને પછી તેમને ફરી નીકળે છે નાર્યા ઉપર ખમૂસ કરીને ઘી અને દુધનો મહાવરો રાખવો પડે છે તેથી વાચકર અમર વિરે વધારે શૌર કરતા ડાહપણ વધારે ખાતી થતી નથી માટ તે બાબત વધારે વિવેચન કયુ નથી.

ત્રાંબુ જુદી જુદી જાતના તાવમા ને તેમા ખાસ કરીને વિષમ જ્વરની અંદર અકસીર ઉપાય છે સતતૂજ્વર, એકાહિક જ્વર, દ્વાહિક, ત્ર્યાહિક ને ચાતુર્થિકજ્વરની અંદર અને તેથી થતા બીજા દર્દો શિ અંદર ત્રાંબુ અત્યંત ઉત્તમ દવા છે જો તાવની અંદર વધારે ટાઢ આવે છે તેમા તામ્રભસ્મ ઘણો સારો ફાયદો કરે છે વિશ્વનાથવદરણુ

રસ ને શીતારિ રસ જે બન્ને બનાવટો ઉપર આપવામાં આવી છે તે તાવની અંદર ઘણી ઉપયોગી છે શીતારિ રસ તેનું નામ કહી આપે છે તે પ્રમાણે વિષમજ્વરનો વેરી છે અને વિશ્વતાપહરણ રસ સાધારણ રીતે સખ્ત નવા અને તાજા વિષમજ્વરમાં સારૂં કામ કરે છે શીતારિ રસ જીરા અને સાકરની સાથે દિવસમાં બે વખત લેવાથી જીર્ણ વિષમ જ્વર નાશ પામે છે ને વિશ્વતાપહરણરસ દિવસમાં બે વખત આદુના રસમાં ખવાય છે તે સિવાય શીતભંજી રસ નામની જે બનાવટ છે તે વિષમજ્વરની અંદર ઘણી સરસ છે આ બનાવટની અંદર તામ્રભસ્મ પડતી નથી પણ બીજીજ રીતે તાંબુ મારવામાં આવે છે, બે ભાગ શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ પારો એક ભાગ શુદ્ધ ગંધક અરધો ભાગ ને શુદ્ધ મનશીલ પા ભાગ આ દરેક ચીજો શુદ્ધ લઇ તેને કારેલીના રસમાં ખરલ કરવી પછી જેટલું આ દવાનું વજન થાય તેટલે વજને ત્રાંબાનું પતરૂં લઇ તે ઉપર તેનો લેપ કરી દેવો ને તેને કુલડીમાં મુકી વાલુકાયંત્રમાં બાર કલાક સુધી તીવ્રાગ્નિથી તાપ દેવો ઠરે ત્યારે ત્રાંબાના પતરા કાઢી લઇ તેને વાટી બારીક ભુકો કરવો આ બનાવટ સમે તેવી ઠંડકની ટાઢ આવતી હોય એવા ટાઢીઆ તાવની અંદર ઉપયોગી છે અને વધારે સારો ફાયદો કરે છે આ રસની અરધો વાલ માત્રા ચાર મરીની સાથે નાગરવેલના પાનમાં લેવામાં આવે છે મુદ્દતસર થતા રોગ ઉપર ફાયદો કરનારી અસર જે ધાતુમાં લેવા જેવી છે તે ફક્ત ત્રાંબા અને હરતાલમાંજ રહેલી છે તે સિવાય સ્વચ્છંદભૈરવ રસ ફ. ન અરધી માત્રાથીજ આદુના રસ સાકર અને સિંધાલુણ સાથે આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે ત્રાંબાની જે જે બનાવટો અહીં આપી છે તે તે બનાવટો વિષમજ્વરની, યકૃતને પ્લીહાની વ્યાધિમાં તામ્રભસ્મની સાથે અગર તે દરદના જ્વર ઉપર તાંબુ પડતી ત્રાંબાની (પણ બનાવટની સાથ લોહનો પ્રયોગ કરી દરદીને આપવામાં આવે તો તેથી યકૃતોદર પ્લીહોદર જલોદર સોજો પાંડુ હલીમક, કમળો વિગેરે રોગો દૂર થાય છે ને વિષમજ્વરની અંદર લોહ ભસ્મ

માર્ગનો વ્યાધિ માથમ પડી આવે તો તેની તાવને હણનારી બનાવટોની સાથે યવક્ષારાદિનું મેળવણ કરવું યોગ્ય છે.

ઉદરરોગને તેમાં ખસૂસ કરીને જ્યારે પેટની અંદર ગુલ્મ થાય છે તેને માટે ત્રાંબું એક ઉત્તમ ઇલાજ છે. ગુલ્મ કલાનતરસ હીમજની સાથે બે વાલ માત્રામાં આપવાથી પેટના શૂળને મટાડે છે. જ્યારે પેટના ઉદરરોગની અંદર પેટ સાધારણ રીતે દુખ્યા કરે છે, વખતો વખત આફરો ચઢી આવે છે અને સાધારણ રીતે પેટ મોટું ને કઠણ લાગે છે અગર વાયુનો ભરાવ થઇ જવાને લીધે જગા ઠોકવાથી નગારા જેવું વાગે છે ત્યારે ગુલ્મકલાનત રસ આપવો યોગ્ય છે. તેમજ શૂળ ઉપર પણ ત્રાંબું ઘણું મરમ છે. ગુલ્મ રોગમાં હમેશાં શૂળ હોય છે અને તેની અંદર ત્રાંબુ ઉપયોગી છે, ને ત્રિદોષ જ્વરની હેડકીની અંદર ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. તામ્રભસ્મ, કડુ ને ગેરૂ સમભાગ લઈ બીજોરાના રસની ભાવના દઇ બે રતીભાર મધની સાથે ચાટવાથી હેડકી ખસૂસ બેસે છે તથા પેટનો આફરો હલકો પડે છે. શૂળ ઉપર તામ્રગર્ભની એક બીજી બનાવટ છે જે ઘણી ઉપયોગી છે. શુદ્ધ પારો એક ભાગ અને ગંધક બે ભાગ લઈ ને બન્નેને એકત્ર કરી એક પ્રહર ખરલ કરવાં. તે કજ્જલીની સમાન ત્રાંબાનાં પતરાને લઇને સંપુટની આકૃતિ કરી તેની અંદર તે કજ્જલી ભરવી અને એક માટીનું ઠામ લઈ અરધું મીઠાથી ભરી વચમાં તે તાંબાનો સંપુટ મૂકી બાકીનું વાસણ પણ મીઠાથી ભરી દેવું ને તે સાથે બીજું ઠામ મૂકી કપડકોટ કરી ગજપુટ દેવો. પછી પોતાની મેળે ઠંડું થાય ત્યારે તામ્ર સંપુટનું બારીક ચૂર્ણ કરવું. આનું નામ ગજકેશરીયોગ છે. આની રતીભાર સાના નાગરવેલનાં પાન સાથે આપવાથી શૂળ બેસી જાય છે. જેમ ઉદર મૂત્ર વ્યાધિમાં બન ધાતુ ઉપયોગી છે તેમજ ક્ષયાં ઉદર રોગની અંદર ત્રાંબુ છે.

વાતુ દમના વ્યાધિનો અદર બ_ વપરાન છે મૂચાનર્તરમ નામની બનાવટ દમને માટે દેશી ઔષધિમા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે પાન ને• ગધક શોરેના સમભાગે લઈ ૭ મ્ના સુધી ધુનારના રસમા ખન કરવા પછી તે બનેની સમભાગે નામાના પતરા નઇ તેનો મે ઉપર લપ કરવો અને તેને સુમની અદર મૂકી મેટુ બધ કરી બાર કનાક સુધી વાનકા યનમા તાપ આપવો સ્વાગશીત થાય ત્યારે નામાના પતરા કાઢી લઇ બારીક વાટી ભૂકા કરવો મે રતીભાર માત્રા મધ અને અરડુસીના રસ સાથે આપનાથી દમની અદર ઘણો સારો ફાયદો થાય છે

જેમ દમની અદર મૂર્યાનત રસ છે તેમ હૃદયરાગનો અદર હૃદ્યાર્ણવ રસ નામની બનાવટ ઘણી ઉપયોગી છે બે ગનીનારનો તેની ગોળી કાકમાચી અને નિરૂળાના કવાથની અદર આપવાથી હૃદયરોગની અદર ઘણો સારો ફાયદો થાય છે

નાસુ લકવાનની અદર ઘણુ ઉપયોગી છે અને તામ્રેશ્વર રસ નામની બનાવટ એ ખાસ કરીને લકવાને માટે છે તામ્રભસ્મ જા મરણના ગુણ દીધા સિવાયની હોય તો તે ઉલટી અને ઝાડો કર છે અને તેટલા માટે તેની તામ્રભસ્મ ગઇ ઝેરી પથ્ય ગેગમા ગભરાશ આવે ત્યારે મરની સાવ ચાટના આપાય છે શુદ્ધ તામ્રભસ્મથી કપચિતજ ઉલટી કે ઝાડો થય છે મક ન અતિસાર અને ઉલટી દબાવે છ વખતો લખન તેની અ ર સ્તમન ગુણ માનમ પડ્યો આવે છે

માના તામ્રભસ્મની શોધક ગુણ તરીકે એકથી મે રતી ઉ ગી કરવા માટે નણ વાન સ્વચ્છદ ભૈરવ રસનો ચારથી રતી કુમ મા નન રસ એકથી બે વાન સૂચાભ્રત રસ મે નની હૃદ્યાર્ણવ રસ બે રતી તામ્રેશ્વર રસ મે રતી વિશ્વતાપ હરણ મે વાન નાનાદિ રસ એક રતી

અનુપાન–શ્વાસને માટે મધ અને લીંડીપીપરમા, પિત્ત ઉપર સાકરમા, વિષમજ્વર ઉપર મરી અને તુળસીના રસમા વાતગુલ્મ ઉપર હીંગમા ઉદરરોગ ઉપર ગુગળમા સાત દિવસ આપવી. મૂત્રકૃચ્છ ઉપર ઇન્દ્રજવ અને મધમાં, પથરી ઉપર જવખારમા, મૂળવ્યાધિ ઉપર મરી અને લવંગનુ ચૂર્ણ નાખી સૂરણના રસમા; નરમદમ્રી અને વાતપ્રમેહ ઉપર ગળોનુ સત્વ, અજમો, સાકર અને મધમા પુષ્ટિ માટે મધ, સાકર, અને ઘીમાં આપવી, તામ્રભસ્મ સેવન કરનારાઓએ ખાસ કરીને ઘી અને દુધનો મહાવરો રાખવો પડ્યુ કરીને તેને ઘણો ખોરાક પચે છે અને તેઓના માટે તેને સુખ્યતે કરીને ચરબીવાળો (ઘી, દુધ, દહીં વગેરે) ખોરાક આપવો પડે છે

દગડી પાષાણભેદ.

વર્ણન–આ એક પત્થરની જાત છે એ ડુંગરને લગાડનારી ચિકણાય છે એમા ધોળો અને રાતો એવી બે જાત છે.

ગુણ–હિમ, સ્વાદુ તથા ઉષ્ણ છે અને પ્રમેહ, મૂત્રરોગ, અશ્મરી, શૂળ, પિત્ત તથા વાયુનો નાશ કરે છે

ઉપયોગ–પ્રદર અને પ્રમેહ ઉપર વધુ માના પાષાણભેદનુ ચૂર્ણ મધમા આપવુ ગરમીએ શિશ્ન સુજ્યુ હોય તો પાષાણ ભેદ મનશીલ અને થોડુ ગોરથગુ પાણીમા ઘસી લેપ કરવો. કમરના દુખાવા પર, અસ્થિભંગ ઉપરસ, વાનુ અને ધાતુપુષ્ટિ ઉપર પાષાણભેદ ગાયના દુધમા આપવો બાહ્ય ઉપર નિશાનુ અને પાષાણભેદનો લેપ કરવો, પ્રદર ઉપર પાષાણભેદ નો ગાખ જીરાનુ ચૂર્ણ ઘી–સાકરમા આપવુ

ધૂંવાસ SMOKE BLACK

વર્ણન–ચૂલા ઉપર ધુમાડો થવાથી જે મજળ એકઠું થયુ હોય તેને ધૂવાસ કહે છે

ઉપયોગ–નાપોડીયુ, ગોઝે ઇત્યાદિ ઉપર ધુવાસ ગોળ અને ચુનો ખરલ કરી લેપ કરવો આવો આવે છે તેને માટે ધુવાસ, ગોળ અને ચુનાની ગે પડી લમણા પર લગાડવી મગ ચાંદિ ઉપર ધુવાસ દહીંમા અથવા ઘીમા ખરલ કરી મસાને લેપ કરવો અને તેના ઉપર વગડાઉ છાણાનો સેક કરવો

નવસાગર [નવસાર] AMMONIA CHLORATE

વર્ણન નવસાર ક્ષારની ગણનામા આવે છે ગજાગની બજાર તે પુષ્કળ મળે છે અને તેના નામા કેમાર ક્ષારના કટકા થાય છે એ માણસની વિષ્ટા અને મૂત્રમાથી તૈયાર થાય છે ભાગમાથી તે ક્ષારની કટકીઓ બની પડી જાય છે અને તે ઘણી ચવડ છે તેને માધારણ દવા કે નો પણ તે ઔષધમા અતિ ઉપયોગી છે

બનાવટ ૧ રાજવલ્લભ રસ

૧ રાજવલ્લભ રસ–૧ તોલો શુદ્ધ પારો, ૩ તોલા શુદ્ધ ગધક ૧ તોલો ચીબક ૧/ તોલા નવસાર એ બધી ચીજોને સારી રીતની તેનુ વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવુ

ગુણ:–તી ણ ઉષ્ણ ગોળ કફનુ નાશનાર અને પિત્તનો સ્રાવ કરનાર.

ઉપયોગ–નવસાર ચૂર્ણોપર પરદેશ ઘણુ પ્રસિદ્ધ છે જુદી જુદી જાતના મતત જ્વર અને સનિપાત જ્વરમા વપરાતો વખત

યકૃતની અંદર લોહીના જમાવ થતો આપણે જોઈએ છીએ આવે
પ્રસંગે યકૃત જરા ફુલેલું હોય છે પેટના જમણા પડખામાં દુખાવો
થાય છે અને તે ભાગ ભારેપણું રીતે ચડેલો દેખાય છે આવા
દર્દીને દિવસમાં અંદર બે ત્રણ અગર ચાર વખત તે વાત માત્રથી
નસ્યાર બીજી કોઈ જવરહર દવા સાથે આપેલ હોય તો તેથી ઘણોજ
સારો ફાયદો થાય છે જેમ જવરહર દવાઓ જવરનો નાશ કરે છે તેમ
તેની સાથે લેવાતો નસ્યાર યકૃતના વ્યાધિ તોડે છે જવરજ ।
યકૃતના તાજા વ્યાધિમાં સાધારણ રીતે ૮ દિવસના જવર પ ૭
ત્રણ જો ચાલુથી યોગ્ય દિવસ કરી નસ્યારનો ઉપયોગ કરવાના
ઓ તો તેથી તો ટાળ દવાની કશી પણ જરૂર રહેતી નથી તેથી
યકૃતમાં થએલો નાશ થઈ છે ને તે ભાગ ફરતા શાંત થાય છે
અને આ સમયે ખડું અવકૃષ્ટ દૂર થાય છે તથા યકૃત સાફ
તેથી મળ સાફ જવાના પાચુ લાગે છે ... યકૃતનો પાક થાય છે
અને તે ભાગ અથવા ... માં ફરી ... છે
... જો નસ્યાર સારી રીતે વાપરવામાં આવે તો વખત
આવો નસ્યાર સમય આવો તેથી ... ઉપર તેનો ખાસ
અસર છે તો ખસ્તા કરી તે પિત્તના સ્રાવો વગેરે છે તથા ભાગના
... દૂર કરે ... યકૃતમાં ... સ્વરૂપ થતું હોય તો નસ્યાર
આપવો તે દિવસ જો શરીરના ... ભાગમાં પાક થશે એમ
... નસ્યારના પાના ... સાકના
ફુદરતી નિશાનો ... ભાગમાં પાક થવાનો
... તે ભાગમાં ... જમાવ થાય ... તે ઠેકાણે
... તે ભાગ શરૂઆતમાં લાગશે
તથા પાછળથી માલમ પડે છે ... તે ભાગ ઉપર ચોડો
... થાય ... આવે ... નસ્યારનો ... પાણીમાં ...
... તો પાક થતો અટકે છે ...

તથા જે જે દરદોની અંદર પિત્તનુ રૂમન થએલુ હોય છે, તેવા દર દોમા નવસાર ઘણો ફાયદો કરે છે. પ્લીહોદર તેમજ પિત્તના પ્રકોપને લીધે થતા માથાના દુખાવામા પણ તે ઉપયોગી છે યકૃતના પોતાના વ્યાધિમા તેમજ યકૃતના વ્યાધિની અંદર બીજા જે જે ઉપદ્રવ થાય છે તેની અંદર પણ નવસાર કામ કરે છે. જલદર અને અર્શ જે સાધારણ રીતે યકૃતના ફેરફારથીજ થઇ આવે છે તેમાં નવસાર આપવો યોગ્ય છે. અર્શની અંદર નસોની ઉપર વધતુ ઓછુ દબાણ થવાને લીધે મરડાના નીચેના ભાગમા લોહીનો જમાવ થવા સભવ છે ને જ્યા જ્યા લોહીનો જમાવ થાય છે ત્યા ત્યા નવસાર લાગુ પડે છે. અર્શની અંદર નવસાર આપવાથી પિત્તનો સ્રાવ અને સડ઼ાની અંદર થતો લોહીનો જમાવ હલકો પડે છે. કેટલીક વખતે અર્શ જ્યારે બહુ પીડા કરે છે ત્યારે દરદીઓ નવસાર ખાવાની ટેવ પાડે છે અને તેથી તેને તેનુ બંધાણુ થઇ જાય છે. રક્તપિત્તની અંદર પણ નવસાર અપાય છે રક્તપિત્તની અંદર હોઠેથી, મોઢેથી, નાકેથી અગર ગમે ત્યાથી લોહી પડતુ હોય તો પણ નવસાર આપવો યોગ્ય છે આ દરદની અંદર હમેશા પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે રાજવલ્લભ રસ નામની બનાવટ જે અર્શ ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે તેમા પણ નવસારનો મુખ્ય ભાગ આવે છે

સ્તનપાક અને સ્રીઓને સ્તનની અંદર દુધ થતી વખતે સુવાવ ડમા ત્રીજે કે ચોથે દહાડેથી જે દુખાવા થાય છે તથા સોજો થઇ આવે છે એ નવસારના પાણીના પોતા મુકવાથી દૂર થાય છે, તેમજ સ્તનપાક થઇ ફુટવાથી સ્તનની અંદર કાણુ ગાંઠ બધાઇ જવા સભવ છે તે ગાંઠ ઉપર પણ નવસારના પોતા મુકાય છે અને તેથી તે ઘણી સારી રીતે પોચી પડી જાય છે

કેટલાક દરદની અંદર દરદની શાંતિ કરવા માટે તે ભાગનો નકોચ કરવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે ઠંડુ પાણી અગર બરફ વપરાય

છે, પણ જો બરફ ન મળતો હોય અને તે ભાગને સંકોચ કરવાની આવશ્યક જરૂર હોય તો પાણીની અંદર નવસાર નાખી તેનાં પોતા મુકવાથી તેજ ફાયદો થાય છે. વધરાવળ, સારણ અને બદની અંદર નવસારના પોતા મુકવાને માટે વપરાય છે. જ્યારે અંતરગળ ઉતરે છે ત્યારે બને ત્યાં સુધી તો હસ્તક્રિયાથી આંતરડું પાછું ચડાવવું કેટલીક વખતે હસ્તક્રિયાથી પણ આનરડું પાછું ચડતું નથી તે વખતે દરદીએ નવસારના પોતાં મુકવા આથી થોડા ઘણા વખતમાં તે પોતાની મેળે ચડી જશે અગર હસ્તક્રિયાથી ચડાવવું સહેલ પડશે. અંતરગળવાળો દરદી ગમે તેવી ભયંકર સ્થિતિમાં પડ્યો હોય અને ગમે તેટલી ઉલટી થતી હોય તોપણ નવસારના પોતાં લગાડવા ચુકવું નહિ કેમકે તેથી ગણું તેથી સંકોચને પામે છે તથા આંતરડું થોડા ઘણા કલાકની અંદર પાછું ચડી જાય છે. બાળકોને સાધારણ રીતે વધરાવળમાં એક વૃષણ બીજા કરતા અમણું ત્રમણું વધી જાય છે અને વખતે તેની ગણો વધી મોટાં થાય છે. તે લાલ રંગના દેખાય છે ને તેમા વખતે વખતે થોડી થોડી પીડા પણ થાય છે થોડા દિવસ નવસારનાં પોતાં મુકવાથી આ વધરાવળ પોતાની મેળે મટી જાય છે વધરાવળ એ ઘણું જદિનો સામાન્ય મરજ છે,

અનિયમિત આર્તવ અને અનાર્તવની અંદર તે લાગુ પડે છે. આરકી રહેલું ઋતુ તે પાછું લાવે છે, આવી રીતનો ઋતુ રોગ ગર્ભઅંડની અંદર લોહીનો જમાવ થવાથી થાય છે ગર્ભઅંડની અંદર લોહીનો જમાવ થવાથી કેટલીક વખતે જલંદર જેવું તે સ્થાનમા દેખાય છે. નવસાર આવા ગર્ભઅંડના વ્યાધિને બેસાડે છે અને તેથી થતા રોગને અટકાવે છે. ઉધરસના દરદ જેવા કે ક્ષય, ઊર્ધ્વશ્વાસ, નમણું, દમ વિગેરેમા જ્યારે કફ ઘણો ભર્યો હોય છે ત્યારે નવસાર અપાય છે, તેથી કફની ગાંઠ તૂટે છે ને બળખા જલદી બહાર આવે છે. લકવાના અંદર જ્યારે દરદ ઘણો થાય છે ને લોહી ધણી આવતી હોય

ત્યારે નવસારનાં પોતાં મુકવાં યોગ્ય છે. માથાના દુખાવા પર તેનાં પોતાં મુકાય છે તેમજ બીજા ભાગ પર વાયુથી સોજો થઇ આવ્યો હોય તો તેમાં પણ તે ઉપયોગી છે. કેટલાક શૂળ રોગની અંદર તે વપરાય છે પણ ત્યાં તેની માત્રા મોટી છે.

વિશેષમાં મૂર્છા, મસ્તક શૂળ, જખમ, ઉન્માદ અને વીંછીના વિષ ઉપર નવસાર આ રીતે અપાય છે. નવસાર અને કળીચૂનો એક શીશીમાં ભરી રાખી તેનું મોઢું બંધ કરી રાખવું અને જરૂર પડે ત્યારે તે શીશીનું મોઢું ઉઘાડી સુંઘાડવી એટલે ઉપના હોય નાશ થશે. હીરાકસીના વિષ ઉપર અને કાચની ભુકી અન્નમાં ગઇ હોય તો નવસારને ઘણી ધીમા પાનો વાળા ઉપર નવસારની ભુકી કરી અર્ધો રૂક ધીમા નાખી આપવી. અપસ્મારની ઉપર નવસારને વીંછુના રસમાં ખરલ કરી તેનું નસ્ય આપવું. નાક ઉપર ગોળમાં નવસાર આપવો.

માત્રા:-૨ થી ૩ વાલ, શૂળ ઉપર ૮ થી ૧૦ વાલ, રાજવલ્લભનમ ૨ થી ૪ વાલ, પોતાને માટે એક ભાગ નવસારને દશ ભાગ પાણી

પરવાળાં (પ્રવાલ) CORAL

વર્ણન-સમુદ્રમાં રહેનારા એક જાતના જીવ હોય છે તે સમુદ્રના તળીયાથી ઉપર કાઢી પ્રવાલના ખડક બનાવે છે, એ ખડક તેના પ્રમાણે હોય છે એટલે તેને પરવાળાના વન પણ કહે છે. પરવાળાનો રંગ લાલ હોય છે ઔષધમાં પ્રવાલની ડાળી વપરાય છે. પરવાળા બે જાતના થાય છે એક ગુલ ગોળાકાર જેના મણકા વગેરે નંગીના કરવામાં આવે છે તથા બીજી પ્રવાલની ડાળી જે લાલ રંગની તથા મગરીના ક્રમ જેવી એ શાખીઆરી હોય છે. પાન્યા ગિરેડા

જેનાં લાલ, ગોળ, લાંબા, સરળ, સ્નિગ્ધ અને અવ્રણ મોટાં એવાં પરવાળા હોય તે સારાં, જે રંગે પિત્તળ જેવા, પોલાં, બારીક, સછિદ્ર રૂક્ષ, કાળાં, નાના તથા ધોળાં હોય છે તે ઉપયોગી નહિં.

શોધન તથા મારણ–પરવાળાને નિંફળાંના કવાથ (કાઢા)મા સારી રીતે ઉકાળવાથી શુદ્ધ થાય છે અને શુદ્ધ પ્રવાલને અને તેની ડાબલીને ગોમૂત્રની અંદર ખરલ કરી ગજપુટ દેવાથી તેની ભસ્મ થાય છે. બીજી રીત શોધવાની એ છે કે મણિ, મોતી અને પરવાળાંને જયની (અરણી)ના રસમાં દોલાયંત્ર વડે એક પહોર પચન કરવાથી તે શુદ્ધ થાય છે પરવાળાને લીંબુના રસમા બોળી રાખવાં અથવા દુધમા એક પહોર દોલાયંત્ર વડે પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે. પરવાળાંને મારવાની બીજી રીતો પણ છે, પરવાળાનુ બારીક ચૂર્ણ કરી તેને લીંબુના રસમા ધુટી વાસણમાં સુકવવુ. આ પ્રમાણે લીંબુના રસની ત્રણ કિંવા સાત અને ગુલાબજળની સાત ભાવનાઓ આપવી એટલે પરવાળાની ભસ્મ થશે. પરવાળાંના ચૂર્ણને લીંબુના રસના સાત, કુંવાર પાઠાના સાત અને ગુલાબજળના સાત એ પ્રમાણે નર્યપુટો આપવાથી ભસ્મ થાય છે.

અનાવટ –૧. વસંતકુસુમાકર રસ ૨. પ્રવાલ ભસ્મ.

૧. વસંત કુસુમાકરરસ–સુવર્ણભસ્મ અને કપૂર બબે તોલા, બંગ લોહ અને નાગભસ્મ દરેક ત્રણ ત્રણ તોલ અભ્રક, મોતી અને પ્રવાલ એ દરેકની ભસ્મ ચચાર તોલા એ બધાને નાખી તેને દુધની, ઠેકડીના રસની, અરડુસીના રસની, લાખ અને વાળાના કવાથની કેળનાં ફુલ અને મૂળના રસની, કમળના મૃણાલના રસની ને માલતીના રસની, એવી રીતે એ દરેકની જુદી જુદી ભાવના દેવી, ત્યાર બાદ કસ્તુરીને આઠગણા પાણીમા ૧૨ કલાક રાખી, તે પાણીની ભાવના દઈ બબે રતીભરની તેની ગોળી વાળવી.

૫ દોલા યંત્ર (પૃ ૧૮) ૬ ગજપુટ.

૨. પ્રવાલ ભસ્મ:–અનાવર ઉપર અપાઇ ગઇ છે.

ગુણ –પૌષ્ટિક, શોધક અને વૃષ્ય–વાયુ, ઉધરસ, કફ, પિત્ત, પાંડુ, તાવ, પ્રમેહ, દમ, વિષ, રક્તપિત્ત તથા ભુતોન્માદનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ–પ્રવાલનો ગુણ મોતીને મળતો છે. જીર્ણમૂત્ર રોગ ઉપર ને છાતીના દરદની અદર તેનો મુખ્ય ઉપયોગ છે. ક્ષય અને જીર્ણ સમણીમા તે ફાયદો કરે છે. તેથી શરીમા પુષ્ટિ વધે છે, કૌવત આવે છે ને શરીરની કમકૌવતી દૂર થાય છે. વસતકુસુમાકરની ગોળી સાકર, મધ અને ઘીની સાથે લેવાથી જીર્ણમૂત્રરોગ, જીર્ણપ્રમેહ, મધુ પ્રમેહ, નપુસકત્વ અને કમકૌવતીની અદર ફાયદો થાય છે ને શુક્રદોષ દબાય છે. આ વસતકુસુમાકર રસ કુશાવલેહની સાથે શુક્રદોષમાં બહુ અપાય છે

પ્રવાલભસ્મનાં અનુપાનો–જીર્ણજ્વર, શ્વાસ, હેડકી તથા કોષ્ટગત વાયુ વગેરે રોગોમા મધ અને હરડે આપવી.

તાવ ઉપર કફ, ફ્રીઆતુ અને હરડેમા આપવી, પિત્ત ઉપર દૂધ અને સાકરમા આપવી, ધાતુ ક્ષય ઉપર પાકેલા કેળામા આપવી કૃશતા ઉપર પાનમા આપવી, તણખીઆ પ્રમેહ ઉપર ચોખાના ધોવ રામણ અથવા નિકળા અને મધમા આપવી, ધાતુપુષ્ટિને માટે ઘી સાકરમા આપવી, પ્રદર ઉપર ગાયના ધારોષ્ણ દૂધમા આપવી, વાયુમા તુળસીના રસ અને મધ સાકરમા આપવી, પિત્તકાસ ઉપર આદુના રસ અને સાકરમા આપવી, રતાધળા ઉપર ઉંદરની લીંડીઓ તુળસીના રસમા ઘસી તેમા ભસ્મ નાખી અજન કરવુ અસ્થિભગ અને સધિ ભગ ઉપર પ્રવાલ ભસ્મ મધમા આપવી. પિત્તરોગ અને ભ્રમ ઉપર આમળાના મુરબ્બામા ઘી અને સાકર નાખી તેમા આપવી, કફ તથા મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ચોખાના ધોવરામણમા આપવી, ગર્ભિણીની ઉલટી ઉપર તાંદળજાના રસમા આપવી; દાહ ઉપર વશલોચન અને સાકરમા

આપવી; ઉષ્ણતા, દાહ અને ઇંદ્રિયની બળતરા ઉપર ચોખાના ધોવરા-મણમાં મધ અને સાકર નાખી આપવી: આંખોમાની ગરમી અને શરીર ઉપરની સુકી ખસ ઉપર ઘી અને સાકરમાં અથવા ધારોષ્ણ દૂધમાં સાકર નાખી આપવી, મસ્તકશૂળ ઉપર બદામની ખીરમાં આપવી;

ખીર કરવાની રીત:—બદામ દસબાર લઇ તેને ગરમ પાણીમાં પલાળી રાખી ઉપરનાં છોડાં કાઢી કાપી નાખવી. પછી પાશેર ગાયનું દૂધ લઇ તેમાં બે તોલા સાકર નાખી દેવી અને તેમાં વાલભાર પ્રવાલ ભસ્મ નાખી આપવી એટલે મસ્તકશૂળ, પિત્તવિકાર અને નેત્ર સંબંધી રોગ દૂર થઇ આંખોને ઠંડક થશે અને શક્તિ વધશે. પિત્તોદ્ભવ પાંડુરોગ ઉપર પ્રવાલ ભસ્મ ઘી સાકરમાં આપવી.

પથ્ય:—સંપૂર્ણ પિત્તકારક પદાર્થ વર્જ્ય છે.

માત્રા:—ભસ્મ એક વાલ; વસંત કુસુમાકર રસ ૧ રતીથી ૧ વાલ

પાપડીઓ ખારો (સંચોરો)

CARBONATE OF SODA.

વર્ણન:—પાપડખારની ઉત્પત્તિ સિંધ અને કચ્છ દેશમાં થાય છે એનો રંગ ધોળો હોય છે.

ગુણ:—પાપડખાર ગુણોમાં જવખારને મળતો છે.

ઉપયોગ:—વાળા ઉપર પાપડખારનું ચૂર્ણ ત્રણ માસા નવટાંક દહીંમાં આપવું એ પ્રમાણે દિવસમાં ત્રણ ચાર વાર આપવું. દિવસે ભોજન કરવું નહિ; રાત્રે જમવું. એ પ્રમાણે એક દિવસ કરવું.

બાળકોની સસણી ઉપર ગોળમાં ચણાની દાળ કરતા પણ ઓછો પાપડખાર નાખી તેના જરાક દૂધ નાના પાવું. તેથી ઉલટી થશે આ ઓસડ બે ત્રણ માસના બાળકને આપવું નહિ.

પેટ દુખી—પીડા ઉપર લીંબુના રસમાં પાપડખાર વાલ કિંવા બે વાલ નાખી આપવો.

ગંડમાળ અને ખરજવા ઉપર પાપડખાર અને કળીચૂનો એકઠો કરી લેપ કરવો જેથી ફરી નવીન વિકાર જલદીથી દૂર થાય છે.

પારદ (પારો) MERCURY

વર્ણન—પારો એ આર્ય રસાયનમા સૌથી ઉત્તમ રસાયન ગણાય છે. તેનુ નામ રસ છે અને જેમા તે આવે છે તે બધી બનાવટો રસાયનની ગણાય છે. સસ્કૃત વૈદ્યકારો જેવો પારાનો બહોળો ઉપયોગ કરે છે તેવો બીજી એકે ધાતુનો કરતા નથી. પારો ખાણમાથી નીકળે છે. પારામા કથાઇ, સીસુ, મળ, અગ્નિ, ચાચલ્ય અને વિષ એ આગલા દોષ સ્વાભાવિકજ રહે છે. પારો પ્રવાહી, વજનદાર અને ખાખી રગનો પદાર્થ છે તેમા તેજ બહુ થાય છે. ભુખરા, પીળા કે ધોળા રગનો પારો અશુદ્ધ ગણાય છે પારાનુ શોધન કર્યા સિવાય તેને ઉપયોગમા લેવો નહિ ઔષધની અદર તેનો ઉપયોગ કરવાને માટે તેમાથી તેમા મળેલી બીજી વસ્તુઓ કાઢી નાખવી જોઇએ.

શોધન: પારાને શુદ્ધ કરવાને કોઇ જગ્યા આગઠ, અને કોઇ જગ્યાએ બાઢાર સસ્કાર કહ્યા છે,

(૧) સ્વેદન (૨) મર્દન (૩) મૂર્છન (૪) ઉત્થાપન (૫) પાતન (૬) બોધન (૭) નિયમન (૮) ગગન ભક્ષણ (૯) સચારણ (૧૦) ગર્ભદ્રુતિ (૧૧) બાહ્યદ્રુતિ (૧૨) સદીપન (૧૩) જારણ (૧૪) ગ્રાસ (૧૫) સારણ (૧૬) સક્રમણ (૧૭) વેધવિધિ (૧૮) શરીર યોગ એ રીતે અઢાર સસ્કાર છે.

• પારદ સસ્કારમા વિશેષત. (૧) સ્વેદન (૨) મર્દન (૩) મૂર્છન (૪) ઉત્થાપન (૫) પાતન (૬) બોધન (૭) સયમન (૮) પ્રદીપન એ આઠ સસ્કારજ સર્વોત્તમ છે માટે અને એ આઠનુજ વિધાન આપવામા આવે છે.

૧, **સ્વેદન**–સુંઠ, મરી લીંડીપીપર, રાઇ, મીઠું, હળદર, ત્રિફળા, આદૂ, બાળદાણા, ગગેરી, તાદળજો, આટોડી, મરકાર્શીંગ, ચીત્રક અને નવસાગર એ સર્વ પદાર્થો પારાના ભાગનાશ લઇ ધાન્યામ્લમા વાટવા તથા કલ્ક વડે વસ્ત્ર ઉપર આગળ ભર જાડો લેપ કરવો પછી તેમા પારો બાંધી ધાન્યામ્લમાં (કાજીમા) દોલાયત્ર કરી એક દિવસ બાફવો એટલે સ્વેદિત થાય છે.

૨. **મર્દન:**–લાલ ઇટનુ ચૂર્ણ, હળદર, ધૂમાસ, કામળાની રાખ અને લીંબુના રસમા પારાને ત્રણ દિવસ સુધી મર્દન કરવો એટલે નિર્મળ થાય છે તેને નત્રમા ગાળી કાજી વડે વાઇ નાખવો.

૩. **મૂર્ચ્છન**–પારાના મળો કુવાર નાશ કરે છે અને ત્રિફળા દાહને શાત કરે છે અને ચીત્રકમૂળ વિનાશ કરે છે માટે પ્રયત્ન પૂર્વક મિશ્રિત પારો એઓના રસમા સાત સાત વખત મર્દન કરવો એટલે મૂર્છિત થાય છે

કુવાર, ચિત્રક, રાતી ગટ, રીંગણી, અને ત્રિફળાનો કાઢો કરી તેમા ત્રણ દિવસ પારો મર્દન કરવો એટલે સમ કર્મોથી મુક્ત થાય છે

૪ **ઉત્થાપન**–પારાને લીંબુના રસમા નાખી ગરમીમા ગાળી ઘુટવો તથા સુકાયા પછી ડમરૂ યત્રમા ઉર્ધ્વ પાતન કરવુ

૫ **પાતન**–(ઉર્ધ્વપાતન) ત્રણ ભાગ પારો અને એક ભાગ તાંબાનુ ચૂર્ણ કરી બન્નેને કિંચિત્ લીંબુના રસમા નાખી ગોળો થાય ત્યા સુધી ઘુટવુ તથા ડમરુ યત્રમા ચાર પહોર મંદાગ્નિ આપવો અને યુક્તિથી ઉપરના ભાગમાંને વાસણેથી પારો કાઢી લેવો (અધઃપાતન)

પારો, ત્રિફળાં, ચીનક, સરગવો, મીઠુ અને રાઈ એ સર્વ એકઠાં કરી ખરલ કરવો. પારો તેમાં મળી ગયા પછી ડમરૂ યંત્રનાં બે પાત્રો લઈ ઉપરના પાત્રને લેપ કરવો, નીચેના વાસણમાં પાણી નાખવુ તથા સંધિ લેપ કરી જમીનમાં પુરવુ અને ઉપર અગ્નિ કરવો એટલે પારો નીચેના પાણીવાળા વાસણમા એકઠો થાય છે.

(તિર્યક્પાતન, બે સરખા ખેરસના મોઢાની હાંડલી લઇ એકમાં પારો અને એકમાં પાણી ભરવું અને વાંકી કરી જોડવી અને સંધિમાં લેપ કરી પારો ભરેલા વાસણને ચુલા ઉપર યુક્તિથી આડું મુકવુ અને તેની નીચે અગ્નિ કરવો એટલે પારો પાણીમાં પ્રવેશ કરશે.

૬. **બોધન.**–પૂર્વોક્ત પ્રકારે શોધેલો પારો પઢ થાય છે, એટલે તેની શક્તિ જાગ્રત કરવા માટે તેને ભર્ત્સન, મિશ્રણ અને પાણીમાં પચન કરવો.

૭. **નિયમન** – મોટી મુસળેલ (સર્પાક્ષી) આમળી, વાઝણી કકોડી, ભાગરો, નાગરમોથ અને ધંતૂરાના રસમા કિના કાંગમા એક દિવસ મદાગ્નિ ઉપર પચન કરવાથી નિયમ જડે સ્થિર થાય છે.

૮. **સંદીપન** –હીરાકશી અને પચખવણ લઇ તેના ઉપર વારંવાર લીંબુનો રસ નાખતા જવું, પછી સિંધવના ગાંગડાને કોચી તેમા મિશ્રયુક્ત પારો નાખી તે ઉપર પૂર્વોક્ત સિધવ અને લીમુ લગાડી, તે ઉપર આઠ આગળ માટી ચોપડવી પછી રાઇ, મરી, સરગવો અને કડવા સરગવાના બીજ તથા ટંકણખારને એકત્ર વાટી કાંજીમા મેળવી તે કાંજીમા દોલાયંત્ર વડે ત્રણ દિવસ પચન કરવો એટલે તે પારાના જારણ સંસ્કારમા દીપન થાય છે.

પારો શોધવાની બીજી રીત —અર્ધોશેર રાઇ અને અર્ધોશેર લસણના ફોતરા ઉતારેલ કળીઓ વાટી બે ગુણ તૈયાર કરવા. રાઇને જેમ વધારે સારી રીતે વાટશે તેમ તે વધારે ચીકાશ પકડે છે, માટે તે બન્નેને સારી પેઠે મેળવી તેમાથી આઠ ત્રિભેવે લોઢો લઇ તેનુ એક

મુસ કરવું. બાજરાના લોટનું બીજું મુસ કરી એક મુસમા પારો ભરવો ને ઉપર બીજું મુસ મુકી તેને બરાબર મેળવી દેવું. આથી રાઇ અને લસણના પોલા દડાની અંદર પારો આવી જાય છે પછી તે દડાને એક જગન્નાથીના કોરા કટકામા બાંધી તે કટકાને છેડે તે બાર ઝીણે એવો જાડો દોરો બાંધવો બાદ એક માટીનું મોટું માટલું લઇ તેની અંદર આડશોર કાચ ભરવો મોટનું આડશોર કાચ નાખવાના આશરે અડધા ઉપરાંત ભરાય એવડું લેવું પછી તે પારદવાળો દડો માટલામા કાચથી ઉંચે રાખી તેના મોમા બેસતી આવે એવી બીજી દોણી લઇ તે ઉપર સરખી બેસાડી દેવી દોણી બેસાડતા તેના તળીઆના મધ્યમા એક છેદ પાડવો, કે જેમાંથી પારદવાળી પોટલીએ બાંધેલો દોરો બહાર કાઢી શકાય, એક દાતણું તે છેદ આડું રાખી તે દાતણે પેલા દોરડાની સખ્ત ગાંઠ વાળી રાખવી આથી તે પોટલી અદ્ધર લટકી રહે છે અને નીચે કાચમા પડવા પામતી નથી પછી તેનું મોટું બંધ કરી માથે માટી લગાડવાથી તેમજ દોણીના તળીઆના છેદ ઉપર જ્યા દાતણ રાખ્યું હોય છે ત્યા પણ માટી લગાડી દેવી કે જેથી વરાળ ત્યાથી પાછી નીકળવા પામે નહિ ને નીચે ધીમો ધીમો તાપ આપવા, આથી કાચમાથી વરાળ ઉત્પન્ન થાય છે ને તથી અંદરનો પારો બફાય છે, આવી રીતે ઝીણો

ઝીણો તાપ ત્રણ દિવસ સુધી આપવો, તાપ બિલકુલ આકરો કરવો નહિ, જો તાપ આકરો થશે ને વરાળનો જોસ વધશે તો તે આપણી કરેલી મુખમુદ્રાને ઉખેડી નાખશે વળી પારદનું પોટલું કાચમા બુડ રાખવું નહિ કારણ- આપણે પારાનું સ્વેદન કરવું છે, કાંઇ તેને કાચમા ઉકાળવો નથી કેટલાક લોકો પારદની પોટલી ટાંગવા માટે ઉપર છેદ કરવાને બદલે બે પડખે બે છેદ કરે છે ને તે સોંસરૂ દાતણ કાઢે છે, પણ આ નકામી ક્રિયા છે, કારણ- વરાળ ન જાય તેટલા માટે તેને મોઢા બંધ કરવાની જરૂર પડે છે ત્રણ દિવસ પછી જ્યારે તે હાંડલું એની મેળે ટાઢું થાય ત્યારે ઉતારી લેવું ને મુખમુદ્રા ઉખેડી

તેમાથી પોટલુ લઇ છોડવુ. તે મુસની તળે એક સળી ખોસવાથી તેની અંદરથી પારદ નીચે રાખેલા ઠામમાં નીકળી આવશે. આ પારદ ઘણો સ્વચ્છ અને ચકચકીત થએલો હોય છે. આગલા પારામા જે ધુળની કપોટી કે થર જેવુ હતુ ને દૂર થઈ ગયું હોય છે, તેમા ઘણોજ ચળકાટ હોય છે ને તેમા જોવાથી આપણુ પ્રતિબિમ્બ સ્વચ્છ રીતે દેખાય છે જેણે આવી રીતે સ્વેદન કરેલો પારો નજરે જોયો છે તેનુ મન સાક્ષી પૂરે છે કે હવે આ પારો ખરેખરો સ્વચ્છ અને નિર્મળ થયો છે તે મુસની પોલ ઉખેડી જોતા તેની અદર પારદનો મેલ જામી ગએલો દેખાય છે. આવી રીતે સ્વેદન કરેલા પારદનુ પછી ચાર દિવસ સુધી મર્દન કરવુ. પહેલે દિવસે કુંવારના રસથી, બીજે દિવસે ચિત્રાના કવાથથી, ત્રીજે દિવસે કાકમાચીના રસથી, તથા ચોથે દિવસે ત્રિફળાના કવાથથી. કુવારના લઠ્ઠરાની ઉપલી લીલી છાલ કાઢવાથી તેમાથી ધોળો સફેદ સ્ફટિક જેવો ગભ નીકળે છે અને તેજ કુવારનો રસ છે. પચ છ કટકા આશરે ઇન્ચ ઇન્ચના હોય તો શેર એક પારામા પુરતા થઇ રહે છે જ્યારે કુવારનો રસ પડે છે ત્યારે તરતજ એક રસ જે પારાનો પ્રવાહી હતો તેના છુટા બારીક દાણા પડી જાય છે. આ બધા દાણા શુદ્ધ પારાના જેવા ચળકે છે અને દરેકની અદરથી પ્રતિબિમ્બ જણાઈ આવે છે કુવારના રસ અંદર સારી પેઠે મર્દન કરવુ, પછી જેમ જેમ કુવારનો રસ તેની અદરથી સુકતો જાય છે તેમ તેમ તે દાણા પાછા મળતા જાય છે અને પાછો બધો પારો ભળી જાય છે ચિત્રાના કવાથથી, કાકમાચીના રસથી તેમજ ત્રિફળાના કવાથના મર્દનથી પણ તેરીજ રીતે દાણા પડે છે અને તે શુદ્ધ થતા તે પાછા મળી જાય છે આવી રીતે મર્દન થએલા પારાને ટાઢથી ધોઇ નાખવા ત્યાર બાદ પારાને મરતની અંદર નાખી તેમા પારાથી અર્ધુ સિંધાલૂણ નાખવુ અને તેને એક દિવસ લીંબુના રસમા ખલ કરવો પછી સિંધ લવણ અને

નવસાર એ બધી ચીજો પારાની બરાબર લઇ તેમને અને પારાને કમોદના વરાળના કાઢામાં સારી પેઠે ઘુંટવા અને જ્યારે તે સુકાઇ જાય ત્યારે તેની ચાનકી કરવી અને તે ચાનકીને હીંગનો લેપ કરવો. આ ચાનકીને એક હાંડલીમાં મુકી તે ઉપર મીઠું નાખવું ને તે હાંડલીના મોઢા ઉપર બીજી દોણી મુકી તેમને કપડ માટી કરવાં. ત્રણ પહોર સુધી ખુબ આકરો તાપ આપવો ને ઉપલા દોણકા ઉપર ટાઢા પાણીનાં પોતાં મુકયે જવાં તેથી તે દોણકાની તળે પારો જામી રહેશે. આ શુદ્ધ થએલો પારો સર્વોત્તમ છે અને તે ઔષધમાં વપરાય છે.

આ સિવાય હીંગળાને લીંબુના રસમાં મર્દન કરી ઉર્ધ્વ પાતન રીતિએ તેમાંથી પારો ખેંચવામાં આવે છે. ઉપલી ગમ માટીના પ્યાલામાં પારાની બારીક કણીકાઓ જામી રહે છે તે ઉખેડી મર્દન કરવાથી પારાનો રસમય પદાર્થ મળી આવે છે. આ પારો શુદ્ધ છે. અને આવી રીતે ખેંચેલા પારાની પુનઃશુદ્ધિ કરવી રહેતી નથી. હીંગળો એ પારદ અને ગંધકનું બંધારણ છે અને જ્યારે તેમાંથી પારદ ખેંચાઇ જાય છે ત્યારે તેને ઠેકાણે ગંધક અગર બીજો તેની સાથે જે પદાર્થ મળેલો હોય છે તેની રાખ પડી રહે છે. આ રાખ પણ ધારાં, ગુમડા ઉપર ચોપડાય છે.

આવી રીતે તૈયાર થયો તે શુધ્ધ પારો છે અને જ્યાં શુધ્ધ પારો વાપરવાનુ લખ્યું હોય ત્યાં આ એમાંથી એક રીતે શુધ્ધ કરેલો પારો લેવો.

હીંગળોકમાંથી પારો કાઢવાની રીત—હીંગળોકને એક પહોર લીંબુના રસમા ખરલ કરી ડમરુયંત્રમાં નાખી નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો એટલે પારો ઉપર જઈ ચોટે છે. તે પારો શુધ્ધ જાણવો તેને સુંપૂર્ણ કામમા યોજવો.

બનાવટ—૧ પારદ ભસ્મ ૨ રસસિન્દૂર ૩ રસપર્પટિ ૪ પંચામૃત પર્પટિ ૫ ચિંતામણિ ચતુર્મુખ ૬ સપ્ત શાલીવટી ૭ વન્હિરસ ૮ ત્રિવિક્રમ રસ ૯ નલિન કુંટ કુમાર

૧ ડમરૂ યંત્ર (પૃ ૭૯) ૨ નલિકા ડમરૂ યંત્ર.

વર્ધમાન એન્ડ સન્સ, મુબઇ નં. ૩

પારદ ભસ્મ— પારદ ભસ્મ કરવાની અનેક રીતો છે તેમાંથી ખાસ ખાસજ અત્રે આપવામાં આવે છે

(૧) શુદ્ધ કરેલો પારદ અને ગંધક બન્ને સમ ભાગે મેળવી તેની કજ્જળી કરવી. આ કજ્જળીને કડાઈમાં મેલી ગાળવી તેથી શુદ્ધ પારદભસ્મ થાય છે. આ કજ્જળી જ્યાં પારદભસ્મ વાપરવાનું લખ્યું હોય ત્યાં વપરાય છે.

(૨) વાંઝણી કંકોડીના કંદમાં નાગરવેલના પાનનો રસ મુકી અને તેમાં પારો મુકવો બાકીનો કંદ ઉપર બેસાડી પારાના સંપુટમાં મુકી સંધિ લેપ કરી પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થશે.

(૩) પારો અને અજમો વડના ચીકમાં બે પહોર સુધી ખલ કરવા અને વડના લાકડાનો અગ્નિ આપવાથી પારદ ભસ્મ થશે

(૪) કડવી તુંબડીના કંદને કોતરી, પારો મુકવો અને ઉપર બાકીનો કંદ બેસાડવો પાછું બેનું સ્ત્રી દુગ્ધ દેવું. તેને સંધિ લેપ કરી જંગલના અગ્નિથી બાલવાર પચાવવાથી પારાની ભસ્મ થશે.

(૫) ધોળા અઘેડાના બીજ અને પુષ્કર બીજ એનું ચૂર્ણ કરી માટીની મુસમાં તળે ઉપર ચૂર્ણ મુકવું અને વચ્ચે પારો મુકી ઉપર બીજી મુસ ઊંધી પાડી સંધિ લેપ કરી પુટ આપવાથી પારાની ભસ્મ થશે.

( ) પારો કોરંના રસમાં મેળવી તડકે રાખી ખલ કરવો એટલે ભસ્મ થાય છે. તે મર્દ રસમાં યોજવો

(૭) પારાને કવેલામાં નાખી તળે દીપાગ્નિ કરવો અને આકડાના પાનના રસનો વારવાર ચોવો આપતા જવું તેથી ત્રણ પ્રહરમાં ભસ્મ થશે

(૮) પારામાં ફટકડી સિંધવ, અરેડાના મૂળ એ પદાર્થ ક્રમ વૃદ્ધિથી લઇ ચતુર્થાંશ કાઢી મેળવી ઘુંટવું એટલે બદ્ધ થાય છે પછી

કમરૂ યત્રમા ચુલા ઉપર મુકી અહોરાત્ર હલકો આ I આપવો એટલે ઉપરના માટલાને કપુર સરખી ભસ્મ ચોટશે તે લઈ વેલી ને સર્વ રોગ ઉપર આપવી અને વાજીકરણ યોગથી અપૂર્ણ કાર્ય કરશે અને કાન્તિ તથા પુષ્ટિ આપશે

(૯) શુદ્ધ પારો એક ભાગ, વછનાગ ચતુર્થાંશ, ગંધક અષ્ટમાંશ, એકત્ર કરી લીંબુના રસમા ખલ કરીને સુકાયા પછી થોરના દુધના ત્રણ પટ આપવા પછી આકડાના દુધના પુટ પારો ઘટ્ટ થતા નહી આપવા અને થાળીમા મીઠુ ભરી તેમા પેલો પારાનો ગોળો મકી ઉપર એ સુધી મીઠું ભરવુ અને ઉપર બીજી થાળી ઉધી પાડી સંધિ લેપ કરી ચુલા ઉપર ચાર પહોર અગ્નિ આપવો. ઠંડો થયા પછી શુક્ર સરખો ભસ્મ ઉપરના ઢાકણાને લાગેલા પારાની ભસ્મ લઈ વેલી તે યોગવાહી છે. સર્વ રોગ ઉપર આપવી

(૧૦) શોધ પાનમા પારો અને નીચે ગંધક મુકી તે નીચે ચાર પહોર અગ્નિ કરવો અને તે ઉપર વારંવાર થોર અને આકડાનુ દૂધ નાખતા જવુ અને એરના લાકડાના ગુટાથી ઘુટતા જવુ એટલે ભસ્મ થશે. તે એક ગુંજ રોગોક્ત અનુપાનથી આપવી આ ભસ્મ કાન્તિ, પુષ્ટિ, બલ, વીર્ય અને અગ્નિને વધારે છે

(૧૧) પારો ગંધક સમભાગ લઇ કુકરકંદના રસમા મર્દન કરી ગજપુટ આપવાથી પીતવર્ણ ભસ્મ થશે તે રતી અને પનિતનો નાશ કરે છે.

(૧૨) ગંધક, ધુમસાર, પારો નગોડ અને કુવારના રસમા ખલ કરવો અને પુટ આપવો જેથી પારાનો કાળી ભસ્મ થશે, એના વિષ સમા એમ કહેવાય છે - તે દેવતાને પણ દુર્લભ છે.

પારદ ભસ્મની પરીક્ષા:-જેનો પારો તેજરહિત, હલકો, ... અને અગ્નિ ઉપર ... નો થતો નથી તેને ... જાણવા,

૨. રસ સિંદુર—એ પણ એક પારાની બનાવટ છે. શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ પારદ સમભાગે લઇ તેની કજ્જલી કરવી અને તેને વડનાં કુપળીઆંના રસમાં ત્રણ દિવસ સુધી મર્દન કરવું. ત્યાર બાદ તેને આગન શીશીમાં નાખી કપડ માટી કરી વાલુકા યંત્રની અંદર બાર કલાક સુધી પકવવું. આથી શીશીને ગળે રાતા ચળકતાં રૂપેરી જામી જશે તે રસ સિંદુર. રસ સિંદુર બનાવવાની બીજી રીત એ છે કે ૧૦૦૦ વર્ષના રસમાં સુંઠ, મરી, પીપર, રાઈ, સામસુણ, જીરું, હીંગ એ સર્વે ઓસડો નાખી દિન ૨૧ સુધી આ રસમાં પારાને ખલ કરવો ત્યારે એ પારો શુદ્ધ થશે. એ શોધેલો પારો તોલા ૨૦ લઇ અને શોધેલો આમળા સારો ગંધક તોલા ૨૦ લઇ, અને નવસાર ટાંક, અને ફટકડી ટાંક એ લઇ સર્વને દિન ૨ ખરલ કરવા પછી આગન શીશીને કપડ માટી આંગ ૧૦ એ શીશીમાં ઓસડો ભરી, પછી શીશીનું મોં બંધ કરી વાલુકા યંત્રમાં શીશી મુકી, તેને ચુલાપર ચઢાવી, નીચે ક્રમથી મંદ, મધ્યમ અને પ્રબળ અગ્નિ આપે એવી તરેહ જતીના પહોરનો અગ્નિ દેવા પછી પોતાની મેળે ઠંડો પડે એટલે શીશાને વાલુકા યંત્રમાંથી કાઢી લેવી પછી શીશામાંથી એ રસસિંદુરને કાઢી રતી એક નિત્ય પાનની સાથે ખાય અને પથ્યથી રહે, તો જુદા જુદા અનુપાન દાન સાથેના રોગો એ વડે દુર થાય છે ભૂખ લાગે છે અને શરીર પુષ્ટ બને છે

૩. રસ પર્પટિ—શુદ્ધ પારદ અને શુદ્ધ ગંધકને લોઢાની કડાઈમાં ભુકી તેમાં ઉકાળવા અને જ્યારે રસ થાય ત્યારે છાણના ગોર ઉપર પાથરેલ કેળના પાન ઉપર તેને ઢાળી દેવો ને માથે કેળનું પાન મૂકી છાણનો ગોર નાખવો ઠરે ત્યારે કાળા રંગના પોપડા જામી ગએલા માલમ પડશે—તેનું નામ રસપર્પટિ.

૪ પંચામૃત પર્પટિ—શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ પારદ બન્ને ચચાર તોલા, લોહભસ્મ બે તોલા, અભ્રકભસ્મ એક તોલો અને તામ્રભસ્મ

oા તોલો- એને બરાબર ખરલમાં મેળવી લોઢાની કઢાઈમાં રસ કરી તેને રસપર્પટિની માફકજ ઢાળી દેવો જે તૈયાર થાય તેનું નામ પંચામૃત પર્પટિ.

૫. **ચિન્તામણિ ચતુર્મુખ**.-રસસિંદુર ૨ તોલા, અભ્રકભસ્મ ૨ તોલા, લોહભસ્મ ૧ તોલો અને સુવર્ણભસ્મ oાા તોલો એ બધાને કુંવારના રસમાં ખલ કરી બબે ઘંઉ ભાર ગોળી કરવી.

૬ **સમશાલીવટી**-શુદ્ધ પારદ અને ગંધો બન્ને અર્ધો અર્ધો તોલો, અકલકરો એક તોલો અને મધ દોઢ તોલો લઇ ખુબ મર્દન કરવું. પારદના બીંદુ અદ્રશ્ય થયા પછી તેની oા રૂપીઆભારની ગોળી કરવી.

૭ **વન્હિરસ**-શુદ્ધ પારદ ૪ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક, હળદર, અને ત્રિફળા એ દરેક ત્રણ ત્રણ ભાગ, સુંઠ, મરી, પીપર, દંતીમૂળ અને થુહર એ દરેક આઠ આઠ ભાગ એ બધાનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમને આરણીના અને ભાંગરાના રસની ભાવના દઇ તેની એરંડીઆ જેવડી ગોળી કરવી,

૮ **ત્રિવિક્રમ રસ**-શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક અને તામ્રભસ્મ એ દરેક સમભાગે લઇ તેને નગોડના રસની ભાવના દેવી અને તેના કલ્કને વાલુકાયંત્રમા જરા તાપ આપવો.

૯ **ગલિત કુષ્ટ કુઠાર**-પારદ ભસ્મ, ગંધક, લોહભસ્મ, તામ્રભસ્મ, ગુગળ, ત્રિફળા, બકાન, લીમડો, ચીત્રક અને શિલાજીત એ બધી ચીજો એકેક ભાગ અને કરંજ બીજ અને અભ્રકભસ્મ એ બન્ને તે બધાના સમગ્ર વજનથી ચચાર ગણા, તે બધાને બરાબર મેળવવાં અને તેની ધીમા ગોળીઓ કરવી.

ગુણ-વૈદ્યક શાસ્ત્રોમા પારદ ભસ્મના ગુણો કલ્પનાતીત છે. કેટલીક વાર અતિશયોક્તિ પણ થએલી છે છતાં એટલું તો સ્વીકારવુંજ પડે છે

કે પારદભસ્મ એ સર્વોત્તમ ચમત્કારિક રસાયન છે આર્યો આ... જેનો પારદનો બીજો ઉપયોગ થાય છે તેનો બીજી એક ધાતુનો ... વાળા આવતો નથી મૂર્છિત પારો રોગ નાશક છે પારદભસ્મ ... બુદ્ધિ, દૃષ્ટિ, પુષ્ટિ અને કાંતિ અર્પે છે "પારદભસ્મ દેહશુદ્ધિ કર... અનેક વ્યાધિનાશ, પુષ્ટિકર, મૃત્યુનાશક, ... સર્વ રોગ ... કરનાર અને ... છે "આ ભસ્મ ... ચેથી એટલે સમ્પૂર્ણ રોગનો નાશ થાય છે' એનું ... કેનું છે પારદ ... અને પૌષ્ટિક છે

પારદ ભસ્મ-ભક્ષણમાં-કાળી-પારદભસ્મ ... કરી અને ... પછી ... કરવું પરન્તુ ... દેવા નહિ

પારદ ભસ્મ-ભક્ષણ-પથ્ય-પારદ ભસ્મ ... દર ... ઓસામણ ... ચોખાનો ભાત ... ભાજી મૂળા, મેથ જેવા આહારનો જે ... હોય છે તે, ગરમ ... ડીલી ... તાજનની ... (... નામથી ઓળખાય છે) એ ચાંતેનું સેવન કરવું વળી તૈલાભ્યંગ ... સુગંધિ જળથી સ્નાન પણ સુખકર છે ... મીઠું તલ ... ખટાશ, ... જેવા પદાર્થ ... કરમદા, બોર વગે રેનો ત્યાગ કરવો

ઉપયોગ-પારાની ... અનેક ગુણ રહેલા છે અને તેથી તેનો તમામ રોગ ઉપર ઉપયોગ થઇ શકે છે પારો ચાર જુદા જુદા રૂપમાં તૈયાર કરવામાં આવે છે પણ તેનો ઉપયોગ ... બે રીતેજ થાય છે ૧, પારદ કજ્જલી અથવા કૃષ્ણભસ્મ ૨ રસસિંદુર અથવા રક્તભસ્મ આ બે રીતેજ પારાનો ઘણો ખરો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે ૩ શ્વેત ભસ્મ અથવા રસકપૂર ... ના

નથી કારણ કે તે બજારમાં તૈયાર મળે છે. તેનો ઉપયોગ તેના ખાસ વિષયમાં આપવામાં આવ્યો છે. * **પીતભસ્મ** – પારદ અને ગંધકની સમભાગ કજ્જલીને સાત દિવસ સુધી બેય આમળાઅને હસ્તિશુંડિના રસની ભાવના દઇ તેને કાચના મજબુત વાલુકા યંત્રની અંદર બાર કલાક સુધી તાપ આપવો આથી તેની પીળી ભસ્મ થાય છે. આ બનાવટ પણ વૈદ્યો કરતા નથી તેમ વાપરતા નથી. ઉપર જણાવી ગયા તેમ પારાનો મુખ્ય ઉપયોગ પારદ કજ્જલીના અને રસસિન્દૂરના રૂપેજ કરવામાં આવે છે.

પારાની અંદર જેઓ ગુણ રહ્યા છે અને તે તેની પ્રકૃતિથી જુદી જુદી અસર તેમાંની કોઇ એવી અસર તે શરીરની અયુક્ત વિકૃતિને મટાડે છે. જેજે ઔષધોની સાથે તેને મેળવવામાં આવે તેને ઔષધોના ગુણમાં તે વૃદ્ધિ કરે છે.

પારદ તમામ જાતના જ્વર ઉપર લાગુ પડે છે. સતત અને સંતત જ્વરમાં તે સારી પેઠે લાગુ પડે છે. પારદ કજ્જલી દેવાથી ઝાડો સાફ આવે છે અને સાધારણ તાવ પાછો પડે છે એક ભાગ પારદ અને ત્રણ ભાગ સાકરમાં મેળવી તેમાંથી એક કે બે રતી માત્રા આપવાથી ગળાને એક બે દસ્ત સાફ આવે છે, પેટનો ભાર મટે છે અને સાધારણ તાવ પાછો પડે છે નવીન જ્વરને માટે જે જુદા જુદા રસ સંસ્કૃત પુસ્તકમાં લખ્યા છે તેમાં પારદ આવે છે. તેમજ ઉગ્ર જ્વર ઉપર લાગુ પડતી તમામ ગુટિકાઓમાં પણ પારદ રહેલ છે. જીર્ણ જ્વરની અંદર રસોને કૌતક આપવાની જરૂર છે તે ગુણ પારદમાં સારી રીતે રહ્યા છે પારદની જે બે બનાવટો વપરાય છે તેમાં કજ્જલી મુખ્યત્વે કરીને નવીન તાવમાં વપરાય છે અને રસસિન્દૂર જીર્ણ જ્વરને માટે વપરાય છે ઉપરાંત જ્યારે તાવ અમુક સ્થાનમાં રહેલી શરીરની વિકૃતિથી આવે છે ત્યારે કજ્જલી સારું કામ કરે છે આ નવીન વિકૃતિથી કરીને ... હોવાના ... નથી

પણ જુદા જુદા ઉતરતો જણાય આવે છે કજ્જલી આ બધા ઉપર વેતે મારી કરીને દબાવે છે. જ્યારે લોહી વિકૃતિથી આખું શરીર ગોરાઈ જાય છે અને દિનપર દિન ઘટતું જાય છે ત્યારે રસસિન્દૂર બહુ ગાઢક આવે છે. કજ્જલી શરીરના પિત્તાધિક્ય દોષનું શમન કરે છે, અને રસસિન્દૂર કફાધિક્ય દોષનું શમન કરે છે પૈત્તિક (પિત્તના) દોષનું શમન કરવાના તેના ગુણમાં વૃદ્ધિ થવા માટે કજ્જલી સાથે સાકર અને પિત્તશામક ચીજો મેળવાય છે અને કફાધિક્ય દોષ શમન કરવા માટે રસસિન્દૂર સાથે ખાસ પૈત્તિક અને કફનાશક ચીજો મેળવવામાં આવે છે વાતાધિક્ય દોષ ઉપર કજ્જલી અને રસસિન્દૂર બન્ને જુદી જુદી રીતે અસર કરે છે અને વાતાધિક્ય દોષ શમન કરવા માટે તેની સાથે ઉષ્ણ અને વાતહર દવાઓ મેળવાય છે. ઉષ્ણ અને વાતહર દવાઓ મેળવી આપવાથી વાત વ્યાધિની અંદર પ્રથમ કજ્જલીથી વાયુનું નાશ થાય છે અને કજ્જલી સાથે મેળવી વાતહર અને ઉષ્ણ દવાઓ વાત પ્રકૃતિના નાડ પણ નીનામને અનેક કરી તેને તેના યોગ્ય પ્રમાણમાં આવે છે રસસિન્દૂર સાથે ઉષ્ણ અને વાતહર દવાઓ આપવાથી વાત વ્યાધિની અંદર પ્રથમ રસસિન્દૂરથી તેના જ માંહ ક્ષીણતાનો દોષ છે તે દૂર થાય છે, અને જે પરમાણુ જતા રહ્યા હોય અગર ઘણી નાશ હોય તે તેથી પાછા આવે છે અગર વધે છે અને તેની સાથે [illegible] ઉષ્ણ અને વાતહર દવાઓ પ્રથમ જતા રહેલા પણ પાછળથી રસસિન્દૂર વડે પાછા આવેલ અને તેથી તેના નાડ પણ નીનામને અનેક કરે [illegible] વાત પ્રકૃતિ [illegible] પર આધાર રાખનારી પ્રકૃતિ અને વાત વ્યાધિ એટલે [illegible] નાસ્થાનમાં દુષ્ટ્વારથી થતા રોગ [illegible] સિવાય નરિસા, નહેરો, કોઈ પણ ભાગનું અકડાઈ જવું [illegible] વિગેરે પણ વાત વ્યાધિમાં ગણાય છે વાત વ્યાધિના તેના ચિન્હ ઉપરથી બે વિભાગ થઈ શકે છે જે જે વાત વ્યાધિમાં જકડાઈ જવું, શૂળ અને સોજો રોગ [illegible] કજ્જલી સાથે ઉષ્ણ અને વાતહર ઔષધો

અપાય છે, અને જો વાતવ્યાધિમાં ખાસ નગજમા કાઇ ફેરફાર થએલા હોય છે અને જ્યાં કફ, અને ગતિ મતિનો ભ્રમ પ્રાધાન્ય રૂપે રહેલા છે. ત્યાં ઉષ્ણુ અને વાતહર દવાઓ સાથે રસસિન્દુર કામનો છે. કફ્ફી વાત વ્યાધિમાં લોહીની સાથે મળેલા દુષ્ટ પદાર્થોને દૂર કરી ફાયદો કરે છે અને રસસિન્દુર ખાસ નગજને પુષ્ટિ આપી ફાયદો કરે છે

કજ્જળી પિત્તાધિક્ય દોષ શમન કરનાર છે અને સારક તરીકે ઉનીયાતાવમા અને મળાવરોધવાળા તાવમાં સારો ફાયદો કરે છે. વંકૃતમાં જ્યારે લોહીનો જમાવ થવા સંભવ છે ત્યારે કજ્જળીનો યોગ્ય ઉપયોગ થવાથી લોહીનો જમાવ થતો અટકે છે અને તેથી ત્યા પાક થતો નથી અને મુઝારાની ગાંઠ બધાતી નથી. તીક્ષ્ણ સન્નિપત જ્વરમાં પારદ કજ્જળી ઘણુ સારૂ કામ કરે છે. સન્નિપાત ઉપર લાગુ પડતા તમામ અર્ધ રસાયનોમા પારદ આવે છે અને જો કે તેની સાથે બીજી ધાતુ મેળવવામાં આવે છે પણ ત્યા રાજા તરીકે પારદજ હોય છે. તે વેસાથે કમતો હકે છે. ત્વક્દોષમા હમેશા પિત્તાધિક્ય દોષ હોય છે ને તેથી પારદ કજ્જળી ઘણી સારી માફક આવે છે, વાત રક્ત, કુષ્ટ, શીતપિત્ત, વિચર્ચિકા વિગેરે દરદોમા પારદ ઉપયોગી છે. ગલિતકુષ્ટકુષ્ટ્ર એ વાતરક્ત જેવા દુષ્ટ ત્વક્દોષ ઉપર ઘણો ઉત્તમ પ્રયોગ છે ને તેમા પારદ કજ્જળી રૂપે રહે છે. ગડમાળ, વિસ્ફોટક અને ઉપદશ વિકૃતિમા પણ લોહીની અદર કઈ દુષ્ય પદાર્થ મળેલો હોય છે અને તેટલા માટે તે દરદોમા કજ્જળી ઘણી ઉપયોગી છે. ચોડા ઘણા દિવસ પારદનું સેવન કરવાથી થએલ જમાવ, વૃદ્ધિ અગર ગાંઠ પોચા પડે છે અને તે ભાગ પોતાની યોગ્ય સ્થિતિ ધારણ કરે છે. જ્યારે દરદીનું શરીર સાધારણ રીતે ઉનુ રહે છે ત્યારે કજ્જળીવાળી કોઈ પણ પિત્તશામક રસાયન માફક આવે છે. વળી એટલુ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે જો પિત્તવિકૃત દોષ ઉષ્ણ રૂપે રહે છે તેમા કજ્જળી ફાયદો કરે છે. તીક્ષ્ણ પિત્તાધિક્ય દોષ જો કેવળ દાહ રૂપે દેખાય છે

તેમા [illegible] ફરતી નથી, [illegible] સિન્દુરને માટે પણ એવોજ નિયમ છે [illegible] હીંગળાને ધીરે ધીરે થાય કે તેમા રસસિન્દુર હાવડો કરે છે, તીક્ષ્ણ ભસ્મ, [illegible] જીર્ણ શરીર એકદમ [illegible] જાય છે ત્યા કેવળ ઉગ્ર [illegible] દવાઓ [illegible] કામ કરે કે [illegible] ઓમા પોષક સાથે પૌષ્ટિક ગુણ [illegible] રહેલા કે

રસસિન્દુર પૌષ્ટિક [illegible] માટે [illegible] વપરાય કે [illegible], [illegible] ઉરસ્ગ, વીર્યસ્ત્રાવ, [illegible] નીચુતા, નબળા [illegible] વિગેરેમા રસસિન્દુર આપવ છે [illegible] નામની બનાવટ [illegible] સરસ છે. તેમા પણ રસસિન્દુર [illegible] કે [illegible] પારા ભસ્મનો લેખ છે પણ [illegible] ગળી [illegible] નાખવા કરતા રસસિન્દુર [illegible] જણાય છે

પૂર્ણ ચન્દ્રોદય જે વિર્યસ્ત્રાવ અને ધાતુપુષ્ટિ માટે વપરાય છે તેમા પારદ રસસિન્દુર રૂપે આવે છે. રસસિન્દુર વાજીકર તરીકે બહુ ઉપયોગી છે

પેટમા ખાવાને માટે તમામ [illegible] પારાનો ઉપયોગ કરવાનું ચોક્કસ વૈદ્યશાસ્ત્રમા [illegible] છે અને તેટલા માટે તેની અનેક બનાવટો તૈયાર રાખવામા આવે [illegible] જે બનાવટો ઉપર [illegible] આવી છે તેનો ઉપયોગ નીચે [illegible] છે રસ પર્પટિ [illegible] પચામૃત પર્પટિ જીર્ણ [illegible] અને [illegible] ગ્રહણીની અંદર કામ [illegible], પર્પટિ સાધારણ રીતે સરો [illegible] વાયુ [illegible] કામ કરે છે પર્પટિઓ ખાધા ઉપર ઘી દુધનો [illegible]. પચામૃત પર્પટિ તેના [illegible] અસર સિવાય ખાસ પુષ્ટિ [illegible] વપ [illegible] પર્પટિઓમા પારદ [illegible] રૂપે હોય છે. [illegible] પૌષ્ટિક ગુણ છે પણ રસસિન્દુરની માફક તે [illegible] તેજદાર [illegible]. ચિન્તામણિ ચતુર્મુખમા પારદ રસસિન્દુર રૂપે [illegible] છે [illegible] માટે તે ખાસ પૌષ્ટિક કે તેથી તે ક્ષય, [illegible] ઉરસ, [illegible] અને [illegible] ઘણુ [illegible] કરતુ છે.

સકંપ વાત વ્યાધિ જેની અંદર ગતિમતિનો ભ્રમ થએલો હોય છે તેવા દરદોમાં ચિન્તામણિ ચતુર્મુખ વાપરવું ઉચિત છે, ઉપદંશની અંદર પારદ ખાસ ઉપયોગી છે અને તેથી તેની જુદી જુદી વિકૃતિ દબાય છે. કજ્જલી, રસકપૂર અને હિંગુલ એ ત્રણે રૂપમાં પારદ ઉપદંશ ઉપર વપરાય છે. જ્યારે કજ્જલી વાપરવી હોય છે ત્યારે તેની સપ્ત શાલી-વટી નામની બનાવટ વાપરવી વધારે ઉત્તમ છે અને તે ચાલતી હોય ત્યાં સુધી ખાટું ખારું ખાવાનો પ્રતિબંધ છે. રસકપૂર અને હિંગુલ એ બન્ને પારદના ક્ષાર છે અને પારદ અને હિંગુલ વાપરનારી પણ શરીરના ઉપર રસકપૂરના જેવીજ અસર થાય છે; માટે ઉપદંશ ઉપર પારદના ઉપયોગને માટે રસકપૂરની પેજ સમજવું. વહ્નિરસ નામની બનાવટ જળોદર ઉપર ખાસ ઉપયોગી છે. પારદની શોધક દવા સાથે તેમાં રેચક દવાઓ પણ મળેલી છે, તેથી તે જલંદર ઉપર સારૂં કામ કરે છે ને એકથી બે વાલ માત્રામાં ઉના પાણી સાથે અપાય છે. જળોદર ઉપર આ દવા ખાસ ઉપયોગી છે. ત્રિવિક્રમ રસ મૂત્ર વ્યાધિ ઉપર અને ગલિતકુષ્ટકુઠાર વાતરક્ત ઉપર ઉત્તમ ઉપાય છે. ત્રિવિક્રમ રસ બીજોરાના ક્વાથમાં અપાય છે અને તેથી પેશાબમાં રેતી પડતી હોય તો તે બંધ થાય છે. બહાર લગાડવા તરીકે પારદ ત્વક્ દોષ ઉપર કામનો છે. પારદ કજ્જલી દાબવાથી ઉપદંશનુ ચાંદું રુઝાય છે. એક ભાગ પારાને ત્રણ ભાગ સાદા મલમ સાથે લગાડવાથી કેટલીક ગાંઠો ગળી જાય છે. દુષ્ટવ્રણની આસપાસ જે સોજો રહે છે તે પારાનો મલમ લગાડવાથી હલકો પડે છે. ખસ, ખાજી, વિચર્ચિકા વિગેરે ત્વક્ દોષ ઉપર પારાનો મલમ ચોપડાય છે. ઉપદંશની વિકૃતિમાં બાળકોને જ્યારે પારદ ખવડાવવો યોગ્ય નથી લાગતો ત્યારે પારાનો મલમ બગલમાં અને સ્થળના મૂળમાં ઘસવાથી પણ તેવોજ ફાયદો થાય છે. જે જે બારીક જંતુઓ ત્વક્ દોષ ઉપડવાનું મૂળ કારણ થઈ પડે છે તેવાં જંતુઓનો તેથી નાશ થાય છે. પારો માથામાં નાખવાથી જુનો નાશ થાય છે.

પારદ ભસ્મના અનુપાનો-શક્તિ અનુસાર પારદ ભસ્મ ૧ થી ૪ ગુંજ પર્યન્ત આપવી

પિત્ત ઉપર પારદ ભસ્મ આમળાના ચૂર્ણ અને સાકરમા આપવી

વાયુ ઉપર:-પારદભસ્મ લીંડી પીપરમા આપવી

કફ ઉપર-પારદ ભસ્મ આદુના રસમા આપવી.

તાવ ઉપર-પારદભસ્મ લીમડાના રસમા આપવી.

રક્ત વિકાર ઉપર-પારદભસ્મ ગોખરુ ના રસમા આપવી

રૂધિર સ્ત્રાવ અને અતિસાર ઉપર:-પારદભસ્મ તાંદળજામા આપવી

કાસ, શ્વાસ અને શૂળ ઉપર-પારદભસ્મ લીંડીપીપર, સુંઠ, મરી અને ભારંગમૂળના ચૂર્ણ તથા મધ સાથે આપવી.

કમળો, પાંડુરોગ અને અગ્નિમાંદ્ય ઉપર:-પારદભસ્મ સુંઠ, મરી, પીપર ત્રિફળા અને અરડુસીમા આપવી

મૂત્ર કૃચ્છ્ર ઉપર-પારદ ભસ્મ શિલાજીત, એલચી અને સાકરમા આપવી

સર્વ જ્વરો ઉપર-પારદભસ્મ સિંધવ, લવંગ, કરીઆતુ, અને હરડેના ચૂર્ણમા આપવી

ધાતુ વૃદ્ધિ માટે:-પારદ ભસ્મ તાલમખાના અથવા ભોંયકોળામાં આપવી.

ઉલટી નાશનાર્થે:-પારદભસ્મ ભાગ અને અજમામા આપવી

ઉદરરોગ ઉપર-સિંધવ, હળદર, ભાગ અને અજમાના ચૂર્ણમા પારદભસ્મ આપવી.

કૃમિ ઉપર-પારદ ભસ્મ ચાર વાલ ખાખરાના બીઆ અને અમણા ગોળમા આપવી

ગર્ભ અતિસારો ઉપર:-પરહભ્રમ ચરીનુ, અરગ, હિમજોક અને બાગમા આપવી,

અગ્નિમાંદ્ય ઉપર -પારદભસ્મ મિંપર અો અજ્નાગમા આપવી.

પુષ્ટતાને માટે:-પારદભસ્મ ગજોાા સંમા આપવી

પારદ ભસ્મ ભક્ષણ કરનાર માટે હિતકર વસ્તુઓ - મિધન, ધાણા, જીરૂ, આદુ, તાંદળજો, વેગણ પડોળા પાગીના પાથ ધકે, જુની ડાગરનો ભાત, ગાયનું દુધ, ઘી, દહીં, નદીનુ મેગ વાસણમા ભરી ગગેતું તેમ તડનામા અને ચદરણામા રાખેલ પાણી, મગની દાળ, મસ્તક ઉપર ટાઢા પાણીનુ સિચન, દાક્ષ, દાડમ તથા ખજુરનુ પાણી.

પારદ ભસ્મ ભક્ષણ કરનાર માટે વર્જ્ય વસ્તુઓ:-ગાગુ, કાકડી કારેલા, નાગીગડા, કેવડાગર ભળા કળથી, અજમીનુ તેલ, તલ, અડદ મસુર ઠાસ ભાત, ખાગ તીખા ડસા પદાર્થ, ગીડુ, ભિજ કદ પદાર્થો બોર, નાળીએર, કેરીઓ નવખાર, સુઠ, મગનો ભાગ ગાહ અને વાતુલ પદાર્થો

પારદાદિ લેપ:-ખમ ઉગ પારો, ગધક, અને ધતુરાના ગવાને તેલમા ખરલ કરી ચોપડવા.મર્દન ાા ઉપર -પારો અને ગંધકની કજ્જલી ૧ ભાગ સુરદારગીગ ૧ ભાગ,અને કાશીના ભાગ અને કિંચિત ગેરુને ગ્રથુ એ એકત્ર કરી તેમા ચોરડનુન રીનાખવા તે મલમ રના પૈન ઉપર ન ળી ત્રણ ઉપર બેમાડવુ એગ ન ગાદના જખમ રજ થઇ નગોાો નાશ થ ય છે

પારદાદિલેપ - પુનરગ પારા ગધક, હરતાલ હિમજોક અને મનતીલ ગે ડગ એક તોલો અને મુગદાર્શીગ અને શખજીરૂ એ બબે તોલા એની બારીક કજ્જલી કરી તે તુળસીના રસમાં ખરલ કરવી અને તેની ગોળી કરી તે ગોળી ઉપર ગાયના ઘીમા ઘસી ચોપડવી એટલે તીન નજુને ભરી લાવે છે

પારદ-ભક્ષણ રૂપની ભ્રાંતિ:-પારાના દાસની રાતિ ... જેવો ... ઉપાર ... નિપડાવ ... પારદ ... તરી ... પ ... માનાના ... તેનું ...

ઉપગદ્ગાર:-પાનનાં ... હાતમા ... 'ઐશ્વર' નામનો મ ... છે ... માર્ગમાં ... પરન્તુ શરીરરૂપ ... કરી ... નહિ ... કરવાની વાત પ્રથમ ... જોઇએ, ... પ્રગટ ... આ ... છે. આ ... સિદ્ધાન્ત એવો છે કે ... આ શરીરને ... અને ... અમરત્વની પ્રાપ્તિ ... પારદને ... તેને ... આ આ ... ઉપયોગ ... છે, ... ભક્ષણ ... પણ અનેક ... માની છે ... પારાના ... મહાત્મ્ય ... પણ ... જે ... પારદની નિંદા કરનારને ... છે ... પોતાના ... પારદ એટલે ... એ શ્રુતિવાક્ય ... વિધાવાળા આ ... અર્થ ... રીતે ... રસાયનથી ... કરવું એમ આ ... અમરત્વે છે

પીતળ. BRASS

વર્ણન:-પીતળ એ મિશ્રધાતુ છે અને તાંબુ અને જસતના મિશ્રણથી બને છે. પીતળ બે પ્રકારનું હોય છે. રાજરીતી અને કાળ-તુડી પીતળ તપાવી કાંજીમા બોળ્યુ એટલે નરમ થાય છે તેને રાજ-રીતી સોના પીતળ કહે છે તથા કાણુ થાય છે તેને કાળતુડી કહે છે બીજા પ્રકારનું પીતળ ઔષધ તરીક વાપરવુ નહિ

શોધન=(૧) પીતળના પતરા કરી તપાવવા તથા તેલ, છાશ, કાંજી, ગૌમૂત્ર અને કળથીના કાઢામા ત્રણ ત્રણ વાર બુઝાવવા એટલે શુદ્ધ થશે (૨) પીતળના પાતળા પતરા કરી તપાવી નિર્ગુંડીના રસમા બાળહરડેનુ ચૂર્ણ નાખી તેમા બાફવા એટલે શુદ્ધ થશે

મારણ-પીતળ અને કાંસાનુ મારણ તાંબા જેવું કરવુ. તદુપરાત પીતળના પતરા પાતળા અને શુદ્ધ લઇ તેના સમાન ગંધક આકડાના દુધમા ખરલ કરી તે પતરાને લેપ કરવો તથા કોડીઆમા ઘાલી ગજપુટ આપવો એ પ્રમાણે બે પુટ દેતો પીતળની ભસ્મ થાય છે.

ગુણ-પીતળની ભસ્મ મેહ, વાયુ, જરા, સગ્રહણી કફ પાંડુ રોગ, શ્વાસ, ઉધરસ, કમળો અને ક્ષયનો નાશ કરે છે.

ફટકડી ALUM

વર્ણન-ફટકડી એ સોરઠ દેશના અરણ્યમાં મૃત્તિકા છે તેના ચકચકીત સફેદ કટકા આવે છે અને તે સ્વાદે ખાટી ને તમતમી હોય છે. ઔષધની અંદર ફટકડી એમને એમ અમર કરીને વપરાય છે

ફટકડી ફુલાવવાની રીત-ફટકડીને છીછરા ઠામની અંદર મુકી નીચે તાપ આપવો આથી ફટકડીનો રસ થાય છે અને તે ઘણો

ગ્રાહકઆહાર રૂપ છે. ન્હોરા લોકો કાચનો સામાન ચોંટાડવા માટે આવી રીતે ફટકડીનો રસ કરી તેનો ઉપયોગ કરે છે અને તેથી કાચ સજ્જડ ચોંટી જાય છે, ફટકડી ફુલાવવામા આથી વધારે વખત તાપ આપવો પડે છે તેથી ફટકડીનો રસ થઇ તેની અંદર રીણુ થતા જાય છે અને ફટકડી ઉપગીને હામ આખુ બગાડ જાય છે આખરે જ્યારે રીણુ આવતા બંધ થાય અને કાચાપણુ રસનો ભાગ ન રહે ત્યારે તેને ઉતારી લેવી. ફુલાવેલ ફટકડી સફેદ શખમરસ જેવી થાય છે અને હાથે ચોળવાથી તેનો બારીક ભૂકો થઇ જાય છે. ફટકડી ફુલાવવાથી જેટલી આપણે ફુલાવવા મૂકી હોય તેનુ ફકત અરધું વજન રહે છે. બાકીનો પાણીનો ભાગ ઉડી જાય છે. જો ફટકડી પુરેપુરી પાક્યા વગર ને તેની અંદર રસનો ભાગ છતા ઉતારવામા આવે તો તે હામ સાથે ચોંટી જાય છે ને કદાપિ તેનુ ફોપોડું ઉખડે છે તો પણ તેને ખાંડતા ઘણી મહેનત પડે છે.

ગુણ –ગ્રાહી, સ્તંભન અને રક્ત સ્તંભ-

ઉપયોગ –ઔષધમા ફટકડી બે રીતે વપરાય છે, એક સ્વત અને બીજી ફુલવીને સાદી ફટકડી વાપરવા કરતાં ફુલાવેલી ફટકડી વધારે ગુણકારક છે. ઝાડા, અતિસાર, તથા રક્તનિગાર મા કે જ્યા લોહી પડતુ હોય છે ત્યા ફટકડી આપવાથી ફાયદો થાય છે. ઉરઃક્ષતમા તથા બીજા કેટલાક ફેફસાના દરદમા જ્યારે લોહી પડે છે તથા અતિશય લોહીના બડખા પડે છે ત્યારે બીજી ગ્યોગ્ય દવા સાથે ફટકડી અપાય છે, તેથી કફની બીજી વધારે ઉત્પત્તિ થતી બંધ થાય છે આ સિવાય મોટી ઉંમરમા તથા ગળાના રતવામાં ફટકડી ઠીક છે જ્યારે ગળાના રતવામા અંદર ગળા આડે લાલ પડ બંધાએલુ હોય છે ને તેથી દરદીનો શ્વાસ અડુજ થેયાય છે અને દરદી ઘણીજ ભયભીત સ્થિતિમા આવી ગએલ જણાય છે ત્યારે વારવાર ફટકડી પાણી સાથે આપવાથી દરદીને ઉલટી થાય છે ને ગળા આડું જામેલુ જાળું દૂર

ક. આ દિન આ કોને થાય છે અને ફટકડી તેને માટે ઘણીજ અકસીર માય છે. એનાથી પડતી ઝાડો સાદો કે રક્તમિશ્રિત થતો હોય તેમજ પ... લાગી હોય ત્યારે તથા ધુમવા અને કચર વિગેરેમા ફટકડીને ગળ સાથે અપાય છે. રક્તપિત્ત ગમેનો ઉર્ધ્વગ અગર અધોગ હોય તોપણ ફટકડી આપવી યોગ્ય છે, માટે મોઢામાથી, ફેફસામાંથી, હોજરીમાથી તથા આંતરડામા અગર ગમે ત્યાથી લોહી પડતુ હોય તો ફટકડી આપવાથી ફાયદો થાય છે.

ફટકડીનુ પાણી તથા ફુલાવેલી અથવા સાદી ફટકડીનો બુમ લડાઈ નગાડાના કામમા ઘણો ઉપયોગી છે. મોટુ આવી ગયુ હોય, આળમાથી લોહી પડતુ હોય તેમજ મોઢામા અગર જીભના ઘાગ પડી ગયા હોય અને તેથી શુક બહુ વહેતુ હોય ત્યારે ફટકડીના કોગળા કરવા આપવાથી ફાયદો થાય છે. મુખની અંદરના દરદોમા ફટકડી ઘણી સારી છે ને તેટલા માટે દાતના મંજન તરીકે તેનો ઉપયોગ ઘણો થાય છે ને તેની અસર આપવા મેઢાના પગને છે, તેથી દાત મજબુત થાય છે અને દાતની પડખેથી ... નાની બાજુ ... થાય છે ફટકડી, ચક, મોરથુથુ ... વિગેરે મેળવી મંજન કર્યું હોય ને તે ઘણુ ફાયદાકારક નીવડે છે પાગે બગડાવવાથી જ્યારે નાક આવી જાય છે ને કંઈ ગવાય તથા તાળવુ વિગેરે સોજો ચઢે ત્યારે તેના પ ના ચિન્હ શાન થયા પછી ફટકડીના નાના ... કરે છે જ્યા સુધી ... થાય અગર દરદનુ તીક્ષ્ણ જોર હોય ત્યા સુધી ફટકડી વપરવી નહિ નથી ને ... તણાય છે ને તેની અંદર દાહ ઉતરો વધે ... જ્યારે નાક વિગેરે ... ત્યારેજ ફટકડી વાપરવી ... જેમ તે મેઢાના ... ભાગના રોગ ઉપર લાગુ પડે છે તેમ મેઢાના ઉડા ભાગમા રહેલ નર્મસ્થનના વરમમા પણ તેના કોગળા ઉપયોગી થઈ પડે છે ... બહુ થયો હોય અગર ચોરીઆના ... વરમમા

અગર તાજવામાં જો મોઢે પણ ચાંદાં પડ્યાં હોય ત્યારે અગર તે ભાગ ઉપર લોહીનો જમાવ થવાથી તે લાલચોળ થઈ આવ્યા હોય ત્યારે ફટકડીના કોગળા કરવા ઘણા ઉત્તમ છે

નાકમાંથી વારંવાર નસકોરી ફુટી લોહી નીકળતું હોય તો તેની ફટકડીના પાણીની પીચકારી ગુણ કરે છે આંખના કેટલાક વ્યાધિમાં ફટકડી ઘણી નરમ અસર કરે છે ફટકડી, રસાંજન અને અફીણ એ ત્રણે ચીજ સાથે મેળવી પાંપણ ઉપર લગાડવાથી સોજો હળવો પડે છે સોજા ઉતરીને જ્યારે આંખ આવે છે ત્યારે ફટકડીનું ટીપું આંખમાં નખાય છે. જ્યારે આંખ ઉપર લોહી ધસી આવે છે અને ડોળા લાલચોળ થઈ આવે છે ત્યારે તેનું ટીપું આંખમાં નાખવાથી લોહી તુટે છે, નવા જન્મેલાં બાળકોને ચેપ લાગવાથી આંખો એકદમ સુજી આવે છે, પાંપણ સુજી જાય છે અને બે પાંપણો સાથે ચોંટી રહે છે કે બાળક પોતાની આંખો ઉઘાડી શકતું નથી ઉના પાણી વડે તે પાંપણો ધોઈ ઉઘાડવાથી પાંપણની અંદરનો ભાગ લાલચોળ ને સુજેલો માલમ પડે છે આવા બાળકોને ફટકડીનું ટીપું દિવસમાં ચાર છ અગર આ વખત આંખમાં નાખવાથી ઘણું સારું પરિણામ નીપજે છે મોટા માણસોને પ્રમેહનો ચેપ અડવાથી આંખ અત્યંત સુજી આવે છે આ આંખનો ડોળો ઘણો મોટો વર્તીને બહાર દેખાય છે તથા કૃષ્ણમંડળને ઘણી ઇજા પહોંચેલી હોય છે આવા દરદીને ફટકડીનું ટીપું ફાયદાકારક છે, ઓરી, માતા, અછબડા વિગેરે આંખો નીકળે છે ત્યારે કેટલીક વખતે આંખ ઉઠી આવે છે કૃષ્ણમંડળને જો કંઈ પણ ઇજા પહોંચી ન હોય તો ફટકડીનું ટીપું નાખવાથી ઉઠેલી આંખ બેસી જાય છે ઉઠેલી આંખે ચડેલું લોહી તોડવાને માટે ફટકડીની સાથે ચામનો વખત અરીણું નાખવામાં આવે છે. ગમે તે કારણથી આંખમાંથી ગડું પાણી ઝરતું હોય ત્યાં ફટકડીનાં ટીપાં પડે છે.

કર્ણસ્રાવ એટલે કાનમાંથી પરૂ કે પાણી વહેતું હોય તો કાનમાં તેની પીચકારી મારવામાં આવે છે. કાનના અર્બુદમાં અગર તેની અંદરના ક્ષતમાં પણ તે તેજ પ્રમાણે વપરાય છે.

યોનિપ્રદર, ગર્ભાશય પ્રદર તથા ક્રમાકંદના મુખમાં ક્ષત હોય તો ફટકડાની પીચકારી આપવી યોગ્ય છે. અત્યાર્તવ તથા ગર્ભાશયમાંથી જણ્યા પછી જ્યારે બહુ લોહી વહે છે ત્યારે ફટકડીની પીચકારી અપાય છે. સુવાવડ પછીના સખ્ત રક્તસ્રાવમાં વખતે ફટકડીના પાણીની પીચકારી નકામી માલમ પડે તો ફટકડીનો કટકો એક ગર્ભાશયમાં રાખવાથી બારીક ધમનીનાં તુટેલાં મુખો અટકે છે. પ્રમેહની અંદર તેની પીચકારી નાખવાથી અંદર સ્રાવ બંધ થાય છે. પ્રદર અને આર્તવ વિકારની અંદર સ્ત્રીને પીચકારીની સાથે સાધારણ રીતે પૌષ્ટિક ઉપાય આપવાની જરૂર છે. આ સિવાય નાળતી, ડીકનું અધાર નીકળવું તથા આમળની અંદર ફટકડીનું પાણી છાંટવાથી તે અવયવો સંકોચને પામે છે તથા પોતાની અસલ સ્થિતિ ધારણ કરે છે. કેટલીક વખતે સુવાવડને લીધે ગર્ભાશય તથા યોનિના ભાગ ઢીલા થઇ જવાથી એમની અગર કોની વખતે જ્યારે પવનની ગતિ મળે છે ત્યારે તેમાંથી અવાજ થાય છે. તે અવાજ જનનેન્દ્રિય ઉપર ફટકડીનું પાણી છાંટવાથી દૂર થાય છે. દુઃખણું તથા થાન ફટકડીના પાણીથી ધોવાય છે તેમજ દાદર ઉપર ફટકડીનું પાણી ચોપડાય છે. ફટકડી ફુલાવવી વખતે તેમાં લીંબુનો રસ નાખેલો હોય તો તે દાદર, ઉંદરી, વિચર્ચિકા વિગેરે ઉપર સારી રીતે અસર કરે છે. બળજવામાં તથા બીજા ત્વક રોગની અંદર જ્યારે બહુ મેલ આવે છે ત્યારે ફટકડીના પાણીનાં પોતાં મૂકવાથી મેળ ઓછી થાય છે.

માત્રા—રોજથી બે વાલ. પોતા તથા પીચકારી માટે પાણમાં અર્ધા આર રૂપી ફટકડી તથા એક રતલ પાણી.

—⊱⊰—

બીડલુણ COMMON SALT

બીડલુણના ગુણ–લઘુ, ઉષ્ણ, રૂચિકર, અગ્નિદીપન, રેચક તથા વ્યવાયી છે, અને શૂળ, વાયુ, મેદ, શ્લેષ્મ, અજીર્ણ, ગલગ્રહ, વાયુ, હૃદ્રોગ, જડતા, કફ અને દરદનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ–(૧) અજીર્ણ, શૂળ તથા વાયુ ઉપર બીડલવણ વીંછુના રસમાં આપવું. (૨) વાળા ઉપર ચુનો અને બીડલવણ પાણીમાં વાટી લેપ કરવો.

મોદાર LITHARGE

ગુણ–મોદાર એ સીસાનો ક્ષાર છે ને તેના ગેરીકાદિની માફક સુરમા પીળા રંગના ખડીના જેવા વજનદાર કકડા આવે છે. બજારમાં તે સાધારણ મળે છે.

બનાવટ–૧. મોદાર વિરેચન

૧ મોદાર વિરેચન–મોદાર સાફ કરેલો ૧ ભાગ, નીલાથોથો ૩ ભાગ, ગંધક બે ભાગ, એળીઓ એક ભાગ એ સર્વે મિશ્રિત ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ–રેચક અને શોધક

ઉપયોગ–બાળકના જુલાબને માટે મોદાર વપરાય છે. જ્યારે પેટમાં બાદ રહ્યો હોય ત્યારે તેનો જુલાબ આપવાથી પેટ છૂટું પડે છે. કેટલાક બાળકોને ધૂળ ખાવાની ટેવ હોય છે અને તેથી તેનું પેટ મોટું થઈ રહે છે અને ખાઈ શકાતું નથી ને હાંફ્યા કરે છે. મોદાર વિરેચન ચૂર્ણ બે વાલ માનથી ધાવણમાં અગર ગાયના દૂધમાં આપવાથી બાળકને રેચ લાગે છે અને જો ધુળ ખાધી હોય તે નીકળી જાય છે આવી રીતે ધુળ ખાવાવાળા બાળકના મોદારના રેચ

પછીના ઝાડા જેવા તો તે કાળા કીરીડા જેવા અને રૂમ મિશ્રિત દેખાશે. ધુળ ખાવાવાળા બાળકને માટે ખેરાક એ ઘણી ≠ ઉત્તમ દવા છે. બહાર લગાડવામાં તે ઠંડો છે ધારા તથા જખમ ઉ.ર તેને ધોઈ માટે કાસકી લગાડવામાં આવે છે અને તેથી ૩૪ તરત વળી આવે છે

માત્રા—ખોરાક એક વાલ, ખેરાક દિવસ બેથી ત્રણ વાર

મનઃશિલ RED ARSENIC

વર્ણન—મનશીલ એ ગેમલ અને ગંધકનો ક્ષાર છે. તેના લાલ રંગના કટકા આવે છે ગાંધી લેકો તેને મીનમાર કહે છે તેમજ ગુજરાતના કેટલાક લેકો તેને મનગરમના નામથી ઓળખે છે. મન શીલ ત્રણ પ્રકારનો છે. શામાગી, કરવીરક અને દ્વિખંડ, કરવીરક નામનો મન શીલ જે રક્તવર્ણનો હોય છે તે શ્રેષ્ઠ છે.

શોધન—મન શીલને લીંબુના અગર આદુના રસમાં તેમજ ગોમૂત્રની અંદર એક પહોર ઘુટવાથી શુદ્ધ થાય છે.

મન શીલને જ્જામગરા, અગથીઆ, હળદર અને ભાંગ । રસમાં પચન કરવાથી શુદ્ધ થાય છે.

મનશીલને ઝીણો વાટી ગાયની છાશમાં પલાળી એક પહોર સુધી ખલ કરવો તેથી તે શુદ્ધ થશે.

મનશીલ શુદ્ધ થયો એટલે ઔષધમાં વપરાય છે, પછી તેની ભસ્મ કરવાની કોઈપણ જાતની જરૂર નથી.

બનાવટ.—૧ ચંડેશ્વર રસ. ૨ શ્વાસ હાર ૩ મન શીલાદિ લેપ ૪ મનશીલાદિ ધૃતપાન.

૧ ચંડેશ્વર રસ—શુદ્ધ મન શીલ, શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક અને શુદ્ધ વછનાગ એ સર્વ સરખાભાગે લઇ તેને નગોડ અને આદુના

રેગની ત્રણ ત્રણ આરના દેવી ને તેની રતી રતી ભારની ગોળીઓ કરવી.

૨ શ્વાસકુઠાર—મનશીલ, વછનાગ, પારો, ગંધક, ટંકણ એ પાંચ શુદ્ધ કરેલ એકેક ભાગ. કાળા મરી આઠ ભાગ તથા સુંઠ અને લીંડી પીપર અને નવ નવ ભાગ એ બધા સાથે મેળવી પાણી સાથે ખુબ ઘુંટવા અને તેની બબે રતીભારની ગોળીઓ કરવી.

૩ **મનશીલાદિ લેપ**—મનશીલ, પારો, સિંદુર, ગંધક, મરી ઝેર, રાળ, કળથર અને આમા હળદર એને ઘીમાં મેળવી ઘીમાં ખુબ ખરલ કરી તેનો મલમ બનાવી રાખવો.

૪ **મનશીલાદિ ધુમ્રપાન**—મનશીલ, મરી, જટામાંસી, નાગરમોથ અને કેરડાની પાડ તથા ગોળ એ છને સમભાગે નાખી તેની ત્રણ ત્રણ વાલની બીડી કરવી.

ગુણ—જવરઘ્ન, કફઘ્ન અને ત્વકરોગ હર.

ઉપયોગ—મનશીલનો જ્વરઘ્ન તરીકે આર્ય વૈદ્યોએ બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે. જેમ તાવ ભસ્મ વિષમ જ્વરમાં ઘણી ઉપયોગી છે તેમ મનશીલ સખ્ત અને ઉતાર તાવમા ઘણું વપરાય છે. વખતો વખત જ્વરની અંદર તેનો યોગ પારદ અને હરતાળની સાથે કરવામાં આવે છે. સતત્ જ્વર અને સન્નિપાત જ્વરની અંદર મનશીલ ઘણું કામ કરે છે. **ચંડેશ્વર રસ** નામની બનાવટની એક રતીભાર માત્રા લેવાથી સતત્ જ્વરમાં સારો ફાયદો થાય છે તેમજ સન્નિપાતની બેમાનીની અંદર પણ તે અપાય છે. જ્વરની અંદર

મનશીલ, પારો, ગંધક વિગેરે વસ્તુઓ શુદ્ધ કર્યા પછીજ વાપરવી, ગાંધીને ત્યાં 'શુદ્ધ છે' એમ સાંભળી કોઈ પણ વૈદ્ય ભાઈએ તેને શુદ્ધ કર્યા વિના ઉપયોગમાં લાવવા નહિ આ પુસ્તકમાં દર્શાવ્યા મુજબ વિધિ પૂર્વક શુદ્ધ કરીનેજ પછી ઉપયોગમાં લેવો અન્યથા ભયંકર આડા ઉપદ્રવો થવાની ધાસ્તી રહેશે (જુઓ પાને ૯૮)

મનઃશીલની અસર કેવી રીતે થાય છે અને તાવ કેવી રીતે ઉતરે છે તે હજી નક્કી થઇ શકતું નથી તોપણ ચક્રેશ્વર રસ નામની બનાવટ જ્વરની અંદર જે, ઘણો સારો ફાયદો કરે છે તે અસર મનઃશીલ કરતાં પારદ અને વછનાગની વધારે હોય એમ માનવાને કારણ મળી આવે છે. શ્વાસ કુઠાર નામની બનાવટનો ભુકો કરી, સુંઘવાથી અગર મનઃશીલનાં ચૂર્ણને વજ અને લસણના રસમાં ઘુંટી મુકવી તેનો ભુકો સુંઘાડવાથી બેશુદ્ધિ ઉડી જાય છે. તે સિવાય જ્વરથી જ્યારે સખ્ત માથું દુખતું હોય ત્યારે તથા આધાશીશીની અંદર પણ તે ચૂર્ણ સુંઘાડવામાં આવે છે.

મનઃશીલ ઉધરસની અંદર તેમજ છાતીનાં દરદની અંદર બહુજ ઉપયોગી છે. દમની અંદર તે દવા ઘણીજ વખણાય છે. ઉધરસના જોરને લીધે છાતીનો થતો દુખાવો તેથી બંધ થાય છે અને દમ બેસે છે. શ્વાસકુઠાર નામની બનાવટ ખાવાથી તેમજ મનઃશીલ એકલાની ધુંવાડી લેવાથી અગર મનઃશીલને બીડીના રૂપમાં પીવાથી દમ બેસી જાય છે. મનઃશીલાદિ ધુમ્રપાન જે એક એક બીડીમાં ત્રણ ત્રણ વાલ પડે છે તે જરૂર પ્રમાણે અરધી અગર આખી બીડી પીવી. આથી ઉપડેલો દમ બેસી જાય છે. તે સિવાય મનઃશીલ, ધંતુરાનાં ડાંડલાં અને ત્રિકટુ એ ત્રણે ચીજ સમભાગે લઇ તેની બીડી કરી લે કે તેનું દમ લેવાથી દમ બેસી જાય છે. દમને માટે મનઃશીલ બહુ સારો ઉપાય છે.

ત્વકદોષની અંદર મનઃશીલ બહાર લગાડવામાં સારૂં છે. જુદી જુદી જાતના કુષ્ટ, દદ્રુ, ચિત્રી તથા બીજા કેટલાક ત્વકદોષની અંદર તે ઉપયોગી છે. જે જે ત્વકદોષની અંદર ચામડીપર ચાઠાં પડી જાય છે તે તે ઠેકાણે તેનો લેપ કરવાથી તે ચાઠાંનો રંગ બદલાઇ ખરી ચામડીનો રંગ દીસમાં આવે છે. કુષ્ઠનાં સફેદ ચાઠાં, ચિત્રીનાં ચાઠાં તથા ફોલ્લીઆ વિગેરે દરદોની અંદર તે લગાડવામાં આવે છે. ચાઠાં સાથે તેનું ઘસણ થવાથી તેના રંગમાં ફેરફાર થાય છે અને તે ગાડરીની ડોકનો ભાગ ખવાઇ બરાબર ચામડીની જાતની માને તો સારું

મળી જતુ હોય તેમ લાગે છે. ખસ, ખરજ વિગેરે દરદોમાં પણ તે
બીજી દવા સાથે વપરાય છે. મનશીલનો લેપ ખસુસ કરીને આ
બન્ને દરદો ઉપર ઉપયોગી છે. જે જે ત્વકદોષની અંદર પરુ નથી
હોતું ત્યાં ત્યાં આ લેપ કાગ પાણીમાં વાટી ચોપડવો અને પરુ વાળા
ત્વકદોષમાં હમેશા ઘી વગેરે પદાર્થ સાથે મેળવવો. વિશેષમાં ત્વકદોષની
અંદર રહેના બારીક જીવનો તે નાશ કરે છે, દદ્રુ, ચિત્રી, ફંગાળીઆ
વિગેરે ત્વકદોષ એક જાતના જંતુને લીધે થાય છે અને તેથી મનશીલ
ઉપયોગી થઈ પડે છે જેમ મનશીલ ત્વકદોષના જીવાને દૂર કરે છે
તેમ આખની અંદરના તેવા જીવાઓમાં પણ તે ઉપયોગી છે. જે
હેતુથી તે ફુટ ઉપર વપરાય છે તેજ હેતુથી તે નેત્ર પુષ્પ ઉપર
પણ લગાડવામાં આવે છે.

વિશેષ, બોરડીના પાંદડાને મનશીલ ઘણી ચોપડવું અને પાંદડાને
ચલમમાં અથવા હોકામાં નાખી પીવાથી શ્વાસ કાસ, વિગેરે દૂર થાય છે.

મનઃશીલ અનુપાન—પીંડી પાંદર, લીંબડાની લીંબોળીની
મીંજ અને મનશીલ એ બધાને કારેલીના પાનના રસ સાથે ઘુંટી
ગોળી કરવી એ ગોળી ખાવાથી વિષમજ્વર મટે છે. મનશીલથી
અર્ધભાગ કાળા મરીનું ચૂર્ણ અને મરીના ચૂર્ણથી અર્ધભાગ સિંધવખાર
એ બધાને એકત્ર ખલ કરી અંજન કરવાથી નેત્રના ઘણા રોગો મટે
છે. મધ સાથે અંજન કરવાથી તીમિરરોગ, તિમિર અને ફુલુ મટે છે.
હળદીના પાણી સાથે અંજન કરવાથી અર્બુદ રોગ મટે છે નારગ અને
ગુડ સાથે મનશીલનું સેવન કરવાથી શ્વાસ રોગ મટે છે પીપરનું
ચૂર્ણ મેળવી તે સાથે મનશીલ ખાવાથી ઉધરસ મટે છે

અશુદ્ધ મનઃશીલ સેવન—અશુદ્ધ મનશીલ સેવન બળ
નાશક, મળબંધક, મૂત્રરોગ, શરા અને મૂત્રકૃચ્છને ઉત્પન્ન કરનાર છે એ
દોષની શાંતિ કરવા માટે ગાયના દૂધમાં મધ મેળવી ત્રણ દિવસ પીવું.

મીઠું COMMON SALT

વર્ણનઃ-મીઠું આપણા હમેશના ઉપયોગનો પદાર્થ છે. ને સમુદ્રના પાણીમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. મીઠા સિવાય મનુષ્યને ચાલે નહિ. મીઠું ન મળે તો અશક્તિ થાય અને તેથીજ કહેવત છે કે 'મીઠા વગરનો ભાણુ કંઇ કામનો નહિ.' મીઠાથી સર્વ પદાર્થમાં સ્વાદ આવે છે.

ગુણઃ-રુચિપ્રદ, હૃદ્ય, અગ્નિદીપક. ભેદક. વાળને ધોળા કરનાર, અગ્નિદાહક, કફકર, ખારટ, સ્નિગ્ધ. શૂળનાશક, વાતનાશક અને સ્વાદુ છે.

ઉપયોગ;-ઉલટી થઇ કફ અને પિત્ત પડવા માટે સહેજ મીઠું દશ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખી આપવું; ઉતાર થી અને શાન. ખરોળ અને મેલેરાનો ઉપદ્રવ ન થવા માટે જમવામાં મીઠું વધારે ખાવા માટે આપવું. અવાળુ સૂજ્યા હોય તો મીઠાના ગાંગડા વડે સજેલા અવાળુ ફોડી પછી ફુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી ચોળવી, મોપાટી લાગી હોય તો ઠંડું પાણી પાઇ મીઠાનો ગાંગડો મુખમાં રાખવા આપવો. વિષમજ્વર ઉપર ઉના પાણીમાં મીઠું ફાકી આપવું. ગાગ, ઉપર નવું ગોવર મીઠું આરામાં નાખી તેની એક ઘેપલી શેકીને સાંઠે ખાવી અને આખી રાત જાગવું એટલે વાળો બળી જાય છે.

મુલતાની માટી CLAY

એ માટી પંજાબમાં ઉત્પન્ન થાય છે. એનો રંગ પીળો હોય છે એ રંગના ઉપયોગમાં આવે છે.

ઉપયોગઃ-આગની ફૂટી ગુમડ આવી હોય તો મુલતાની માટીનો કકડો અગ્નિમાં તપાવી લાલ કરી બહાર કાઢવો અને તે ઉપર ગાયનું દૂધ નાખવું, એટલે તે કકડામાંથી વરાળ નીકળે છે, તે વરાળ વડે

કુટીને શેક આપવો. એમ દિવસમાં એ ચાર વાર કરવું. ગર્ભિણીને અતુરા મામે રજોદર્શન થાય તે ઉપર સુવનાની માટી ૧ તોલામાં ૬ તોલા પાણી નાખી રાત્રે કાચના વાસણમાં પલાળી રાખવી. પ્રાતઃકાળે માટી તેજ પાણીમાં બરાબર મેળવી કપડાથી ગાળી લેવી. પછી તેમાં થોડી છુરાની ભૂકી નાખી આપવી. વૈરી એમ ઉપર–સુવતાની માટી દહીંમાં અથવા કોપરાના તેલમાં ખરલ કરી લગાવવી.

મોતી PEARL

વર્ણન–મોતી ઘણી જુદી જુદી જાતનાં થાય છે. સાધારણ મોતી જે આપણે વાપરીએ છીએ તે દરીઆની અંદર શરદ ઋતુમાં તરતી છીપોમાં વરસાદના બિંદુ જામી જવાથી થાય છે. ઔષધમાં વગર વીંધેલા એમને એમ મોતી વાપરવામાં કોઇ જાતની હરકત નથી. કેટલાક વૈદો મોતીને બદલે છીપો તથા કડા વાપરે છે, પરન્તુ મોતીના ગુણ કરતાં એના ગુણ ઓછા હોય છે. તે સિવાય હાથીના માથામાંથી તેમજ સર્પની ફેણમાંથી મોતી નીકળે છે પણ આવાં મોતી કવચિતજ મળી આવે છે, તેથી ઔષધમાં તેનો ઉપયોગ થતો નથી.

શોધન તથા મારણ–મોતીને જયંતીના રસમાં દોલાયંત્રથી ત્રણ કલાક સુધી ઉકાળવા. તે સિવાય મોતીને તપાવી કુંવારના રસમાં ઠંડા કરવાથી તથા ત્રિફલાના ક્વાથમાં ખલ કરી ગજપુટ દેવાથી તેની શુદ્ધ ભસ્મ થાય છે. મોતીને અમ્લવર્ગમાં, કાંજી, લીંબુનો રસ, ગૌમૂત્ર તથા દુધમાં શુદ્ધ કરી શકાય છે.

બનાવટ–૧ પિત્તાંકરસ ૨ મુક્તા પચામૃત ૩ મૌક્તિક ભસ્મ

૧ પિત્તાંક રસ–જાયફળ જાવંત્રી, જટામાંસી, કુષ્ટ, તાલીસ-પત્ર, શુદ્ધ વચ્છનાગ, શુદ્ધ મનશીલ તથા શુદ્ધ સુવર્ણ માક્ષિક, લોહ

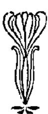
ભસ્મ, અને ગ્રહભસ્મ એ બધી ચીજો સમભાગે લેવી અને તે બધાની બરાબર શુદ્ધ મોતીની ભસ્મ લઈ પાણીથી ખુબ ઘુંટી બબે રતીની ગોળી કરવી.

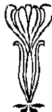
૨ મુક્તા પંચામૃત રસ-મોતી એક ભાગ, પ્રવાળ ચાર ભાગ, બંગ બે ભાગ, શંખ એક ભાગ, છીપ એક ભાગ તથા કરીઆતુ એક ભાગ લઇ તેને વિંટી કદના રસમા, અને શતાવરીના રસની અંદર અને કુવારના રસમા બે પ્રહર ખરલ કરવું અને તેને મંદ અગ્નિના પાગ પુટ દેવા

૩ મૌક્તિક ભસ્મ-બનાવટ ઉપર અપાઇ ગઇ છે

ગુણ-પૌષ્ટિક, ધાતુપૌષ્ટિક, પિત્તશામક, ચનુષ્ય

ઉપયોગ-મોતી કમકોસ્તીને માટે પ્રવાળની પેઠે બહુ વપરાય છે સુવર્ણમાલિની વસંત નામની બનાવટમા સાચા મોતી આવે છે અને તે જીર્ણજ્વરમા મારો ફાયદો કરે છે પિત્તાકરસથી પિત્ત કમી થાય છે મોતી શીતવીર્ય છે અને તેથી જ્યા પિત્તનો પ્રકોપ જણાય ત્યા તે આપાય છે યકૃતના જીર્ણ વ્યાધિને લીધે તેમજ બાળકે પિત્તનું બધારણું અવ્યવસ્થિત થઇ જાય છે ત્યારે દરદીને વખતો વખત દુષ્પૂર્ણ જ્વર આવે છે તેવા દરદીને મોતી ઘણું ફાયદા કારક છે પિત્તાકરસની અંદર અભ્રક, લોહ અને માલિક રહેલા છે તે બધા શીતવીર્ય હોવાથી મગજમાજ તપી આવના તાવની અંદર આ બનાવટ ફાયદાકારક છે આ પિત્તાકરસને કેટલાક વૈદ્યો પિત્તમજીરસ પણ કહે છે અને તેથી તપેલું લોહી ઠંડુ થાય છે આંખની અંદરની હમેશ રહેતી પીળાશ દૂર થાય છે અરૂણ્ય, કમળો, હલીમક તથા બીજા કેટલાક યકૃતના વ્યાધિ તેથી નાશ પામે છે,યકૃતના જીર્ણવ્યાધિમા તેમજ રક્તપિત્ત, અર્શ અને બરઆમા લોહી પડતું હોય છે ત્યારે મોતી આપવાને મક્તુસ્ન બનાવણ કરવામા આવે છે મોતી ખાવાથી મગજની

૭ શરાવ સંપુટ (પૃ ૧૦૨) ૯ પાતાલ યંત્ર.
૮ શરાવ

અંદરની ગરમી શાંત થાય છે. શુક્રદોષ તથા ધાતુપુષ્ટિને માટે તે બહુ વપરાય છે.

મોતી આંખના દરદ ઉપર અત્યંત ઉપયોગી છે. જે જુદા જુદી જાતના સુરમાઓની અંદર મોતી પડે છે તે આંખે આંજવાથી ઠંડક થાય છે અને આંખ ઉપરની ચઢી ગએલી ગરમી દૂર થાય છે. જ્યારે ગરમાઇથી કરીને આંખે ઝાંખ આવે છે અને જોવામાં ફેર પડે છે ત્યારે શુદ્ધ મોતીનો સુરમો આંજવાથી વધારે સારૂં દેખાય છે. પિત્ત પ્રકૃતિ હોવાને લીધે કેટલાક દરદીઓની આંખો હમેશાં બળતી રહે છે તેને મોતીનો સુરમો આંજવાથી ઠંડક થાય છે. શુદ્ધ મોતીનો સુરમો હમેશાં આંજવાની કેટલાક માણસોને ટેવ હોય છે.

માત્રા:-પિત્તાંતરસ એ રતિભાર, મુક્તા પંચામૃત રસ એક વાલ, મૌક્તિક ભસ્મ એક વાલ.

મોરથુથુ SULPHATE OF COPPER

વર્ણન: મોરથુથુ એ ત્રાંબાનો ક્ષાર છે. તેના આસમાની રંગના કટકા આવે છે. તે બજારમાં ઘણો સાધારણ હોવાથી તેની વધારે હકીકત લખવાની જરૂર નથી.

શોધન:-ઔષધની અંદર વાપરવાને માટે મોરથુથુને શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે. મોરથુથુને ઘી અને મધની અંદર કાલવી કુલડીની અંદર તાપ દેવો. પછી તેને ત્રણ દિવસ સુધી કાંજીમાં મર્દન કરી તડકે સુકવી નાખવો.

મોરથુથુની બરાબર બીલાડીની વિષ્ટા લઇ તેમાં મધ અને ટંકણખાર નાખી ખલ કરવો અને શરાવ સંપુટમાં ઘાલી ગજપુટ આપવો. આ પ્રમાણે ત્રણ પુટ આપવાથી શુદ્ધ અને વાંતિ, ભ્રાંતિ વર્જિત થાય છે.

વળી મોરથુથાને આમ્લવર્ગમાં નાખી તેથી સિંચન કરવું અને ઘોડાના મૂત્રમાં એક દિવસ દોલાયંત્રથી પચન કરવું એટલે શુદ્ધ થાય છે. બીજાડી અને પારેવાની હગાર વિષ્ટા મોરથુથા બરોબર લઇ, મોરથુથાના દસમા ભાગે ટંકણખાર લઇ એ બધાને એકત્ર ખલ કરી માટીના સરાવ સંપુટમાં ઘાલી કાપડ માટી કરી અડાયા છાણાનો હલકો અગ્નિ આપવો. પછી બહાર કાઢી ફરી દહીંમા ખલી એ પ્રમાણે પુટ આપવો. પછી મધમાં ખલી પુટ આપવો એ પ્રમાણે મોરથુથની શુદ્ધિ થશે.

બનાવટ–૧ ફુલાવેલો મોરથુથુ ૨ ગ્રહણી કપાટ રસ ૩ ગર્ભ વિલાસ રસ

૧ **ફુલાવેલો મોરથુથુ**–મોરથુથુને લોઢાના વાડકામાં મૂકી નીચે ખૂબ તાપ કરવો. જેમ જેમ મોરથુથુને તાપ લાગતો જાય છે તેમ તેમ તેનો રંગ બદલાઇ ધુમસે થઇ જાય છે ફુલાવેલ મોરથુથુ વજનમાં ઓછો થાય છે.

૨ **ગ્રહણી કપાટ રસ**–શુદ્ધ મોરથુથુ, શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ પારદ, લોહભસ્મ, સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, શુદ્ધ ટંકણ, અને શુદ્ધ ગંધક એ દરેક એકેક ભાગ અને શંખભસ્મ ત્રણ ભાગ એ બધાને લીંબુના રસમાં ખલ કરી તે દાણાના લેદાને જરા શેકવો

૩ **ગર્ભવિલાસ રસ**–શુદ્ધ પારદ, શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ મોરથુથુ દરેક સમભાગે લઇ ત્રણ દિવસ સુધી લીંબુના રસમાં ખલ કરી તેમાં એકેક ભાગ જીરૂ, કાળી જીરી, લીંડી પીપર, મરી અને સુંઠનું ચૂર્ણ નાખી તે બધાને બરાબર મેળવી તેની વાલ વાલની ગોળી કરી.

ગુણ–પૈત્તિક, સ્તંભન, વાતિકર અને રેચક

મોરથુથુ વાપરતી વખતે રાખવી જોઇતી સાવચેતી–વાપરતી વખતે મોરથુથુ જો હદ ઉપરાંત લેવાય તો તેથી ઉલટી થાય છે, વાસ્તે જે આપણે ભસ્મ કરી વાપરીએ છીએ તેમાં ત્રાંબા સાથે ગંધકનો

સંજોગ થવાથી કેટલાક ભાગ મોરથુથુ થઈ જાય છે જે લેવાથી ઘણી
વખત ઉલટી થાય છે જો વધારે મોરથુથુ લવાય તો જીભનો મોઢો
ચચપટે છે ગળામા ચરાડો પડે છે અને જાહેર તથા શ્વાસ નલિકા ॥
એટલે પિંડનો ક્ષોભ થાય છે જો મોરથુથુ વધારે લેવાય તો તેને
નાટકાવવા માટે ઘી પાવુ અગર ઇંડાનો રસ આપવો આથી તે અમંગથા
ન । જેજમરિનો ક્ષોભ થતો નથી ને તેમા છિદ્ર પડતા અટકે છે

ઉપયોગ મોરથુથુ ઉલટી કરાવવા માટે ઘણો ઉપયોગી છે જ્યારે
વખતે કાંઇ ઝેર ખવાઇ ગયુ હોય એવો શક થાય છે ત્યારે મોરથુથુ
આપવાથી એકદમ ઉલટી થાય છે વળી ઉલટી કરાવનારી બીજી દવાઓથી
જેમ દરદી નિસ્તેજ થઇ જાય છે તેમ મોરથુથુથી થતો નથી કારણ કે
તે ઉત્તેજનાર્થ છે જેથી જો કે દરદી બેભાન થઇ ગયો હોય તો પણ
મોરથુથુ અસર કરે છે ને તેના માટે તે ઉના પાણી સાથે આપવુ ॥

જુનુ અતિસાર રક્તાતિસાર અને સંગ્રહણીની અંદર મોરથુથુ
ઘણો ઉપયોગી છે અફીણ કપાય્રમ અતિસાર ઉપર ઘણો પ્રશસ્ત છે ને
ક્ષયના મરડા ઝાડા પણ રોકે છે એક રતી મોરથુથુ એક રતી અફીણ
એક રતી ગજોસત અને એક વાલ ખેરસારને સાથે ગોળી તુલસીના
રસમા ચાર ગોળી કરી એક ગોળી સવાર સાંજ આપવાથી સંગ્રહણી
અને ક્ષયના ઝાડામા ઘણો સારો ફાયદો થાય છે તેમજ તે ખરથી
ગોળી સવારે તથા બરની ગોળી સાંજ આપવાથી આમના જુનુ
અતિસાર જેમા ઘણીક આંટી ને સ્તંભન દવાનો ઉપયોગ નિષ્ફળ ગયો
હોય છે તેમા ઘણો ફાયદો થાય છે અતિસારની સાથ થતી પેચૂક પણ
તેને લીધે મેમે ઊલટી એ લાગુ મ પણ દબાય છે રક્તપિત્તમા પણ પડતા લોહીના
પ્રવાહને તે અટકાવે છે બાદ એ દરદોમા તેની બસ્તિ અપાય છે.
પ્રદર દ પ્રમેહ નાકમાથી લોહીનુ પડવુ વિગેરે દરદોમા તેની પીચ
કારી ફાયદાકારક છે

ગર્ભિણી સ્ત્રીના તેમજ સુવાવડી સ્ત્રીના ઉદર વ્યાધિમા મોરથુથુ ઘણો ઉપયોગી છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીના પેટશુળમા તથા અજીર્ણમા તે વપરાય છે. ગર્ભવિલાસ રસ વિગેરે સુતિકા વિનોદરસ એ બાબતમા બહુ વપરાય છે. ગમે તે કારણથી સુતિકાની ઉદરવ્યાધિ થઇ હોય, પેટ મોટુ રહી ગયુ હોય અગર ગર્ભાશય ગાફલાઇને લીધે યોગ્ય સંકોચને પામ્યુ ન હોય તો આ સુતિકા વિનોદરસ લેવો યોગ્ય છે

વાત વ્યાધિમા મોરથુથુ ઘણો સરસ છે તે મગજને પુષ્ટિ આપનાર છે. અપસ્માર, હિસ્ટીરીઆ અને મગજની ઉપર તે બહુ વપરાય છે. 1/૪ રતીભાર માત્રાથી જો તે લાબા વખત સુધી લેવામા આવે તો અચૂક તેથી ફાયદો દેખાવા સંભવ છે. જસત ભસ્મ બે ભાગ, શુદ્ધ મોરથુથુ એક ભાગ, રૌપ્ય ભસ્મ એક ભાગ, ગોરોસત્વ બે ભાગ, એ પ્રમાણે મેળવી તેને વેખડના રસમા ત્રણ દિવસ સુધી ખરલી અરધા વાલની ગોળી કરી દિવસમા બે વખત લેવાથી અપસ્માર આવવાની મુદતમા ફેર પડે છે અને જો દરદની શરૂઆતમાજ આ ક્રમ જારી રાખવામા આવે તો આ દરદ બખતે અટકે છે. ઉન્માદરોગની અંદર પણ મોરથુથુ આપવુ યોગ્ય છે મોરથુથુ લેવાથી ક્ષુધા બહુ લાગે છે અને મગજના ઉપર તેની પૌષ્ટિક અસર થવાથી મતિભ્રમ દબાય છે.

બહાર લગાડવામા મોરથુથુ ઘણો ઉપયોગી છે અને અક્ષિરોગમા મોરથુથુ અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે અભિષ્યદની અંદર તીક્ષ્ણ ચિન્હ શાન્ત થયા પછી મોરથુથુનુ ટીપુ નખાય છે તેથી સ્ત્રાવ બંધ થાય છે તથા રતાશ કપાય છે જ્યારે આંખમા ખીલ પડે છે ત્યારે જરૂર પ્રમાણે દરરોજ અગર એક બે દિવસને આતરે ખીલ ઉપર મોરથુથુનો કડકો ફેરવવાથી ખીલ હલકા પડે છે તેમજ કૃષ્ણમંડળના રક્તજન્ય પુષ્પની અંદર અને કેટલીક વખતે સાદા શ્વેત પુષ્પની અંદર મોરથુથુના ટીપાં નખાય છે ઘણુ કરીને આ દરદોનુ મૂળ કારણ ખીલ

હોય છે, કે મોરથુથુ થી મટે છે અને તેથી પુષ્પ વિગેરે તેના ઉપદ્રવો
પણ શાંત કરે છે. રતનજોતની સળીઓ જે જુદા જુદા રંગની આવે
છે અને આંખમા આંજવા છે તેમાં પણ મોરથુથુ છે. એક ભાગ મોરથુથુ.
એક ભાગ ફટકી અને એક ભાગ સુરોખાર એ ત્રણ ચીજ ભેગી કરી
તાપ આપશો એટલે તેનો રસ થશે, તેની અંદર તે ત્રણેના વજનથી
પચાસમા ભાગનું કપુર નાખવું અને તેની સળીઓ કરવી.
આ સળીઓને રતનજોતની સળીઓ કહે છે. તે પાણમાં ઉથલાવી
દિવસમા આંતરે બે ત્રણ વખત કરવાથી ખીલ ઘસાઇ જાય
છે. અગ્ય એટલે આંખમાંથી ગમે તે કારણથી પાણી ગળ્યુ ઝરે છે.
તેનું મુખ્ય કારણ ઘણું કરીને ખીલ હોય છે માટે તે દરદમા પણ
મોરથુથુનો કટકો ફેરવાય છે અને તેનાં ટીપાં આંખમાં પડે છે. બાળકોની
આંખો ઉંડ કે તેમજ પ્રમેહનો ચેપ અડવાથી જે અક્ષિપાક થાય છે,
તેમાં મોરથુથુનો કટકો ફેરવવો યોગ્ય છે. આ સિવાય બીજી કેટલીક
વર્તિની અંદર મોરથુથુ આવે છે જે પુષ્પ ઉપર સારો ફાયદો કરે છે.
આંખના ખુણામાંથી કૃષ્ણભાગ તરફ થતી માંસવૃદ્ધિ ઉર્દ્ધ વેલમા પણ
મોરથુથુના ટીપા પડે છે. એક રતીભાર મોરથુથુને બે તોલા પાણીમા
નાખી તેના ટીપાં બનાવવાં. નાના બાળકોને ચેપ અડવાથી જ્યારે આંખો
ઉઠી આવે છે તેમજ ગીઝી, ઓરી વિગેરે ઓખાની અંદર જ્યારે આંખ
ઉઠી આવે છે ત્યારે વરમના ગભ્ભન ચિન્હ શાંત થયા પછી મોરથુથુના
ટીપા નખાય છે.

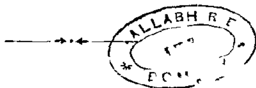
આ સિવાય મોરથુથુ ત્વક્દોષની અંદર ઘણુ વપરાય છે તેનો
ગુણ વમન હોવાને લીધે ખસ, ખરજવું, દાદર વિગેરેમા જ્યારે કોઇ
પણ ભાગ કચકચનો હોય છે ત્યારે યોગ્ય પદાર્થ સાથે મોરથુથુની યોજના
કરવામા આવે છે. ખસને માટે જે ગંધકાદિ લેપ છે તેમા પણ મોરથુથુનો
મુખ્ય ભાગ છે તેમજ ઉપર જે જુદા જુદા મલમો બનાવવામા આવે
છે તેમા ઘણુ કરી પારો, ધતુરો અને મોરથુથુ નંખાય છે

સાધારણ રીતે મોરથુથુને પાણીમાં નાખી તે પાણી કચકચના ભાગ ઉપર રેડવાથી રગી રુક થઇ જાય છે અને રૂઝ જલદીથી આવે છે. માથાની ઉંદરી ઉપર તેમજ ગુમડાં ઉપર મોરથુથુ સાથે મલમ સાફ કામ કરે છે. જ્યારે શરીરના કોઈપણ ભાગ ઉપર મોટાં ધારાં પડે છે તેમજ કેટલાંક વ્રણો રૂઝ ઉપર આવતાંજ નથી અને જારી રહે છે અને ઘણું દુષ્ટ રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે મોરથુથુનો કકડો અડાડવાથી અગર તેનાં પાણી વડે પ્રક્ષાલન કરવાથી વ્રણની દુષ્ટતા દૂર થાય છે. જ્યારે કારીખાર (આરજેંટી નાઇટ્રસ) લગાડવાથી બળતરા ઘણી થાય છે ત્યારે મોરથુથુનો કકડો લગાડવો યોગ્ય છે; તેથી બળતરા થોડી થાય છે. ઉપદંશનાં ધારામાં મોરથુથુને ફુલાવી તેને સમ ભાગ ગોપીચંદન સાથે મેળવી તેનો ડુમેરો દબાય છે. જો આ ડુમેરો દાબવાથી કદાપિ તે ધારામા બળતરા થાય તો તેમાં ગોપીચંદનનો ભાગ વધારવો. કેટલીક વખત આ ડુમેરામા ગોપીચંદનને બદલે ગેરૂ પડે છે. તેથી બળતરા બિલકુલ થતી નથી ને ઠંડક થાય છે. વિસ્ફોટકની અંદર જ્યારે આખા શરીર ઉપર ધારાં પડી આવે છે, દાદી વિગેરેનો બધો ભાગ સડી જાય છે અને તે ઉપર બધું કચકચે છે ત્યારે મોરથુથુના પાણીથી તે ભાગ ધોવા જોઇએ. દરેક કચકચતા ભાગને મોરથુથુના પાણીથી સાફ કરવા કહેલુ છે. બાદ મોરથુથુના પાણીને તેલ સાથે મેળવી શરીર ઉપર ચોપડવાથી ત્રિત્રા ઘણીજ જલદીથી મટે છે.

મુખપાકની અંદર મોરથુથુના પાણીના કોગળા કરવા ઘણાજ ફાયદાકારક છે. જીભ, અવાળુ, તથા તાળવા ઉપર જ્યારે ધારા પડે છે અને પરૂ નીકળ્યા કરે છે ત્યારે મોરથુથુના પાણીના કોગળા કરવા ઘણાજ યોગ્ય છે. મોરથુથુની સાથે બીજા કેટલાક સ્તંભન તથા ક્ષાર હર પદાર્થો મેળવી તેનો ડુમેરો ધારાં પર લગાડવાથી રૂઝ તરત આવે છે. ને જુદી જુદી જાતના દાતના મંજનમાં વપરાય છે. મંજનને માટે સાધારણ રીતે ફુલાવેલ મોરથુથુ પસંદ કરવામાં આવે છે.

દંત મંજન બનાવવાની રીત—દંતમંજન મોરથુથુ એક ભાગ, કુલાવેલ ટંકણ બે ભાગ, ફુલાવેલ ફટકડી ત્રણ ભાગ અને ... આઠ ભાગ આ પ્રમાણે મંજન બનાવી દરરોજ દાંતે લગાડવાથી મોઢે ફાયદો થાય છે તેથી દાંત સુદ્રઢ બને છે, મોઢાની બદબો દૂર થાય છે અને અવાળુ પોચાં પડી તેમાંથી લોહી નીકળતું હોય તે પણ બંધ થાય છે ... આ મંજનની ... કોગળા ... પણ ... મોઢાની અંદર ... મોરથુથુના પાણીના ... થાય ... થાય ... અને તે ... ધારણ ... નથી ... કેટલીક વખત મોઢાની અંદર ... ઉપડી આવે છે ... જેમ બને તેમ શાંત ઉપાય કરવા જોઈએ અને તે પ્રમાણે કાથા મધની અંદર મેળવી લગાડાય છે અને કદાપિ ... હોય અને ... ન થાય તો પછી મોરથુથુ લગાડવાથી ફાયદો થાય છે ... બાદ મોરથુથુના પાણીની પીચકારી બીજા ... પદાર્થોની પેઠે પ્રમેહ અને ... ઉપર વાપરવું ... પણ તેનું પાણી ... છે બનગરૂ અને ... ના ધારામાં પણ મોરથુથુના ... લગાડવા કહેલ છે ... ઉપર મોરથુથુ દવામાં ઘસી ચોપડવું

માત્રા—પૌષ્ટિક અને સ્તંભન તરીકે પાથી અરધી ... ઉલટી માટે એક વાલ આપણી એકદમ નાખવા માટે એક રતી મોરથુથુ અને બે તોલા પાણી બીજા ... ઉપર એક વાલે એક તોલો પાણી

રસકપૂર * SUBMURIATE OF MERCURY

વર્ણન રસકપૂર એ પારાનો ક્ષાર છે બજારમાં મળતો રસકપૂર સાધારણ રીતે ઘણોજ અશુદ્ધ આવે છે અને તેથી તે વપરતા ઘણીજ સંભાળ રાખવી પડે છે રસકપૂર એ મહા ઝેરી પદાર્થ છે અને કેટલાક હકીમોના હાથથી તેનો ગેરઉપયોગ થવાને લીધે ઘણાક મૃત્યુ નીપજે છે રસકપૂર મુકાબલે ઓછા પ્રમાણમાં આપે છે તો સર્વે અને જગ પીવી ઝાબવાળા ... આવે છે તો સ્વા૦ ઘણો તમનમીઓ અને ... નેવા છે રસકપૂર બનાવવા વિષે ... જુદા જુદા મત નિરધારાય છે પણ સાધારણ રીતે દેશી વૈદ્ય રસકપૂર હાલે બનાવતા ... બજારનો વાપરે છે

શુદ્ધિ—પારો, ફટકડી અને ... એ સમના તથા ... નવસાગર ખરલમા નાખી ખરલ કરો અને કુંવરના રસની ભાવના આપવી પછી ડમરૂ યંત્રમા ... મેગ અગ્નિ સળગાવી પચન કરવુ એમ કરવે શુદ્ધ રસકપૂર થાય છે એક તોલા ... રસકપૂર લઈ એક શેર ગાયના ઘીમા તેને પચન કરવુ પછી કાઢી ખાલી નાખવુ એ એક ક્રિયા સે શુદ્ધ ... ગોળ ... આવુ

બનાવટ—૧ કેશરાદિ ગુટિકા

૧ **કેશરાદિ ગુટિકા**—કેશર રસકપૂર સાકર ... નહિ ... સમભાગે ... જેવડી ગોળી કરવી

* રસકપૂર ... ત્યારે એ ... દવા ... માટે એ દવા દેખાદેખીથી વાપરવા જેવી નથી ... રૂથી ... વાન અને ... રોગ થાય છે એની શાંતિ ... નેમના ... પાણી સાકર સાથે પીવાથી થાય છે અથવા ધાણાનું પાણી અને વાળી સાકર નાખીને પીવાથી પણ રસકપૂરના વિકારો નાશ થાય છે

ગુણ—ગંધ ઉપશમ વિશ્વમક

કપૂરની ઝેરી અસર—મુંબઇ ધારાની અંદર જે ઝેરી પદાર્થોના વેચાણનો અટકાવ કરીને પ્રતિબંધ છે તે ઝેરી પદાર્થના લીસ્ટમાં કપૂર દાખલ કરવામાં આવ્યો છે, કપૂરની ઝેરી અસર બે રીતે થાય છે એટલે કે તીવ્ર અસર અને બીજી જીર્ણ અસર. તીવ્ર અસરની અંદર કપૂરનો ઘણો મોટો ભાગ લેવાય છે અને આમાંના કેટલાક જાણીને તેનું સેવન સારુ કરીને કરે છે, ખુન કરવાના હેતુથી કપૂરનો ઉપયોગ થઇ શકતો નથી કારણ કે તે મોઢામાં લેવાથી ઘણો ઉગ્ર દાહ અને ગળામાં ચરેડી પડે છે અને તેની ખબર માણસોને પડ્યા વિના રહેતી નથી.

કપૂરનાં ઝેરી ચિન્હો—જ્યારે કપૂરની ગંધ મોટી માત્રામાં ખાવામાં આવી હોય ત્યારે લેનાર માણસને તેનો સ્વાદ તથા ગરમી અંદર માલમ જણાય છે અને ગળે મુંઝવણની હાર તેમ તેને જણાય છે તેથી પેટ સુધી ગરમી પસાર થતી જણાય છે. થોડી મીનીટમાં પગની અંદર દુખાવો થાય છે અને પેટ ઉપર હાથ મુકી શકાતો નથી. ઉલટી થાય છે, તરતજ ઉબકી થાય છે અને ઉલટીની અંદર ચોંક પડે છે તેમજ ઝાડો થઇ જાય છે અને તેમાં પણ લોહી પડે છે, નાડી નરમ અને અનિયમિત થાય છે, દરદી મુંઝાય છે, શ્વાસ રૂંધાય છે, મગજ ભમવા પડી જાય છે અને આખી ફીકી જેવી ગમ્મત જણાય છે, શરીરે પરસેવો વળે છે, ઠંડુ થતું જાય છે, હાથપગમાંથી ખેંચ આવે છે કેટલીક વખતે ચામડી ગરમી રહે છે, શ્વાસ બંધ થાય છે, બેભાન સ્થિતિ પડી જાય છે અને દરદી બેભાન થઇ થોડા વખતમાં ગુજરી જાય છે. એક ડ્રામ કપૂર લેવાથી મૃત્યુ થવા માટે બસ છે.

કપૂરનાં જીર્ણ ઝેરી ચિન્હ—જ્યારે ઉપરાઉપર આરોગે આગળ જણાવેલા કપૂર ખાવામાં આવે છે અને તેનો માત્રા

ભૂલ કરે છે અગર તે વાપરતી વખત દરદીની યોગ્ય સંભાળ નથી
રાખતા ત્યારેજ રસકપૂરના ઝેરી ચિન્હ માલમ પડે છે અને
આપણામાં સાધારણ રીતે લોકો તેને રસકપૂર ફુટી નીકળ્યો કહે છે.
જ્યારે રસકપૂર દરદીને ખવડાવવો હોય ત્યારે એ વખત દરદીની યોગ્ય
સંભાળ લેવી જોઇએ અને રસકપૂરની અસર શરીર ઉપર થઇ છે
એમ માલમ પડે કે તરતજ તેનો ઉપયોગ બંધ કરવો જોઇએ. જ્યારે
રસકપૂર આવી રીતે ખવડાવવામાં આવે છે ત્યારે તેનું ચિન્હ પહેલું
પેઢું એ દેખાય છે કે મોઢાની અંદર થુંક ઘણું વળે છે એ ચાર કે
આઠ દિવસ રસકપૂર આપ્યા પછી આ ચિન્હ દેખાતું રહે છે. આવાણું
સુજી આવે છે ને તે ધોયા પછી તેમાંથી લોહી નીકળે છે તથા શ્વાસ
ગંધાય છે. જો આરંભેથીજ એની તેનો યોગ્ય ઉપાય કરવામાં ન આવે
અને રસકપૂર વધારે આપ્યા તો ગળાની ગાંઠો સુજી આવે છે, જીભ
સુજીને જાડી થઇ જાય છે, એઠું આવી જાય છે, આંખો ચઢેલી
સુજેલી જણાય છે. અને દાંત ઘણા મહીને પડી જાય છે કેટલીક
વખત તેની અસરથી બીજા ભાગના હાડકામાં પણ એવો રોગ થઇ
જાય ફરી આવી સ્થિતિમાં દરદી થોડા દિવસમાંજ ગુજરી જાય છે અને જો
કદાપિ તે ઉગરે છે તો તેની અસર કેટલાક વર્ષ સુધી અગર જીંદગી
પર્યંત તેને ભોગવવી પડે છે. કેટલાકને જીંદગી પર્યંત દાંત ખસેલ
રહે છે, તેમનાથી બરાબર ચવાતું નથી તેમજ ઠંડા કે ગરમ ચીજ
પણ ખવાતી નથી. કેટલાકને છાતીમાં દરદ અને ભીંસ થાય છે
અને બળખામાં લોહી પડે છે. વળી કેટલાક ઉપદંશના રોગ થઇ પડે
છે અને જરા ગરમ ચીજ ખાવાથી તેમને થોડીવાર ઝાડા થઇ આવે
છે. એકને પેશાબમાં દરદ થાય છે તો બીજાના હાડકા ગળી જાય છે
અને ત્રીજાને વખતોવખત પેટ પીડ ઉપડે છે

ઉપાય –જ્યારે દરદીને રસકપૂરના ઝેરી ચિન્હો માલમ પડે ત્યારે
દરદીને ચોકખાર શક્તિ આપવી તજવીજો જુલાબ દેવાથી નાગર

તેને પાણીમા નાખી સાકર સાથે પીવાથી તેમજ [illegible] પાણીમાં
નાખી પનાગીને તે પીવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે, ગરમીની અસર
દૂર કરવા માટે એકદમ [illegible] ઉપયોગ [illegible] કરવો જોઈએ મોઢું
અને મોઢાની અંદરના [illegible] ગરમ [illegible] એકદમ [illegible]
ગીહુ અને ગરમ ચીજનો ઉપયોગ [illegible] અને [illegible] ઉપાય
વડે વરમના લપ્ત ચિન્હ [illegible] થયા પછી [illegible] અને [illegible]
પાણીના કોગળા કરવા [illegible] [illegible] માટે [illegible] થાય
થવાની યોગ્ય ચિકિત્સા કરવી [illegible] ઉપર [illegible] ઉપર
કોગળા કરવા ને તદન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
માફ કરવો તેમજ અંદર [illegible] માટે [illegible] સાથે [illegible]
ઓ પોતેના દાઢ [illegible] [illegible] [illegible] આપવી જોઈએ

ઉપયોગ—જે જે દરદો ઉપર પારો ઉપયોગી થાય છે તેવા
દરદો ઉપર રસકપુર વાપરવો જોઈએ છે ઉપદંશની દરેક વ્યાધિમાં
રસકપુર અપાય છે, ઉપદંશ એટલે ગરમી [illegible] [illegible] જે [illegible]
નીકળે છે તેમાં રસકપુર એક [illegible] છે [illegible] [illegible]
રસકપુરના સેવનથી [illegible] [illegible] ને [illegible]
તેમજ કેટલાક દુધ [illegible] જે [illegible] [illegible] [illegible] છે અને
રુઝાતા નથી તથા [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
ઉતરી જાય છે તેવા દરદોમાં [illegible] [illegible] આપવી જોઈએ છે, ઉપદં-
શને લીધે ખરી [illegible] [illegible] [illegible] ઉપર [illegible] [illegible]
દેખવા અને [illegible] અંદર રસકપુર [illegible] છે તે [illegible] [illegible]
ઉપર સોજા, કેટલીક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]
[illegible], જુદી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેમજ [illegible]
મસા વિગેરે દરેક [illegible] [illegible] [illegible] રસકપુર [illegible]
છે એક ભાગ રસકપુર અને એક ભાગ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
પાણીમા મેળવીને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible]

ત્રણ વખત એ આનાથી પાવલા ભાર પાણીની માત્રા બે ચાર માસ સુધી લેવાથી શરીરે ફુટી નીકળતી ગરમી દબાય છે, ઉપદંશને માટે જ્યારે રસકપુર વાપરવાનો હોય ત્યારે તે ઘણી લાંબી મુદ્દત સુધી વાપરવો જોઇએ અને તે વાપરતી વખતે વચમાં થોડા ઘણા દિવસ તેનો ઉપયોગ બંધ પણ કરવો જોઇએ. આંખ, કાન, નાક, દાંત ઉપર ગરમીથી થએલી વિકૃતિને તે દૂર કરે છે, ઉપદંશની અંદર જેમ રસકપૂર ખવાય છે તેમજ ઉપદંશથી પડેલાં ઘારાંમાં તેના પાણીનું પ્રક્ષાલન ઘણું ઉત્તમ છે. ગંભીર ગુમડાંની અંદર પણ રસકપૂરનો ઉપયોગ કરવા કહેલ છે. હવાની અંદર બારીક ઝેરી તંતુઓ જે ફરે છે અને જે કાપકુપ કરેલા ભાગ ઉપર અડવાથી અમુક જાતનો ઝેરી સજો ઉત્પન્ન કરે છે તે જંતુઓનો રસકપૂર નાશ કરે છે. હાથપગ વિગેરે કેટલાક અવયવોને કાપ્યા પછી જ્યારે રૂઝ નથી આવતી અને સંજો થયા કરે છે ત્યારે ઝેરી જંતુઓનો અગર ઉપદંશનો શક પડે છે. એક ભાગ રસકપૂરને સો ભાગ પાણી સાથે મેળવી તે પાણી વડે જખમ ધોવાથી રૂઝ ઘણી જલદીથી વળી આવે છે. જ્યારે શરીરના સાંધા બધા ઝલાઇ જાય છે ત્યારે કેશરાદિ ગોળી આપવાથી સાંધા છુટે છે. ફીરંગ વ્યાધિ જે ઉપદંશનો ભેદ છે અને જે ઉપદંશનું એક અન્ત્ય રૂપ છે તેની અંદર રસકપૂર ઘણો પ્રશસ્ત છે. રસકપૂરથી 'જૂ' નો એકદમ નાશ થાય છે. ત્વકદોષની અંદર તે ફાયદો કરે છે તેમજ તેનાં ટીપાં કેટલીક વખત અધિમન્થ રોગની અંદર આંખમાં પણ નાખવામાં આવે છે.

માત્રા—રસકપૂરની ૧ ૧૬ થી ૧ ૪ ઘઉંભાર, કેશરાદિની એકથી ચાર ગોળી.

પથ્યઃ—તેલ, મરચું, મીઠું વગેરે ખાવું નહિ. જ્યાં સુધી કેશરાદિ કે રસકપૂરની કોઇપણ બનાવટ ચાલતી હોય ત્યાં સુધી દાંતે હમેશાં મંજન ઘસવું અને મોઢું સાફ રાખવું.

રૂપું SILVER

વર્ણન–રૂપુ દરરોજના વપરાશની ધાતુ છે દવા તરીકે તેની ભસ્મ ઉપયોગી છે સોનાની માફક તે ॥ પણ વગ- થાય છે.

શોધન તથા મારણ–રૂપાના વાગીક પતરા કરી અગ્નિ ઉપર તપાવી તેને તેલમા, કાંજીમા, ગૌમૂત્રમા ને કળથીના કવાથમા ત્રણ ત્રણ વખત બોળવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે પછી એ ન હરતાળ લઇ તેને લીંબુના રસમા ઘુટી તેથી ત્રણ ગાડ રૂપુ લઇ ત માથે હરતાળનો લેપ કરી તેને મુસની અંદર નાખી તેનુ મોઢ બંધ કરી તેને ત્રીસ ગ્રાહા છાણાનો તાપ દેવો આ પ્રમાણે ચાર વખત તપ દેવાથી શુદ્ધ રૌપ્ય ભસ્મ થાય છે

બનાવટ:–૧. રૌપ્ય ભસ્મ ૨ વાતગ ત્રસ

રૌપ્ય ભસ્મ–આની બનાવટ ઉપર ાઇ ગઇ છે.

વાતગજાંકુશ–શુદ્ધ પારો અને ભસ્મ લોહ ભસ્મ, સુવર્ણ ભસ્મ, તામ્ર ભસ્મ, રૌપ્ય ભસ્મ, શુદ્ધ હરતાળ શુદ્ધ ગધક અને ધાણા ચીકણામૂળ, કાયફળની છાલ કાકડાશીંગી, વછનાગ પીંપર મરી એ બધા એકેક ભાગ અને હરડા બે ભાગ એ બધાં ભેગા કરી તેને નગોડ અને મુંડીના રસમા એકેક દિવસ ઘુટી તેની બબ્બે રતીભાર ગોળી કરવી.

ગુણ–પૌષ્ટિક તથા વાતહર

ઉપયોગ–રૂપાની ભસ્મ સોનાની માફક પૌષ્ટિક ગણાય છે પણ તેટલી તે અસરકારક નથી વિવિધ પ્રકારના વાત વ્યાધિ ઉપર તે બહુધા અપાય છે નબળાઈ,અપસ્મા હીસ્ટીરીઆ તેમજ મગજના બીજા જીર્ણ રોગ ઉપર રૂપુ વપરાય છે તે લેવાથી ચક્ષેર આવવાની ખુ ત નમાર છે તેમજ તે રક્તપિત્ત અને અર્શના રોગમા આવે છે ગયરજીર્ણ

ઉધરસ, પાડું વિગેરે દરદોમાં રૌપ્ય ભસ્મ વપરાય છે. જીર્ણપ્રમેહ તથા પ્લીહના વ્યાધિમાં તે ઘણો સારો ઉપાય છે. રૌપ્યભસ્મ શીતવીર્ય છે તેથી તે પિત્તના પ્રકોપને શાંત કરે છે. વાતગજાંકુશ જુદી જુદી જાતના વાત વ્યાધિ ઉપર અપાય છે.

અનુપાનઃ-દાહયતો હોય તો સાકરમાં આપવું; વાત અને પિત્ત ઉપર ત્રિફળામાં, પ્રમેહ ઉપર તજ, તમાલપત્ર અને એળચીમાં, પિત વિકારોમા આમળાના મુરબ્બામાં, શતાવરીમાં લીધાથી બળ, વીર્ય વધે છે અને ભુખ પણ સારી લાગે છે. એલચીદાણા સાકર અને ઘીમાં આપવાથી ઉન્માદ, શિરોરોગ, પ્રમેહ, જ્વર, પિત્ત, ગરમીના સર્વ રોગ દૂરથઇ પુષ્ટતા પ્રાપ્ત થશે.

માત્રાઃ-રૌપ્ય ભસ્મ ૧/૧૬ થી ૧/૪ ઘઉંભાર, વાતગજાંકુશ ૨ રતીભાર.

પથ્ય.—સોનું ખાવા કરતાં રૂપું ખાવામાં વધારે સંભાળ રાખવાની જરૂર પડે છે. તેલ, મરચું, હીંગ, ગરમ ચીજ તથા મીઠાની સખ્ત મનાઇ કરવામાં આવે છે.

રૌપ્ય માક્ષિક

વર્ણન -જેમ સોનામખીના પીળા ચળકતા કકડા આવે છે તેમ રૂપામખીના ધોળા કકડા આવે છે.

શોધન તથા મારણ-રૂપામખ ... ખુબ ઝીણી ખાંડી કપડે [illegible] ... રાખવી. પછી તે ભુકાને [illegible] ... લીંબુના રસમાં નાખી ખુબ [illegible] ... આપે છે ત્યાર [illegible]

લાલ પાકે ત્યાં સુધી હલાવે છે. આ બેમાથી ગમે તે રીતથી શુદ્ધ કરેલી રૌપ્યમાક્ષિક કામ લાગે છે; કારણકે શેકવાથી તેના ગુણ ભસ્મ જેવા થઇ જાય છે. તોપણ તેની ભસ્મ બનાવવાનો બીજો રસ્તો એવો છે કે લીંબુના રસમાં ઘૂંટી તડકે સુકવી શુદ્ધ કરેલ રુપામખીને કળથીના કવાથની ભાવના દઇ શરાવ સંપુટમાં નાંખી ગજપુટને તાપ દેવો.

રુપામખીને શુદ્ધ કરવાની એક આ પણ રીત છે કે રુપામખીને એક દિવસ સુધી વાંઝણી કકોડી, મરડાશીંગ અને લીંબુના રસમાં વાટી આકરા તડકામાં સુકવવી.

ગુણઃ-વિશેષતઃ-પૌષ્ટિક; તેનું સેવન કરવાથી પ્રમેહ, કુષ્ટ, કૃમિ, સોજો, પાંડુ, અપસ્મૌર અને અસમરીનો નાશ થાય છે એમ કહેલું છે.

ઉપયોગઃ-તેનાં ગુણ સુવર્ણમાક્ષિકને મળતા છે તોપણ સુવર્ણમાક્ષિક જેટલી દવામાં વપરાતી નથી. એ રૂપાનો ક્ષાર છે. પ્રમેહ, કુષ્ટ, પાંડુ તથા અપસ્માર વિગેરે દરદોમાં વપરાય છે,

માત્રાઃ-શુદ્ધ રૌપ્ય માક્ષિકની અથવા તેની ભસ્મ એકથી બે વાલ.

લવણ COMMON SALTS

વર્ણનઃ-લવણ આઠ જાતનાં થાય છે. ૧ સિંધવ અથવા સિંધાલૂણ ૨ સમુદ્રબીક અથવા સાધારણ મીઠું ૩ બીડ લોણ અથવા બીટ લવણ અથવા વડાગરૂ મીઠું ૪ સોવર્ચલ એટલે સંચળ ૫ સાંભર મીઠું જે મારવાડની અંદર એક તળાવની અંદર જામે છે તે. ૬ ઓદ્દ્ભિદ ૭ ગુટિકા ૮ પાંશુજ. આમાંના પહેલા પાંચને પચલવણ અથવા લવણ પચક કહે છે. જ્યારે કોઇ પણ જાતનું મીઠું ન મળતું હોય ત્યારે તેના અભાવમાં સિંધાલૂણ લેવાનો ચાલ છે.

૧. સિંધવ અથવા સિંધાલુણ–એ સિંધુ નદીની તરફ થાય છે. પંજાબમાં ખીવડાની ખાણોમાંથી એ ઘણું નીકળે છે, સિંધુ નદીના ખારા પાણીમાં આ મીઠું કયાં પણ જામી રહેલું હોય છે.એ ત્રણ જાતનું થાય છે. ૧ ધોળુ ૨ રાતુ અને ૩ પાસાવાળું- સિંધાલુણ બધે, મળી આવે છે. તેને ભાગવાથી નરખાં ચપટાં કપોટાં ઉખડી આવે છે. જે સફેદ સિંધાલુણ મળે છે તે હવાની અંદરના પાણીના ભાગને લીધે કરીને જામી ગએલુ સિંધાલૂણ હોય તેવું દેખાય છે. તેની અંદર પાણીનો ભાગ વધારે રહેલો હોય છે.

૨ **સમુદ્રમીઠ**:–આપણે જે મીઠું સાધારણ રીતે વાપરીએ છીએ તે સમુદ્રમીઠ છે. દરીઆના પાણીમાંથી તડકાને લીધે જામી ગએલું તે મીઠું છે. અપવાસની વખતે અને જ્યારે મીઠું નથી ખવાતું ત્યારે તેને બદલે સિંધાલૂણ વાપરવામાં કોઇ પણ જાતની હરકત નથી.

૩ **બીડલોણ**–એ વડાગર મીઠું છે. તે આમળાના પાણીની અંદર મીઠાને ઉકાળવાથી બને છે.

૪ **સંચળ**–સંચળને કાલાનીમક પણ કહે છે અને મરાઠી લોકો તેને પાદેલૂણ કહે છે.

૫ **સાંભરમીઠ**–એ અજમેરની પાસે એક સાંભર નામે તળાવ છે તેનુ જમાવેલું મીઠુ છે.

૬ **ઐાદ્ભિદ**–એ એક જાતની ખારી ભોયમાથી ઉપસી આવી જામી રહેલું મીઠુ છે.

૭ **ગુટિકા**:–એ મીઠું હાલમાં મળવું મુસ્કેલ છે પણ મીઠાને ઉકાળવાથી તેની ગાગડીઓ બંધાઇ જાય છે અને તેથી તેને ગુટિકા નામનું મીઠુ કહે છે.

૮ **પાંશુજ**.–ખારી ભોંયમાથી આ મીઠું નીકળે છે અને તે ધૂળ સાથે મળેલું હોય છે તેથી તેને પાંશુજ કહે છે.

બનાવટઃ-૧ ભાસ્કર લવણ ચૂર્ણ ૨ સૌભાગિન મુખરસ.

૧ ભાસ્કર લવણ ચૂર્ણ:-મીઠું બત્રીસ તોલા અને સંચળ ૨૦ તોલા; બીડલવણ, સિંધાલુણ, ધાણા, પીપળીમૂળ, કાળીજીરી, તાલીસપત્ર, નાગકેસર, તમાલપત્ર, આમ્લવેતસ એ દરેક આઠ આઠ તોલાઃ તજ એળચી બબ્બે તોલા એ બધાંને ભેગાં કરી ચૂર્ણ કરવું.

૨ સૌભાગ્નિ મુખરસઃ-પંચ લવણ સમભાગે લઇ તેને આદૂના રસની પંદર દિવસ સુધી ભાવના દેવી અને તેની ચણાના જેવડી ગોળી કરવી.

ગુણઃ-દીપન, સારક, વાતહર અને વાન્તિકારક

ઉપયોગઃ-આ બધાં લવણોના ગુણ મળતા છે અને તેનો ઉપયોગ પણ મળતો છે તેમજ એક બીજાના અભાવમાં એક બીજાને વાપર્યા હોય તો તેમાં ઝાઝો ફેર પડતો નથી. અજીર્ણના જુદા જુદા રૂપમાં આ બધાં લવણો વપરાય છે. તેથી પેટશૂળ મટે છે તથા આફરામાં અને પેટચકમાં ફાયદો થાય છે. પાચનશક્તિને માટે સિંધાલુણ અને બીડલવણ એ બીજા લુણ કરતાં ચડીઆતાં છે અને તેથી તે અજીર્ણની અંદર અપાય છે. તે આપ્યાથી અપાનવાયુનો મોક્ષ થાય છે અને ક્ષુધા લાગે છે તથા રૂચિ ઉત્પન્ન થાય છે. બડેલની વૃદ્ધિમાં ને ઉદરરોગમાં તેમની યોજના મુખ્ય છે. સમુદ્ર લવણ અથવા સાધારણ મીઠું એ વધારે કરીને સારક છે અને સંચળની અંદર બધાં લવણ કરતાં અપાન વાયુનો મોક્ષ કરવાનો ગુણ વધારે રહેલો છે; જેથી આવી રીતે પંચ લવણનો સંજોગ ભેગો કરવાથી ઝાડો સાફ આવે છે, પવન છુટે છે, પેટ ચરેલું હલકું પડે છે અને અનાજનું પૂરેપૂરૂં પાચન થાય છે. મીઠાને તેમજ સિંધાલુણને ઉષ્ણોદક સાથે પીવાથી ઉલટી થાય છે અને તેથી પિત્ત શાંત થાય છે તેમજ લવણનો ઉપયોગ ઝાડા વાટે પણ પિત્તને મુકત કરે છે. પિત્તના ગુલ્મ ઉપર

લવણનું સાત્મ્યપણું રીતે વપરાય છે આ દેશની અંદર મીઠાના પોતા જખમ ઉપર મૂકવામા આવે છે અને તેથી રક્તસ્ત્રાવ જલદીથી બંધ થાય છે મીઠાના પાણીના પોતા મૂકવા એ સાદા પાણી કરતા દરદીને વધારે ફાયદાકારક છે

શ્લેષ્મી અથવા લવણનો ઉપયોગ ઘણા જુના વખતથી કરવામા આવે છે થોડી માત્રામા લવણભાસ્કર ચૂર્ણ આપવાથી ઉનટી દબાય છે અને આફરામા ફેર પડે છે તે સિવાય સિંધાલુણથી સિદ્ધ કરેલુ તેલ ચોળવું કે વરસ શ્લેષ્મની 'એપ્સ' ગોળની દબાય છે સિંધાલૂણ અને કુનીજન સમભાગે લઇ તેને તેલમા કકડાવવા અને તે તેલ ચોળવાના ઉપયોગમા લેવુ અથવા સિંધાલૂણ અને કુનીજન લઇ તેથી ચોગણુ મીઠું તેલ નાખી માટી સોળગણુ ઘાસ નાખી, ઘાસનો ભાગ બળી જતા કેવળ તેલનો ભાગ બાકી રહે ત્યારે ઉતારવુ આ તેલ ચોળવાથી ઉંચે સની ઓટલી જેવી જમે છે, સાદી કળતર દબાય છે અને કોઇપણ ભાગમા શૂળ કે વેદના થતી હોય તો તે ઉપર ચોપડવાથી ફાયદો થાય છે તે સિવાય આ તેલ ઉરસ્તમ્ભ અથવા બીજા સાંધા ઝલાઇ ગયા હોય તે ઉપર ચોળવાથી સાંધા છુટા થાય છે જ્યારે કોઇપણ જખમ થવાથી અથવા મોઢું ફુલું થવાથી તે ભાગ રૂઝતી વખતે સંકોચાઇને ટુંકો થઇ જાય છે, અને વળતો બંધી ત્યારે પાચ પદર દિવસ તે ભાગ ઉપર સિંધાલુણનો કટકો સાથવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે, કટિશૂળ અને કુક્ષિશૂળ કેટલીક વખતે અજીર્ણની વિકૃતિમાથી થઇ આવે છે તેમજ કેટલીક અજીર્ણની વિકૃતિ આમ વાતની વિકૃતિમાથી ઓળખવી પણ મુશ્કેલ થઇ પડે છે, ત્યારે લવણભાસ્કરનુ ચૂર્ણ આપવુ યોગ્ય છે આમ વાતની અંદર તે અપાય છે પ્લીહોદર અને યકૃતોદરની અંદર સંચળ બીજા ક્ષાર કરતાં વધારે સારો ફાયદો કરે છે, સાધારણ રીતે કેટલાક ખાજની અને ખસની પીડ ઉપર તેમજ કેટલીક આંખ ઉપર મીઠાની ખીર ચોપડવાનો રિવાજ આ દેશમા ચાલે છે અને તેથી ફાયદો થાય છે

ગીકાના પાણીવડે દુષ્ટવ્રણ ધોવાથી તેનો સોજો દૂર થાય છે અને રૂઝ તરત આવે છે. આંખના ફુલાંની અંદર અને આંખના ખીલની અંદર તેમજ અજિ-ધ્યાંદની અંદર વડાગરા ગીકાને છાસના ટીપાં સાથે વાટી તેનું ભરણુ ભરવાથી આંખના કાળાભાગ ઉપર પડેલા વાદળાં દૂર થાય છે. કૃષ્ણ મંડળના ક્ષતનાં પૂરે ચિન્હ તરીકે કૃષ્ણમંડળ ઉપર કેટલીક વખતે ધોળાં ધોળાં ટપકાં દેખાય છે. નેત્રણ ભરણુ આંજવાથી આંખ સાફ થાય છે. સિંધાલૂણનું કકડાવેલ તેલ કર્ણશૂળમાં પડે છે તેમજ તે તેલ કાનની આસપાસના ભાગમાં ચસકા નીકળતાં હોય તે ઉપર પણ ચોપડાય છે.

માત્રા—લવણ ભાસ્કર ચૂર્ણ પાથી અરધો તોલો, સોભાગ્નિ મુખરસ એકથી બે ગોળી.

લોહ IRON

સઘળી ધાતુઓમાં સુવર્ણ અતિમૂલ્ય મનાય છે પણ તીક્ષ્ણ લોહ, ગજવેલ આદિની બનાવેલી વસ્તુની જે કીંમત ઉપજે છે તેવી સુવર્ણની કદિ ઉપજી શકશે નહિ. એક રતલ ગજવેલના ખીસામાં રાખવાના ઘડીઆળ બનાવવા મારેના જે બાલ બનાવવામાં આવે છે તેની કીંમત રૂા. ૧૦૦૦૦ દશ હજાર ઉપજે છે.

૧ રંકથી રાજા સુધી લોહું સર્વના ઉપયોગની ચીજ છે.

૨ લોઢાના અનેક યંત્રો તેમ વિદ્યુતની હજારો શોધો લોઢાના પ્રતાપે જ થઇ શકી છે.

૩ શરીર-રચનામાં પણ પરમાત્માએ લોહું મુકેલ છે. શરીરનો આધાર રક્તપર છે અને રક્તમાં પણ લોહું રહેલું છે.

૪ માતાના દુધમાં પણ પ્રભુએ લોઢાનો અંશ મુકેલો છે.

૫ લોહીમાં લોઢાનું પ્રમાણ વધારે હોવાથી ચ્હેરા ઉપર અને શરીરઉપર લાલી વધારે હોય છે અને ઓછું હોય તો ચ્હેરોફીકકોઅને નિસ્તેજ બની જાય છે.

૬ શરીરમાં રકતમાં રહેલા લોહ અને લોહમાંથી બનતા ક્ષાર ક્ષારોને લીધેજ પ્રાણવાયુ (OXYGEN) ચુસાય છે.

૭ શરીરમાં રહેલા લોહના પ્રમાણને લીધેજ સાંધાઓ મજબુત અને તાકાતવાળા બની રહે છે.

૮ આંતરડાનાં સ્નાયુઓના પરમાણુમા લોહની ખોટ પડે તો તે કામકરવા અશકત બની અનિસાર અને સંગ્રહણી ઉત્પન્ન કરે છે.

૯ સાર એ છે કે લોહની ખોટ પડવાથી ઢીલા અને નિર્બળ પડેલા સ્નાયુઓના અણુઓની જ્યારે પુનઃ ખોટપુરી પાડવામાં આવે છે, જ્યારે રકતવાહિનીઓના તંતુઓને ખુટતું લોહ પુરૂ પાડવામાં આવે છે ત્યારે તેઓ સંકોચાઇને પોતાની મુળ હાલતમાં આવવાથી તેમાં જરૂર જોટલુંજ માઇ શકે છે. અને તેથી સોજા અને તે સાથેનો જ્વર બંધ થાય છે.

લોહુ ત્રણ જુદા જુદા રૂપથી ઔષધમાં વપરાય છે. ૧ કાન્ત લોહ જેમાથી ભસ્મ બને છે ૨ લોહકીટ જેમાંથી મંડુર થાય છે તે અને ૩ લોઢાના જુદા જુદા ક્ષાર. ઔષધની અંદર ખરૂં લોઢું તેમજ ગજવેલ વપરાય છે અને સાધારણ રીતે વૈદ્યો ઘોડા છાપની ગજવેલ-માંથી લોહભસ્મ બનાવે છે. ઘોડા છાપની ગજવેલમાંથી લોહભસ્મ બનાવવામાં આવી હોય અગર ખરા લોઢામાંથી લોહભસ્મ બનાવવામાં આવે તો પણ તેમના ગુણમાં કાંઇ ફેર નથી. તે બન્નેના ગુણ એક સરખાજ છે. મંડુર બનાવવાને માટે જેમ બને તેમ જુના કટોડા લેવા. ઓછામાં ઓછા બે હજાર વરસ ઉપરાંતના કટોડા હોય તો સારૂ. એ ન મળવાથી કેટલાક સો વર્ષના કટોડા પણ વાપરે છે.

શોધન તથા મારણ—થોડા ટાંકની ગજવેલ અગર ખાં લોઢુ લઇ તેના પાતળા પતરા કરવા અને તે પતરાંને તપાવી સાત સાત વખત તેલમા છાશમા ગોમૂત્રમા અને કળથીના ક્વાથમા બોળવા લોઢાના પતરાને તપાવી આ પદાર્થોમા અંદર બોળતી વખતે તેઓ તદ્દન ઠરી જાય છે તેલ છાશ વિગેરે ચુસી શકાય તેટલો પ્રવાહી પદાર્થ ચુસી લે ત્યા સુધી તેમને તે પ્રવાહીમા રહેવા દેવા તપાવેલ પતરાને પ્રવાહીમાંથી તરત કાઢી લેવા નહિ કારણ કે તેથી તેઓ પૂરેપૂરો પ્રવાહી પદાર્થ ચુસી શકતા નથી અને તેથી પૂરેપૂરા શુદ્ધ થતા નથી ગોમૂત્ર અને કળથીના ક્વાથમા બોળતી વખતે બહુ સભાળ રાખવાની જરૂર નથી પણ તેલમા અને છાશમા બોળતી વખતે વૈદે સભાળ રાખવી જોઇએ છાશમા પતરા બોળવાથી છાશ એકદમ ઉભરાય છે અને બધી છાશ ઢોળાઇ જાય છે માટે તેને પહોળા ઠામમા રાખવી અને જેમ જોઇએ તેમ છાશ લેવી એક સામટી બધી છાશની અદર પતરા બોળવાથી તે બધી છાશ ઉડી પડે છે તેલની અદર પતરા બોળતી વખતે તેમાથી એકદમ ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળે છે આ ધુમાડો નુકશાનકારક છે માટે વૈદે તે ધુમાડો લેવો નહિ નુકશાનકારક થઇને તેમા કાઇ ઝેરી અસર રહી નથી પણ તેની ઉગ્ર દુર્ગન્ધીને લીધે માથુ ચડી આવવા સભવ રહે છે વળી એક બે વખત પતરા બોળ્યા પછી તેલ પાકી જાય છે અને પછી તપેલ પતરા તેમા બોળતી વખતે તેમાથી એકદમ ભડકો થાય છ અને બધુ તેલ એકદમ બળવા માડે છે આમ થાય કે વૈદ એકદમ તે ઉપર બીજુ વાસણ ઢાકી દેવુ અદર પવન નહિ જવાથી ભડકો એકદમ ઠરી જશે જો આ સભાળ રાખવામા નથી આવતી તો વખતે છાપરા સુધી ઝાળ પહોચી જાય છે માટે જ્યારે તે બળવા માડે કે તેની અદર બીજુ કાચુ તેલ રેડી દેવુ જોઇએ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે ચારે ચીજમા બોળવાથી લોહ શુદ્ધ થાય છે તે શુદ્ધ થએલ પતરાને કાનસથી ઘસી ઝીણો

ભૂકો કરવો. આ શુદ્ધ ભુકાના વજનથી તેમાં બારમા ભાગનો હીંગળો નાખવો ને પછી કુંવારના રસમાં બે પહોર મર્દન કરવું. ત્યાર બાદ શરાવ સંપુટ કરી કપડમાટી લગાડી ગજપુટમાં ફુંકી દેવું-આવી રીતે સાત વખત કરવું. આઠમો પુટ દેતી વખતે હીંગળો ન નાંખવો તે ફક્ત કુંવારના રસથી ખલ કરી શરાવસંપુટની અંદર ગજપુટ આપવો. પોતાની મેળે જ્યારે ઠંડુ પડી જાય ત્યારે ખરલમાં કાઢી ખુબ ઘુંટવું, જે તૈયાર થાય તેનું નામ લોહભસ્મ. શુદ્ધ લોહભસ્મની નિશાની એ છે કે પાણીમાં નાખવાથી તે તરે છે અને માથે ઘઉંનો દાણો નાખીએ તો તેપણ બુડતો નથી. જો લોહ ભસ્મ પાણીની અંદર બુડી જાય તો સમજવું કે તેની અંદરકાચું લોઢું રહી ગયું છે. આ મારણની રીત આ દેશની અંદર સુપ્રસિદ્ધ છે અને આ દેશના વૈદો એજ રીતે લોહ ભસ્મ બનાવે છે. કેટલાક વૈદોનો મત એમ પડે છે કે શુદ્ધ લોહના ભુકાની અંદર હીંગળો ન નાખતાં ફક્ત કુંવારના રસની ભાવના દઇ શરાવસંપુટ કરવાથી લોહ ભસ્મ તૈયાર થાય છે.

બીજી રીત એવી છે કે પોલાદનું ચૂર્ણ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે, ચાર તોલા, સુરોખાર ચારતોલા, અને આસન ચારતોલા લઇ તેને કુંવારના રસમાં એક દિવસ ખલ કરવું. પછી એરંડાના પાનમાં તે ગોળો મુકી તેને કપડમાટી કરી ગજપુટ આપવો અને પછી આપોઆપ ટાઢું થવાદેવું પછી બહાર કાઢી જોવાથી સિંદૂરના જેવો રંગ માલમ પડશે અને તે પાણી ઉપર તરે તો સારી ભસ્મ થઇ છે એમ સમજવું.

ત્રીજીરીત એવી છે કે દાડમના પાનનો રસ કાઢી તેમાં લોહનું ચૂર્ણ મેળવી સાત દિવસ તડકામાં રાખવું દરરોજ દાડમનો રસ નવો લેવો. સાત દિવસ પછી તેનાજ રસમાં ખલ કરી ગજપુટ આપવો, એવા બે ગજપુટ આપવાથી શુધ્ધ લોહ ભસ્મ પાણી ઉપર તરે એવી થશે.

ચોથી રીત એવી છે કે ગાયના દહીંમાં લોઢાનું ચૂર્ણ નાખી દહીં સુકાતાં સુધી તેમનું તેમ રાખી મુકવું. પછી ચૂર્ણ કાઢી લેવું અને તે ચૂર્ણને ત્રિફળાના કાઢામાં ખલ કરી ગજપુટ આપવો એવા એ ગજપુટ આપવાથી પાણી ઉપર તરે તેવી ભસ્મ થશે.

બનાવટઃ—૧. મંડુર, ૨. લોહભસ્મ, ૩. મંડુરવટિ, ૪. આમ્લકાદિ લોહ, ૫. ગુડમંડુર, ૬. લોહાસવ, ૭ પ્રદરારિ લોહ, ૮. કસીસ.

૧. મંડુર—લોઢાના જુનામાં જુના કાટોડા લઇ તેને ખુબ તપાવી સાત વખત ગૌમુત્રમાં બોળવાથી તેની શુદ્ધિ થાય છે. શુદ્ધ લોહકીટના બારીક ચૂર્ણને ત્રિફળાના કવાથમાં ખલ કરી શરાવસંપુટ દેવાથી શુદ્ધ મંડુર થાય છે. શુદ્ધ મંડુર પણ લોહભસ્મની માફક વપરાય છે.

૨. લોહભસ્મ:—બનાવટ ઉપર અપાઇ ગઇ છે.

૩. મંડુર વટિ—શુદ્ધ મંડુર એક ભાગ, ગળો સત્વ એક ભાગ, અને હિંગાષ્ટક બે ભાગ એ પ્રમાણે મેળવી તેની વાલ વાલની ગોળી કરવી

૪. આમ્લકાદિ લોહ—આમળા ને લીંડી પીપર બન્ને એકેક ભાગ, સાકર બે ભાગ, લોહ ચાર ભાગ, એ ચારે ચીજને બરાબર મેળવવી.

૫. ગુડમંડુર—ગોળ, આમળા ને હીમજ એ દરેક એકેક ભાગ અને શુદ્ધ મંડુર ત્રણ ભાગ, એને ઘી અને મધની સાથે મેળવી રાખવાં.

૬. લોહાસવ:—શુદ્ધ લોઢાનો ભૂકો, (ભસ્મ) ત્રિફળાનું ચૂર્ણ, લીંડી પીપર, મરી, અજમો, વાવડીંગ, અને ચિત્રક એ દરેક બત્રીસ તોલા લઇ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેને પાયસો ભાગ તોલા મધ, [illegible] તોલા [illegible], [illegible] તોલા પાણીમાં નાખી, ગણી મુકવું

અને તે ઠામની મુખમુદ્રા એક માસ સુધી બંધ રાખવી. આથી ઉત્તમ પ્રકારનું લોહાસવ તૈયાર થાય છે.

૭. પ્રદરારિ લોહ—કડાછાલ ચારસો તોલા લઇ તેની અંદર ૪૦૯૬ તોલા પાણી નાખવું અને ઉકાળતા જ્યારે ચોથો ભાગ બાકી રહે ત્યારે તે પાણીને ગાળી લેવું અને ફરી તાપપર મુકીને પાછું ઘાટુ કરવુ અને તેમાં નીચે પ્રમાણે ચીજો નાખવી-મોચરસ, મજીઠ, કાળી પાટ, બીલાં, મોથ, અતિવિખની કળી, અભ્રક ભસ્મ અને લોહ ભસ્મ એ દરેક આઠ આઠ તોલા જે તૈયાર થાય તે પ્રદરારિ લોહ.

૮. કલેફ—ચોઢાનો ભૂકો બે તોલા, કેરીની ગોટલી પાચ તોલા, બરડાં બે તોલા, આમળા બે તોલા, બહેડાં એક તોલો એ બધાં ઓસડને એકઠા પાણીની અંદર ધુવી એક રાત સુધી ચોઢાના ઠામની અંદર રાખી મુકવા

ગુણ—રક્તનોત્પક અને પૌષ્ટિક

ઉપયોગ—ચોઢુ લોહીને સુધારે છે અને તેના લાલ રક્ત કણનો વધારો કરે છે. લોહીની અંદર આવા રક્તકણો હમેશાં રહેલાં છે. જ્યારે નિયમિત પ્રમાણથી આ બિંદુઓ ઓછાં થાય છે ત્યારે શરીર પીળું અને ફીકું લાગે છે અને તે દરદને પાંડુરોગ કહે છે. લોખંડની દવા લેવાથી ઓછા થઇ ગએલા રક્તબિંદુઓ વધે છે અને આપણે જોઇએ છીએ કે થોડા દિવસમા ગજવેલ અગર મંડુરનું સેવન કરવાથી ફિક્કાશ મટે છે, દરદી લાલચોળ થાય છે. તેના હોઠની અંદરનો ભાગ અને પાપણની અંદરનો ભાગ ફિક્કાશ છોડી રક્તતા ધારણ કરે છે, દરદીમાં કૌવત અને શક્તિ વગેરેના દેખાવ છે અને તેથી નબળાઇ દૂર થાય છે. સ્નાયુ તથા રજ્જુ વિગેરેને ચોખ્ખું લોહી આવવાથી મજબુત થાય છે અને તેમની શિથિલતા જતી રહે છે. તે ઉત્તમ પૌષ્ટિક દવા છે અને જ્યા જ્યા પુષ્ટિની સાથે રક્તદોષ સુધારવાની

જરૂર હોય ત્યાં ત્યાં લોહ અપાય છે. એહદ નબળાઇ થઈ ગએલ તમામ દરદની અંદર લોડું પ્રશસ્ત છે. તમામ પૌષ્ટિક દવાઓમાં લોડું સૌથી ઉત્તમ તેમજ સોંઘી દવા છે. તેથી તે સાધારણ નબળાઇ, પાંડુ, જીર્ણજ્વર, ક્ષય, યકૃતોદર, પ્લીહોદર, ગોમરોગ, વાનરોગ, ત્વક્‌રોગ, વિગેરેમાં ઘણું ઉપયોગી છે. જેમ માંદા માણસને તે માફક આવે છે તેમ તંદુરસ્ત માણસોને પણ લોખંડની દવા લેવાથી સારો ફાયદો થાય છે, જેમ જીર્ણ રોગ તેમ લોખંડનો ઉપયોગ વધારે ફાયદો કરે છે. તીક્ષ્ણ રોગમાં લોખંડ આપવું યોગ્ય નથી. તેથી ઉલટો તાવ વધારે આવે છે. જીર્ણ રોગના અંદર શરીર હમેશાં ઘસાઇ જાય છે, લોહી ઓછું અને ફિક્કું થઇ જાય છે અને શરીર અત્યંત દુર્બળ જણાય છે; આવા દરદીને ગજવેલનો ઉપયોગ હજારી બક્ષીસ તુલ્ય છે.

ઘણા દિવસનો વિષમ જ્વર ઉતરી ગયા પછી તથા જીર્ણજ્વર આવતો હોય ત્યારે તેમજ તે ઉતર્યા પછી કેટલાકને યકૃત અને બરોલ વધેલાં રહે છે ત્યારે લોહાસવ આ ર મંડુરવટક આપવાથી તાવ જતો રહે છે અને યકૃત તથા પ્લીહની વૃદ્ધિ હલકી પડે છે. સતત, એકાહિક (એક દિવસનો) દ્વયાહિક, ત્ર્યાહિક અને ચાતુર્થિક વિગેરે, વિષમજ્વર પછી હમેશાં બરોલ વધેલીજ દેખાય છે અને કેટલીક વખત જમણી બાજુપર યકૃત પણ વધે છે માટે આવા વિષમજ્વર મટયા પછી થોડા ઘણા દિવસ સુધી લોહનો ઉપયોગ કરવો જરૂરનો કહેલ છે. "રોહીતક લોહ" નામની બનાવટ છે તે ખાસ આવી ઉદર વૃદ્ધિ ઉપર લાગુ પડે છે. રક્ત રોયડો ખાસ યકૃતના રોગ ઉપર બહુ સારો છે અને તે અવયવોના કેટલાક ગુમડાને તે દૂર કરે છે તથા ત્યા જમાવ થએલા લોહીને તોડે છે અને રક્તકણ વધારી આપી આખા શરીરને પુષ્ટિ આપે છે. આવા દરદીના હાથ પગના માંસના લોચા પોચા પડી ગએલ તથા લડખડતા દેખાય છે. જે લોહના યોગ્ય સેવનથી દ્રઢ અને મજબુત થાય છે તેમજ દરદીનું શરીર ફિક્કું જેવું હોય તો તે પણ સારૂં

થાય છે. હલીમક, કમળા વિગેરેમાં લોહ અપાય છે, પિત્તનો સ્ત્રાવ કરનાર અને સારક દવાનો ઉપયોગ પહેલ વહેલો કરવો. પછી આ દરદમાં લોહ આપવું ઘટે છે.

અર્શ, સંગ્રહણી, અતિસાર, રક્તાતિસાર તથા રક્તપિત્ત વિગેરે દરદોમાં દેખીતો લોહીનો ક્ષય થાય છે. બેહદ લોહી જવાથી શરીર માં એકદમ ફિકાશ અને નિસ્તેજપણું આવે છે, જઠરાગ્નિ મંદ થઇ જાય છે. અને શરીર કમકૌવત થવાથી હાથે પગે સોજા ચડે છે તેમજ આંખે પણ ચેયર જેવું જણાય છે. આ ઠેકાણે દરદને અટકાવવાના યોગ્ય ઉપાયની સાથે લોહભસ્મ તેમજ દીપન અને પાચન દવાઓ વાપરવી જોઇએ. આમ કરવાથી થોડા દિવસમાં આપણે દરદીને સુધરતો દેખીએ છીએ. આ દરેક દરદની અંદર સાધારણ રીતે પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે, આમલકયાદિ લોહ રક્તપિત્તમાં ઘણું ઉપયોગી છે. બડખામાં લોહી પડે ત્યારે આ દવા ઘણું સારૂં કામ કરે છે. ઉરક્ષત અને તણોજીચા બેનની અંદર લોહ અચુક અપાય છે. અર્શ સિવાયના તમામ દરદમાં લોહી પડતુ હોય તેવા દરદની અંદર લોહની સાથે અફીણનું મેળવણ થઇ શકે છે. આકડાના રવપડા, અફીણ અને લોહ-ભસ્મ સમભાગે મેળવી અરધા વાલની માત્રા સાતોપલાદિ ચૂર્ણમાં અગર ઘીની અંદર આપવાથી લોહીના બડખા પડતાં અટકે છે. રક્ત-મૂત્રતા અગર પેશાબમાં લોહીનો ભાગ જે જાય છે તેમાં પણ લોહ ફાયદો કરે છે. રક્ત પડતું હોય તેવા રોગની અંદર લોહની બીજી બનાવટો કરતાં આમ્લાયાદિ લોહ વધારે ઉપયોગી છે.

ક્ષયમા (Consumption) ગમે તે જાતનો હોય પણ લોહ આપવું ઉચિત છે. તે દવાથી તેનો જીર્ણજ્વર અટકે છે, ભુખ લાગે છે અને શરીરમાં કૌવત આવે છે. જો બડખામાં લોહી પડતું હોય તો તે પણ અટકે છે. અને શરીરમાં સ્ફુરતી વધારે જણાય છે. લોહની દવા સાથે બીજી પાચન દીપન દવા પણ અપાય છે ને ઘણા

દિવસ સુધી લોહનો ક્રમ જારી રાખવો પડે છે લોહ સાથે સોનું, અભ્રક વિગેરે બીજી પૌષ્ટિક ચીજો મેળવવાથી તેની અસરમાં વધારો થાય છે, આવા યોગથી યક્ષ્મની અંદરનું શરીર ગળતું અટકે છે યક્ષ્મા સિવાય બીજા ગમે તે કારણથી જીર્ણ જ્વર આવતો હોય ત્યારે પણ લોહ અકસીર ફાયદો કરે છે ધાતુક્ષય, મજ્જા ક્ષય, વિગેરે ગમે તે ભાગમાં હાડની અસર પહોંચી હોય તો પણ લોહ સાફ કરે છે બીજી ધાતુઓની પેઠે લોહની પણ પર્પટી થાય છે ને તે ક્ષયમાં ઘણી સારી છે

મગજ વ્યાધિમાં લોહ અપાય છે અપસ્માર, મગજની નબળાઇ, જુદી જુદી જાતના જીર્ણ વ્યાધિ તેમજ નબળાઇને લીધે મગજની અંદર ચકરી આવવી વખતો વખત આંખે અંધારા આવી જવા તથા માથાના દુખાવા વિગેરેમાં લોહ અપાય છે નબળા અને નાજુક માણસોના મગજમાં તેજી ઓછું હોય છે અગર મગજ ખાલી પડી ગયું હોય છે આવા દરદીને ચમગે ભ્રમ થાય છે ને પોતે અગર તેના હાથમાંની એકપણ ચીજ સરાવથી પડી જાય છે આવા દરદીને ચૂર્ણ લેહ આપવું જોઇએ કમરમાં દુખાવો, પગની કળતર પક્ષઘાત, અર્ધાંગવાયુ ગૂનગી તથા સાંધાની નબળાઇ વિગેરેમાં લોહ પ્રશસ્ત છે હૃદ્રોગ અને મૂત્રપિંડના વ્યાધિમાં લોહ બહુ અપાય છે હૃદ્રોગની અંદર લોહને કકુભવૃક્ષની છાલના ક્વાથની સાથે મેળવવામાં આવે છે મૂત્રપિંડના વ્યાધિમાં તેમજ હૃદ્રોગની અંદર ઘણું કરીને સોજો હોય છે, દરદીના શરીરમાં બિલકુલ તાકાત રહેતી નથી, મહેનત કરવાને માટે તેનું વલણ થતું નથી અને દરદી હંમેશા ફેફરેત લાગે છે આમાંના ઘણા ખરા ચિહ્નો લોહથી દબાય છે

શુક્ર ઉત્પત્તિ કર્મ અવયવોના રોગમાં લોહ અકસીર ઉપાય છે જ્યારે અસલ નિરવાનમાંથી અગર હાથ રગથી નપુંસકપણું આવે છે વીર્યનો ક્ષય થઇ ગએલો હોય છે અને

તે અવયવની શકિત વગી નબળી પડી ગએલી હોય છે ત્યારે
બ્રહ્મચર્યવ્રતની સાથે લોહનો ઉપયોગ સર્વોત્તમ છે વીર્યસ્ત્રાવ ઘણા
દિવસ સુધી લોહ તેનાથી અટકે છે લોહ પર્પટી જે બીજી સાધારણ
પર્પટીઓની માફક બનાવવામા આવે છે તે અને પંચામૃત પર્પટી
આ દરદને માટે બહુ કીમતી વપરાય છે વીર્યસ્ત્રાવ અને અસહ્ય રતિ
વિનાશ એ ક્ષીણતાના મુખ્ય કારણો છે તેથી કમરમા દુખાવો થાય
છે પગમા તુટ થાય છે અને દરદીના શરીરનુ ધીરે ધીરે શોષણ
થતુ જાય છે લોહ આ બહુ નુકશાન અટકાવવા સમર્થ છે નાજુક
બાંધાની સ્ત્રીઓને સામાન્ય રીતે પ્રદરનો રોગ થાય છે જે મકુરતુ
સેવન કરવાથી દબાય છે આથી સ્ત્રીના હોઠ બહુધા ફીકા રહે છે,
મસ્તક ફરવાથી ચક્કર ચડી આવે છે ઋતુ અનિયમિત રીતે દેખાય
છે અગર તે થોડુ આવે છે યા તો તેમા પીડા થાય છે તેમજ નબ
ળાઇને લીધે કેટલીક વખતે તદન મંદ થઇ જાય છે આ બધા દરદો
લોહના સેવનથી સમાય છે પ્રદરરોગ લોહની બનાવટ સ્ત્રીઓના પ્રદર
રોગની અદર ખસુસ કરીને ઉપયોગી છે સ્ત્રીઓને જ્યારે યોનિ મારફત
શ્વેત અગર રક્ત પાણી અગર ગર્ભ તે પડતુ હોય ત્યારે લોહ ઉપ
યોગી છે કેટલીક વખત સ્ત્રીઓના ગર્ભાશયમાથી રંગનુ કફ જેવુ પાણી
નીકળે છે અને તે ઘણુંજ લાંબા વખત સુધી ટકે છે તથા તેમને
કટિશૂળ તથા માથાનુ દુખવુ બહુ પીડે છે આ બધા દરદો શરીરમા
કૌવત આવવાથી દૂર થાય છે જેને માટે લોહની યોજના સિવાય બીજો
છુટકો નથી નબળાઇના ચિન્હ તરીકે તાવને તેમજ રોગ માણસને બહુ
સુનતા જણાય છે તે તેટલા માટે લોહનુ સેવન કરવાનુ કહેવામા આવે છે
મધુપ્રમેહ અને પેશાબમા જ્યારે સાકર પડતી હોય ત્યારે લોહ અપાય છે
જુદી જુદી જાતના તાવોની અદર તેથી સુધારણા થાય છે જરૂર
છે માત્ર ઓરી તેમજ બીજા કેટલી જાતના ઓરા પછી શરીરનુ
લોહી બગડી ગએલુ હોય છે શરીરની અદર જુદા જુદા ગુમડા

રુઝી આવે છે તેમજ વિચર્ચિકા. કુષ્ઠ,ખરજ વિગેરે દરદોની અંદર લોહી સુધારવાની અને પુષ્ટિ વધારવાની અવશ્ય જરૂર છે. વિદ્રધિ, ગલગંડ અપચી, ગંડમાળ વિગેરે દરદોમાં લોહી સુધારવા સારુ કાંચનાર ગુગળ સાથે લોહ યા મંડુરની કોઇ પણ બનાવટ લેવામાં આવે છે. લોહી સુધારવાને માટે લોહ વગર બીજો એકે સારો ઉપાય નથી. ઈક્ષુપ્રમેહ અને છાતીના ધડકામાં લોખંડથી સારું થાય છે. લોખંડ કેશ રંગવાને માટે અતિ ઉપયોગી છે. જુદી જુદી જાતના કલેદ્દ જે આવે છે તેમાંના ઘણા ખરામાં લોહ રહેલું છે. જે કલેદ્દની બનાવટ ઉપર અપેલ છે તે કલેદ્દ પાણીમાં વાટી લગાડવાથી સફેદ વાળ કાળા બને છે.

લોહભસ્મનાં અનુપાનો:–એક અથવા બે ગુંજભાર, પ્રમાણે

(૧) શૂળ ઉપર હીંગ તથા ઘીમાં મેળવી આપવી.
(૨) ઈર્ષુજ્વર ઉપર મધ અને લીંડી પીપર સાથે આપવી.
(૩) વાયુ ઉપર લસણ અને ઘીમાં આપવી.
(૪) આમ ઉપર સુંઠ, મરી, લીંડી પીપર અને મધમાં આપવી.
(૫) દંડાઇ ઉપર મરી અને ખાવાના પાનમાં આપવી.
(૬) પ્રમેહ ઉપર ત્રિફળાં અને ખડી સાકરમાં આપવી.
(૭) ત્રિદોષ ઉપર આદાનો રસ અને મધમાં આપવી.
(૮) વાતજ્વર ઉપર ઘીમાં આપવી.
(૯) પિત્તજ્વર ઉપર મધમાં આપવી.
(૧૦) કફ પિત્ત ઉપર આદુના રસમાં આપવી.
(૧૧) એસી પ્રકારના વાયુ ઉપર નગોડના રસમાં આપવી.
(૧૨) વાત ઉપર સુંઠમાં આપવી.
(૧૩) પિત્ત ઉપર સાકરમાં આપવી.
(૧૪) કફ ઉપર મધ અને લીંડી પીપરમાં આપવી. •
(૧૫) નંધિરોગ ઉપર તજ, એલચી અને તમાલપત્રમાં આપવી.

(૧૬) પ્રમેહ અને વલીપલિત ઉપર ત્રિફળામાં આપવી.

(૧૭) રકતપિત્ત ઉપર ખડી સાકરમાં આપવી.

(૧૮) બળવૃદ્ધિ ઉપર સાટોડી અને ગાયના દુધમાં આપવી.

(૧૯) પાંડુરોગ ઉપર સાટોડીના રસમાં આપવી.

(૨૦) વીસ પ્રમેહ ઉપર હળદર, લીંડી પીપર અને મધમાં આપવી.

(૨૧) મુત્રકૃચ્છ ઉપર શિલાજીતમાં આપવી.

(૨૨) પંચકાસ ઉપર અરડુસી, લીંડી પીપર, દ્રાક્ષ અને મધમાં આપવી.

(૨૩) અગ્નિમાંદ્ય ઉપર તાંબુલ [પાન] માં આપવી.

(૨૪) સર્વ રોગ ઉપર ત્રિફળાં અને મધમાં આપવી.

અશુદ્ધ લોહ ખાવાથી થએલ દોષનું નિવારણઃ–એળચીના ચૂર્ણને મધ અને ખાંડ સાથે સેવન કરવાથી અથવા નસોતર અને સિંધવનું ચૂર્ણ ગરમ પાણી સાથે સેવવાથી અથવા મધ કે સાકર સાથે સફેદ ધરોના રસનું સેવન કરવાથી અશુદ્ધ લોહીથી ઉત્પન્ન થએલ દોષ નાશ પામે છે.

અંગમાં લોહીથી વિકાર થયો હોય તો અગથીઆના રસમાં વાવડીંગ વાટી અગથીઆનાજ રસમાં આપવાં અને ઘણીવાર સુધી તડકામાં બેસવું એટલે દોષ નાશ થશે. અભ્રકભસ્મ વાવડીંગના ચૂર્ણ સાથે વાવડીંગનાજ રસમાં લેવાથી લોહથી ઉત્પન્ન થએલ શૂળનો જલદીથી નાશ કરે છે. લોહવિકારથી કૃમિ ઉત્પન્ન થયાં હોય તો ગરમાળાનો ગોળ લેવો, રેચ થવા માટે કે દુધ પીવું અને ઔષધ બંધ કરવું.

માત્રાઃ–લોહભસ્મ ૧ રતીથી ૧ વાલ, મંડુર ૧ થી ૨ વાલ, ગંડુવટિ ૨ થી ૪ વાલ, લોહાસવ ૪ તોલા, પ્રદરારિ લોહ ૦। થી ૦॥ તોલો. ગૂઢમંડુર ૦॥ તોલાભાર, આમલકયાદિ લોહ ૧ થી ૨ વાલ.

લોખંડ લેતી વખતે રાખવી જોઈતી સાવચેતીઃ–લોહની દવા લેતી વખતે ઝાડો કબજ થાય છે અને તે કાળા રંગનો ઉતરે છે. જ્યારે એ ઝાડો ઘણો કાળો ઉતરે ત્યારે થોડા દિવસને માટે લોહ બંધ રાખવું. જ્યાં સુધી લોહનું સેવન કરવું હોય ત્યાં સુધી ખાટી ચીજ ખાવી નહિ તેમજ મીઠાનો ઉપયોગ બંધ રાખવો. બીજા પૌષ્ટિક પ્રયોગની પેઠે લોહભસ્મ પણ ૧૫–૨૦ દિવસ સુધી આપવી અને પાછી બંધ રાખવી અને પાછી શરૂ કરવી. તીક્ષ્ણ જવરની અંદર તેમજ જે શરીરે હૃષ્ટ પુષ્ટ હોય તેવા દરદીને લોખંડ આપવું નહિ.

શિલાજીત

વર્ણનઃ–ગ્રીષ્મકાળમાં પર્વત ઉપર મોટી મોટી શિલાઓ હોય છે તે તાપ વડે ઘણી તપી જાય છે ત્યારે તેમાંથી રસ ઝરી એકઠો થાય છે તેને શિલાજીત કહે છે. શિલાજીત બે પ્રકારનું છે. એક પર્વતોત્પન્ન તથા બીજું ખારી ભૂમિમાં માટી અને પાણીના સંયોગથી થાય છે તે. શિલાજીતને માટે લોકોમાં તરેહવાર ગપ ચાલે છે. પંજાબી લોકો તે આ પ્રદેશમાં લાવે છે. તેને વિષે એવું કહેવામાં આવે છે કે તે એક જાતની રાતી ચીકણી માટી છે. કેટલાકોનો એવો મત છે કે પર્વત ઉપર પડેલી શિલાઓનો તે રસ છે. ખરો શિલાજીત ક્વચિતજ મળી આવે છે. સાધારણ રીતે બજારમાં આપણે કૃત્રિમ શિલાજીત જોઈએ છીએ. શિલાજીતની પરીક્ષા માટે એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે જે શિલાજીત ખરો હોય તો તે ઘેરા લાલ રંગનો હોય છે અને તેની અંદર જરા કાળા રંગની ઝાંઈ પડતી જણાય છે. તેને દેવતા ઉપર મુકવાથી ધુમાડો નીકળતો નથી અને તેની સુગંધી ગૌમૂત્રના જેવી છે. પાણીમાં નાખવાથી તેની શેડો ફુટે છે.

શિલાજીતની શુદ્ધિઃ—શિલાજીતને ગાયના દુધમાં, ત્રિફળાના કાઢામાં તથા ભાગરાના રસમાં ખુબ મર્દન કરવું અને તેને એકેક દિવસ સુકવવું; તૈયાર થાય તે શુદ્ધ શિલાજીત. શિલાજીતને શુદ્ધ કરવાની બીજી રીત એવી છે કે શિલાજીતને ઠંડા પાણીથી ધોવું. ત્યાર બાદ લોઢાના ઠામમાં તે બુડે એટલું ગરમ પાણી નાખવું અને શિલાજીતને હાથે વતી આ ઉના પાણીમાં ખૂબ ચોળવું. પછી તે ઠામને તડકે મૂકી દેવું. આથી પાણીમાંથી ફીણ વળી તર પાણી ઉપર જામી રહેશે. તર ઉતારી લેવી ને જ્યાં સુધી આવી તર ઉપર આવ્યા કરે ત્યાં સુધી તે ઠામ તડકામાં રાખવું અને તર કાઢતા જવું અને તેની અંદર ગરમ પાણી નાખતા જવું. એકદમ વધારે પાણી ન નાખવું કારણ કે તેમ કરવાથી ફીણ ઉપર ચડતાં નથી ને શિલાજીત હાથ આવતો નથી. શુદ્ધ શિલાજીતનો ભાગ પાણીમા તરની પેઠે ઉપર તરી આવે છે. નીચે જે રગડો રહે છે તેમાં ધુળ અને માટીનો ભાગ રહી જાય છે. રગડો ફેંકી આવવો. શિલાજીતની જે તર એકઠી થઇ હોય તેને તડકે સુકવવી. આવી રીતે શુદ્ધ થએલ શિલાજીતને ત્રિફળાની, ભાંગરાની અને ગૌમૂત્રની ભાવના દેવી.

બનાવટઃ—૧. યોગરાજ ૨. ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા.

શિલાજીત મુળથીજ મૂત્રરોગને માટે પ્રસિદ્ધ છે. તે પેશાબની બળતરા શાંત કરે છે તથા તેની વૃદ્ધિ કરે છે. ઉનવા, તણખીઓ, પ્રમેહ, મૂત્રકૃચ્છ, અસ્મરી તથા બીજાં કેટલાંક દરદોમાં મૂત્રની વૃદ્ધિ કરી રોગને શાંત કરવો હોય ત્યારે શિલાજીત અપાય છે. ચંદ્રપ્રભા ગુટિકા મૂત્રરોગને માટે બહુ સારી છે તેમજ ગરમ પ્રકૃતિને લીધે થએલા પિત્ત પ્રકોપને તે શમાવે છે. પ્રમેહ તથા ગરમીની અસરને લીધે જ્યારે લોહી બગડેલું હોય છે ત્યારે લોહી સુધા- .ો માટે ઘણા વખત સુધી ચંદ્રપ્રભાની યોજના કરવામાં આવે છે. કેટલીક વખત ચંદ્રપ્રભાની સાથે બંગ વિગેરે ધાતુઓ અપાય છે. ગરમીને લીધે શરી-

રમા જે માંહ મોડના ગુમડા વિગેરે થયા હોય તેને ગંધકમા સુધારે
છે જે ઝીણી ઝીણી રમા અને આર પુરૂષની જનનેન્દ્રિયમાથી નીકળે
છે તે શિલાજીત એ બાના અગર ચંદ્રપ્રભા સેવનથી દૂર થાય છે
શીત, પિત્ત, ઉદર, કુષ્ટ, ફિરંગ (ચાંદી) વાતરક્ત વિગેરે તમામ ત્વક્
દોષની અંદર ગંધકમા ફાયદો કરે છે ત્વચાના ઉર્ણ વ્યાધિની અંદર
શરીરનુ શોધન કરવાની જરૂર છે તો મુખ્ય ઉપચાર શોધન વિધિની
અંદર આવી જાય છે તેથી ચંદ્રપ્રભાના ઉર્ણ ત્વક્દોષમા ગરી પેઠે ઉપ-
યોગી થઇ પડે છે વીર્ય અને કામ કોઇની મંદતાથી શરીરમા નબ
ળાઇ રહેલી, નપુંસકતા વિગેરે દરદમા માનતી અને મરાઠી માટે
લોકો દુધની સાથે શિલાજીત પીએ છે તેથી તમામ જાતના શુક્રદોષ
દબાય છે તે ટપ્પ અને ધાતુને ચેતનવાળી દવા ગણાય છે શિલાજીતની
પૌષ્ટિક અસરનો લોકોમા ઘણો મોહ છે અને તેના માટે ઘણા લોકો
તે ઘરને પોતાના ઘરમા રાખે છે અને પ્રસંગે તેનો ઉપયોગ કરે છે.
પ્રમેહ તથા ઋતુ દોષને તે સુધારે છે તથા સ્ત્રીના દૂષિત થએલ ગર્ભા
શયનુ શિલાજીત શોધન કરે છે શિલાજીત પુષ્ટિને માટે સ્ત્રીના કરતા
પુરૂષને વધારે યોગ્ય છે તેથી જઠરાગ્નિ પ્રગટ થાય છે શિલાજીત
ઉરઃક્ષત ક્ષય અને શ્વાસના રોગમા પણ બહુ વપરાય છે તે મગજને
પોષણ આપે છે અને જૂની જૂની જાતના વાત રોગ ઉપર અપાય છે
યોગરાજ એ પોષણને માટે તથા શોધક તરીકે ઉપયોગમા આવે
છે યોગરાજ અને યોગરાજ ગુગળ એ બન્નેની બનાવટ તદ્દન જુદી
છે યોગરાજ ગુગળની બનાવટ ગુગળના પ્રકરણમા બતાવવામા આવી

યોગરાજ ગુગળ—ચિત્રકમુળ પીપરીમુળ અજમો, વરીઆળી
વાવડીંગ, ઉર દેવદાર ચવક એળચી સિંધાલુણ ગરના કુલીંજન,
ગોખરૂ, ધાણા, હરડા બેડા આમળા નાગરમોથ સુંઠ, મરી, પીપર,
વાલો, જવખાર તજ, તમાલપત્ર અને તાલીસપત્ર એ સર્વ ચીજો
સમ ભાગે લઇ તે બધી દવાઓ બરાબર ગુગળ નાખી તેની અંદર ઘી

(૬) પ્રમેહ અને પ્રદર ઉપર શિલાજીત મધમા અથવા દૂધ સાકરમા આપવુ

માત્રા—શુદ્ધ શિલાજીત એકથી બે રતી. યોગરાજ બે આનાથી પાવલા ભાર, ચન્દ્રપ્રભા બે વાલ.

શંખ CONCH SHELL

વર્ણન—શંખની ઉત્પત્તિ સમુદ્રમા થાય છે. વામાવર્ત અને દક્ષિણાવર્ત એમ બે જાતના શંખમાં દક્ષિણાવર્ત શંખ સારો ગણાય છે, શંખભસ્મ ? પણ એક જાતનો ચુનો છે જેમ ધોળી કાકરીમાથી થાય છે તેમ શંખને બાળવાથી પણ ચુનો થાય છે માટે શંખ ભસ્મના મથાળા નીચે ચુના વિશે પણ હકીકત સમજવી. ઔષધ તરીકે કળી ચુનો વપરાય છે મકરાણ પાષાણને ભઠ્ઠીમા નાખી પકવવાથી કળી ચુનો તૈયાર થાય છે તેમજ શંખ, કોડી તથા બીજી જાતની છીપો બાળવાથી પણ ચુનો તૈયાર થાય છે જે ચીજનો ચુનો કરવામા આવ્યો હોય તે ચીજ પ્રમાણે સસ્કૃતમા શંખભસ્મ, કપર્દિક ભસ્મ. શુક્તિક ભસ્મ અને શંબુક ભસ્મ વિગેરે નામો આપેલા છે

શોધન તથા મારણ—શંખને લીંબુના રસની અંદર દોલા યંત્રથી બે ચાર કલાક રાખવાથી શુદ્ધ થાય છે પછી તેને મુસમા નાખી તેનુ મોઢુ બંધ કરી બાળી રાખી મકવો, અથવા શુદ્ધ થએલા શંખના કકડા મીનસાના દેવતામા લાલ થાય ત્યા સુધી તપાવી લીંબુના રસમા ઝબોળવા તથા બારીક ખલ કરી રાખવા

બનાવટ—૧ શંખ ભસ્મ ૨ અગ્નિ કુમાર રસ ૩ શંખવટિ ૪ ચન્દ્રોદયાવર્તિ ૫ કળી ચુનાનુ પાણી

૧ શંખભસ્મ—આની બનાવટ ઉપર અપાઇ ગઇ છે,

૨. અગ્નિકુમાર રસ–શુદ્ધ ટંકણ, શુદ્ધ પારો અને શુદ્ધ ગંધક એ ત્રણે એકેક ભાગ, શુદ્ધ વછનાગ, કોડી ભસ્મ તથા શંખ ભસ્મ એ ત્રણે ત્રણ ત્રણ ભાગ અને મરી આઠ ભાગ–એ સઘળાને લીંબુના રસમા ૧૨ કલાક સુધી ખલ કરી તેની ગોળી ચાર વાલની વાળવી

૩. શંખવટિ–આમલીની છાલની રાખ ૪ તોલા અને પંચ લવણ ચાર તોલા મેળવી ખરલની અંદર લીંબુના રસમા ભીંજવી રાખવા પછી ૪ તોલા શંખના કડકા લઇ હાથે ઝીણો ભુકો થાય ત્યા સુધી અગ્નિમા તપાવી આગના લીંબુના રસમા નાખી તે ભસ્મ ચીકણુ મર્દન કરી તેમા હીંગ, મરી, સુઠ અને પીપર એ દરેક એકેક તોલો નાખી તેમા શુદ્ધ ગંધક, શુદ્ધ વછનાગ તથા શુદ્ધ પારો દરેક પાપા તોલો નાખવા અને એ બધાને સાથે મેળવવા ત્યાર બાદ ખરલમા નાખી તેનુ ખુબ મર્દન કરવુ પછી તેની બોરના ઠળીઆ જેવડી ગોળીઓ કરવી

૪ ચન્દ્રોદય વર્તિ–શંખનાભી બેહેડાનો ગર, હરડા, મનશીલ પીપર, મરી કઠ તથા વજ એ સઘળાને સમ ભાગે લઇ તેને બકરાના દુધમા બારીક વાટી તેની જવના જેવડી જાડાઇની લાંબી વાટ કરવી

૫ કળીચુનાનુ પાણી–એક ભાગ કળીચુનો અને એકસો સાઠ ભાગ સાફ પાણી. કળીચુનાને પાણીમા ડોહી તે પાણી આછરી રહે ત્યારે ઉપરથી નીતારી લેવુ

ગુણ–વાતહર, પાચક રોપણ તથા દબાક

ઉપયોગ–શંખભસ્મ અજીર્ણને માટે ઉત્તમ દવા છે જ્યારે મોળ આવે છે અગર ખાટા ખાટા ઘચરકા આવી દાંત અંબાઇ જાય છે તેમજ પેટ ચડી આવી આફરો થઇ આવ્યો હોય છે ત્યારે શંખની કોઇપણ બનાવટ લેવાથી ફાયદો થાય છે શંખવટીની એક અગર

મે ગોળી લેવાથી તેમજ અગ્નિમાન્દ્ય વાત આમામા તેનાથી પેટનુ ફૂ
એકદમ બેસી જાય છે જ્યારે જઠરાગ્નિની અંદર આમરસની ઘણી વૃદ્ધિ
થઇ હોય છે અને તેથી ઉનટી તથા ઝાડો થયા કરે છે તથા દર્દી જેવા
ગેહરામાં ઝાડો ઉતરે છે ત્યારે કળીચૂનો અગર શખની કોઇપણ
બનાવટ લેવાથી ફાયદો થાય છે બાળકોને જ્યારે દુધ માફક નથી
આવતુ અગર અજીર્ણની અંદર ઉલટી કરી દુધ કાઢી નાખે છે ત્યારે
બે ભાગ દુધ અને એક ભાગ કળી ચૂનાનુ પાણી નાખી તે દુધ બાળકને
પાવુ હોય તો તે પચે છે અને પેટમા ઠરે છે મોટા માણસોને પણ
જમ્યા પછી થતી ઉનટી દબાવવાને માટે કળી ચૂનાનુ પાણી આપવુ
યોગ્ય છે જમ્યા પછી ૨-૮ કલાકે પેટમા દુખાવાનો ભાર જણાય છે
અને તેથી પેટના જુદા જુદા ભાગમા તેમજ વાસામા શુળ નીકળે છે
તથા વખતો વખત ઝાડે જવાની ખણસ થાય છે ત્યારે શખજીની
ગોળી ઘણી અસરકારક નીવડે છે વિષૂચિકા અથવા કોલેરામા શખજી
એ ઘણો સારો ઉપાય છે તેથી કાચ અજીર્ણનો અશ રહી ગયો હોય
તો તે તરત દૂર થાય છે તેમજ તે ઉષ્ણ વીર્ય છે તે યકૃતોદર તથા
પ્લીહોદર ઉપર સારૂ કામ કરે છે તથા હેડકી બેસાડવાને માટે અપાય
છે અર્શ અને સગ્રહણીની મદાગ્નિને તે દૂર કરે છે તથા જઠરાગ્નિને
તે પ્રદીપ્ત કરે છે શખ ભસ્મ લીંબુના રસમા પ્લીહોદર તથા ગુલ્મોદર
ઉપર અપાય છે

અજીર્ણની નિવૃત્તિ સિવાય દેશીવૈદો શખનો બીજા દરદોમા
ખાવાને માટે ઉપયોગ કરતા નથી પણ બહાર લગાડવાને માટે તેઓ
તેનો બહુ ઉપયોગ કરે છે જે જે ત્વકદોષની અંદર ઘણી ચેળ
આવતી હોય તે ઉપર કળી ચૂનાના પાણીના પોતા મુકવાથી-ચેળ શાંત
થાય છે તથા રુઝ જલદી આવે છે ને અંદરના પરુ વિગેરેથી કચાયતા
ભાગને શુષ્કતા આપે છે અગ્નિથી બળેના ભાગ ઉપર ફડ ફોલ્લાની
ચામડી ઉખડી જઇ ઉપલો ભાગ આગો થઇ જાય છે ત્યારે કળી ચૂનાનું

પાણી અને અળસીનુ તેલ સમ ભાગે મેળવી તેને હલાવી તેમા કપડ બોળી તે મસાના ભાગ ઉપર મુકવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે તેથી દાહનુ શમન થાય અંદર હવાનો ભાગ પેસી શક્તો નથી સો ઝાનુ કારણ દૂર થાય છે અને રૂઝ જલદીથી આવે છે, અજગલ્લિકા નામનો જે ક્ષુદ્ર રક્તરોગ છે તેની ફોડલી પોચી પડવાને માટે છીપનો ચુનો અને ફટકડી કોઇ ક્ષાર સાથે વારવાર મેળવી લગાડવામા આવે છે

દમક તરીકે કળીચૂનો, સાજીખાર અને મૂળાના ક્ષારનો લેપ પાણીમા વાટી લગાડવાથી નાના મસા ખરી પડે છે તથા મોટી ગાંઠ અર્બુદ વિગેરે ગળી પોચા પડી જાય છે કેટલીક વખતે આ લેપ સાથે મોરથુથુ અને ટંકણ નાખવામા આવે છે કળીચૂનો ચોપડવાથી વાળ ખરી પડે છે અને તે લગાડવાની રીત એવી છે કે કળીચૂનો અને હરતાળ સમભાગે લઇ પાણીમા નાખી ગરમ કરી તેનો વાળવાળા ભાગ ઉપર લેપ કરવો આથી વાળ તરતજ ખરી પડે છે હરતાળ પાવનાભાગ કળીચૂનો લેઇ રૂપીઆભાર અને પલાશનો ક્ષાર અર્ધા રૂપીઆભાર એ સરવાને આકડાના છીરની અંદર ખલ કરી વાળ ઉપર લગાડવાથી વાળ ખરી પડે છે ગાળવાના કામમા તેમજ વાળ ખેરવાના કામમા કળી ચૂનાને બદલે કટાક સાદો ચુનો પણ વાપરે છે કળી ચૂનો ને નવસાર બન્ને સમભાગે ભેગા કરી તે સુંઘવાથી છીંકો આવે છે અને તેથી માથુ દુખતુ મટે છે

આખના રોગની અંદર શંખ એમને એમ વપરાય છે ચન્દ્રોદય વર્તિની અંદર શંખનાની એમને એમ કામ લાગે છે તે આંજવાથી આખનુ તાજુ ફુલુ મટાય છે તથા ઝામરની અંદર આખે આવતુ અંધારુ દૂર થાય છે તેમજ તેના શ્વેત પડની ઉપર થતી માસની વૃદ્ધિ કપાય છે

શંખભસ્મના અનુપાનો—શંખભસ્મ ૧ વાલ આપવી

૧ શૂળ ઉપર ઘી તોલો અરધો અને એક ચણોઠી ભાર શેકેલી હીંગમા બે ગનીભાર શંખભસ્મ આપવી

૨ અજીર્ણ ઉપર શખમસ્મ લીંબુના રસમા સાકર નાખી તેમા આપવી.

૩ ઉદરસ ઉપર શખમસ્મ એક ગુલ્‍નમાર પાનમા આપવી

૪ વિદોષ શળ ઉપર શખમસ્મ, સિંધવ, હીંગ અને ત્રિકટુ ચૂર્ણ ગરમ પાણીમા આપવુ.

૫ પ્લીહોદર ઉપર આગ પાકેલા લીંબુના રસમા શખનસ્મ ૮-૧૦ માસા નાખી તે પાવી એટલે કાચમા જેવી વધેલી પ્લીહનો નાશ થશે

૬ આમાતિસાર ઉપર જાયફળનુ ચૂર્ણ અગ્ધો માસો, ઘી અરધો તોલો, એમા એ ગુંજાભાર શખમસ્મ આપવી

૭ અતિસાર સગ્રહણી ઉપર શખમસ્મ અને મિશ્રી ત્રણ માસા પર્યન્ત મધમા આપવુ એટલે સગ્રહણીનો પણ નાશ થશે

માત્રા–શખમસ્મ ૧ વાલ, શખદ્રાવ ૧ થી ૨ ગોળી અગ્નિકુમાર રસ એકથી બે વાલ, ફુલી ચૂનાનુ પાણી ૧થી ૧૦ રૂપીઆભાર

શંખજીરૂ A SPECIES OF STEATITES

વર્ણન–શખજીરૂ સીસા કે ઇએ જેવુ હશે તેના ગોળ ભુખરા રગના અને ચિમાશવાળા કકડા આવે છે એ અતિશય મૃદુ હોય છે

બનાવટ–શખજીરાનો લેપ

શખજીરાનો લેપ–શખજીરૂ ૫ ભાગ કાથો એક ભાગ એ બન્ને સાથે મેળવી તેનો ચીથીથી અદર લેપ કરવો

ગુણ–સ્તભન અને રક્ત સ્તભક

ઉપયોગ–શખજીરૂ એ ક્ષોભક પદાર્થ છે અને પેટના માટે કેટલાક વૈદો તે બને ત્યા સુધી ખાવાને માટે નથી વાપરતા અતિશય રક્તાતિસાર, રક્તાર્શ તથા ગમે તે ભાગમાથી લોહી પડતુ હોય ત્યારે

તે અપાય છે. તેની ક્ષોભક અમર ન જણાય તેટલા માટે તે ખાંડ અગર દુધના તરની અંદર અપાય છે. ઉપદંશના વ્રણની અંદર તેમજ બીજા કોઇ ભાગની અંદર ઘાંઉં પડયું હોય ત્યારે તેનો લેપ લગાડવાથી સારું થાય છે તેથી રસીનો ભાગ સુકાઇ જાય છે અને રૂઝ જલદી આવે છે. કાથાનો અને શંખજીરાનો જે ઉમેરો ઉપર બતાવ્યો છે તે ઉપદંશને માટે ઘણો સારો છે. શખજીરૂ ૨ તોલા ગેરૂ ૧ તોલો, રાળ ૧ તોલો, મુરદાશીંગ ૧ તોલો, મીણ ૩ તોલા અને ઘી ૫ તોલા લઇ પહેલા મીણ અને ઘી કઢી પછી તેમાં બાકીના ઔષધો નાખી ત્રણુવે પાણીથી ધોઇ નાખી, તેનાપર પટ્ટી લગાડવી. માથામાં ખોડો થયો હોય તો શખજીરૂ, ચીકણી સોપારી અને ધોળા કાથાની ભુકી માખણમાં ખરલ કરી ચોપડવી. કાન વહેતો હોય અને કાનમા દાહ થતો હોય તો શખજીરૂ તથા ધોળા કાથાની વસ્ત્રગાળ ભુકી કરીને માખરની પરાશમા નાખી તે કાનમા નાખવું. મુખરોગ ઉપર શખજીરાનું ચૂર્ણ માખણમા કાલવી મ્હોડામા ચોપડવાથી મુખરોગ સારો થાય છે, અથવા ગેરુ અને શંખજીરાનું ચૂર્ણ આપવુ. અટકાવ ઘણો દેખાતો હોય તો તે ઉપર શખજીરૂ અને પાષાણુ ભેદનુ ચૂર્ણ દુધમાં આપવું.

સાજીખાર NATRON.

વર્ણન—સાજીખાર પંજાબની અંદર બને છે. અહીં બજારમાં તેના કાળા કડકા આવે છે અને તેના ઉપર મીઠાનો તર જામી રહેલો હોય છે. જેવી રીતે માટીના વાસણમાં આપણે મીઠું રાખીએ તો એક બે ચોમાસા પછી માટીના ઠામ ઉપર મીઠાનો થર બહાર જામેલો દેખાય છે તેમ સાજીખારના કાળા કડકા ઉપર મીઠાનો ખાર જામી ગએલો હોય છે. તેને ભાગતા અંદરથી કાળો બની ગએલ ભાગ નીકળે છે તથા અંદર કેટલેક ઠેકાણે ધોળાં ધોળા ટપકાં હોય છે. પંજા-

એની અંદર ખારી માટીની જમીન ઉપર કેટલીક જાતનાં ઝાડો ઉગે છે. તે ઝાડોને કાપી સુકવી છ ફીટ ઉંડી અને ત્રણ ફુટ પહોળી ભઠ્ઠીમાં બાળવામાં આવે છે. ભઠ્ઠીની અંદર મ્હોં બંધ ત્રણ ચાર ઉંધા ઘડા મૂકેલા હોય છે અને તેના ઉપલા ત્રણે ભાગોમાં બારીક છિદ્ર પાડેલ હોય છે. જેમ જેમ ઝાડવાં બળતાં જાય છે તેમ તેમ તેમાંથી રસ નીકળે છે તે ઘડાની અંદર પડી જામતો જાય છે. આ સાજીખાર કહેવાય છે, અને તે સૈથી ઉંચો ગણાય છે. આ રસ ઘડાની અંદર પડે છે તેથી તેને 'લોટા સાજીખાર' કહે છે,' ભઠ્ઠીની અંદર બળેલાં લાકડાં, ધૂળનો ભાગ, તથા થોડોક રસ ઉપર રહે છે તે સાદો સાજીખાર છે અને ઘણો હલકો છે.

બનાવટ—સર્જિકાદિ ચૂર્ણ.

૧. સર્જિકાદિ ચૂર્ણ:—સાજીખાર ૧ ભાગ, જવખાર ૧ ભાગ અને પંચ લવણ ૫ ભાગ એ ત્રણે ચીજને બીજોરાંના રસમાં અથવા દાડમના રસમાં ખૂબ ખરલ કરી તે ચૂર્ણ તરીકે સુકવવું.

ગુણ:—પાચન, દીપન અને વાતહર,

ઉપયોગ:—એનો ઉપયોગ જવખારને મળતો છે. પેટચુંક, આફરો, ગોળો તથા પેટનાં કેટલાંક દરદોની અંદર તે વપરાય છે. તેથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે, ભૂખ લાગે છે અને પેટની અંદરનું શૂળ બંધ થાય છે. સર્જિકાદિ ચૂર્ણ પાવશાભાર માત્રામાં લેવાથી જમ્યા પછી પેટમાં ચુંક થતી હોય અથવા ખાટા ઘચરકા આવતા હોય તથા દાંત અંબાઇ ખાટા થઇ જતા હોય તો સારો ફાયદો થાય છે. આકર્ણના દરદમાં સાજીખાર ઘણો ઉપયોગી છે. સાજીખાર, મેંદાલાકડી તથા આંબાહળદર એ ત્રણેને વાટી નવશેકાં કરી કચર, ધુમખા તથા ગુંમાર ઉપર લગાવવાથી જામી ગએલું લોહી ગુટે છે અને સોજો હલકો પડે છે. સાજીખાર અને જવખારને પાણીમાં વાટી તેની લુગ્દી કરી પાકતાં ગુમડાં ઉપર લગાડવાથી તે તરત ફુટે છે.

સિંદૂર RED LEAD

વર્ણન—સિંદૂર એ સીસાનો એક ક્ષાર છે અને તે બજારમાં પુષ્કળ મળે છે સિંદૂરને શુદ્ધ કરવાની રીત એવી છે કે તેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી તડકે સૂકવી નાખવો અથવા સિંદૂરને દૂધ અને ભાંગરાના યોગથી શુદ્ધ કરવાનું પંડિતોએ કહ્યું છે સિંદૂર લીંબુના રસમાં ઘુંટી તડકે સૂકવી પછી ચોખાના ધોવરામણમાં ઘુંટી તડકે સૂકવવાથી શુદ્ધ થાય છે ઔષધના ઉપયોગમાં જે સિંદૂર જોઈએ તે ઉત્તમ રંગદાર અગ્નિને સહન કરનાર સૂક્ષ્મ [illegible] અને મૃદુ હોવું જોઈએ સિંદૂર ખાવાને માટે વાપરવામાં ન આવે છે

બનાવટ—સિંદૂરાદિ તૈલ

૧, સિંદૂરાદિ તૈલ—સિંદૂર ૪ તોલા [illegible] ૮ તોલા ગરમીક તેલ ૬૪ તોલા તથા પાણી ૨૫૬ તોલા નાખી તેનું [illegible] તૈલ સિદ્ધ કરવું

ગુણ—વ્રણ શોધન અને રોપણ સિંદૂર ઉષ્ણ છે [illegible] વિસર્પ, કુષ્ટ કંડુ અને [illegible] નાશક છે તથા નાગેના [illegible] ને [illegible] વ્રણને શુદ્ધ કરનાર અને વ્રણને ભરનાર છે

ઉપયોગ—સિંદૂર લાકડાના ઉપર બહુ ચોપડાય છે ખરજવું, ખસ [illegible] વિગેરે ઉપર સિંદૂર સારું કામ કરે છે સિંદૂર અને મરીને ઘીની સાથે મેળવી ખરજવા ઉપર લગાડવાથી ખરજવું બેસી જાય છે તેમજ સિંદૂરાદિ તૈલ આંગળી ઉપર ચોપડવાથી આંગળી [illegible] પડે [illegible] વિચર્ચિકા વિગેરે અનેક જાતના કુષ્ટ ઉપર સિંદૂર લાગુ પડે છે

સીસું-નાગ LEAD

વર્ણનઃ-સીસાંના કાળા તેલવાળા- મોટા ટકડા આવે છે. તે પોચું અને ઘણું વજનદાર હોય છે. સફેદો, સિંદુર, મુરદો અને ખોદાર કાંકરો એ બધા સીસાના ક્ષાર છે.

શોધન તથા મારણઃ-સીસાને અગ્નિ પર તપાવી તેનો રસ કરી તે રસને આકડાના છીરમાં ઠારવો. એક હાંડલીમાં આકડાનું છીર ભરી તે ઉપર સછિદ્ર ઢાંકણુ કરી તે છિદ્રમાંથી સીસાંનો રસ રેડવો; જો વાસણ ખુલ્લું રાખ્યું તો સીસાંનો રસ છીરમાં પડવાથી ઉડશે અને બંદુકની ગોળીની પેઠે શરીર ઉપર ચોંટી રહેશે. માટે આકડાના છીરના ઠામ ઉપર ઢાંકણુ ઢંકવું એટલુંજ નહિ પરન્તુ ફક્ત છિદ્ર ખુલ્લું રાખી પડખે ઢાંકણુની ઉપર પણ મોટાં વજન મુકવાં, કારણ કે તેમ નહિ કરવાથી સીસાના જોરથી તે ઢાંકણુ ઉડશે અને શરીરને ઇજા કરશે. ત્રણ વાર ઠારવાથી સીસું શુદ્ધ થાય છે. આકડાના છીર વગર કુંવારના રસમાં, ત્રિફળાંના કઢામાં તેમજ ગોમુત્રમાં ઠારવાથી પણ શુદ્ધિ થાય છે. પણ આકડાનું છીર ઉત્તમ છે. શુદ્ધ સીસાંને અગ્નિ ઉપર તપાવી રસ કરી તેમાં તેથી ચોથા ભાગનો અપામાર્ગ ક્ષાર નાખી અનેડાના લાકડાંથી હલાવવો. આથી તેનું બારીક ચૂર્ણ થશે, ચૂર્ણ થયા પછી તેનો આઠમો ભાગ શુદ્ધ મનઃશીલ નાખી લીંબુના રસમાં ખલ કરી ગજપુટ દેવો; તેથી શુદ્ધ નાગભસ્મ થાય છે. એ ચાર વખત પુટ દેવાથી ઉત્તમ ભસ્મ બને છે. આ સિવાય કેટલાક વૈદ્યોનો મત એવો પણ છે કે સીસું ઉકળે ત્યારે તેની અંદર અપામાર્ગ ક્ષાર નહિ નાખતાં ફક્ત શુદ્ધ મનઃશીલ નાંખવું. તે સિવાય સીસાંની ભસ્મ કરવાનો રસ્તો એવો છે કે સીસાંનો રસ થાય ત્યારે માથે આમલીનાં છોડીઆંનો ભુકો થોડો નાખતા જવું અને લોઢાની સળીથી ઘુંટવું. ફક્ત સીસાંથી ચોથા ભાગનો આમલીનો ભુકો નાખવો

એક પ્રહર ઘુંટવાથી સીસાની ભસ્મ થાય છે. ત્યાર પછી તેમા મન ભાગ મનશીલ નાખી કાંજીમાં વાટી શરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ દેવો આથી શુદ્ધ નાગભસ્મ થાય છે. નાગભસ્મ ધોળા અને રાતા એવા બે રંગની કરવામા આવે છે. લાલ રંગ આવવાનુ કારણ મનશીલ છે. સફેત રંગની નાગભસ્મમા મનશીલ નાખવામા નથી આવતુ.

બનાવટ-૧. વડવાનલ રસ ૨ નાગભસ્મ.

૧. વડવાનલ રસ-૧ ભાગ શુદ્ધ હરતાલ, ૧ ભાગ શુદ્ધ પારો, ૧ ભાગ સીસાની ભસ્મ, ૨ ભાગ શુદ્ધ ગંધક અને ૧૬ ભાગ મરી એ બધા બરાબર મેળવવા

૨ નાગભસ્મ-આની બનાવટ ઉપર અપાઇ ગઇ છે.

ગુણ-નાગભસ્મ ક્ષય, વાયુ, ગોળો, પાંડુ, ભ્રમ, કૃમિ, તાવ, કફ, પ્રમેહ, ઉધરસ, સંગ્રહણી, શુક્રરોગ, અગ્નિમાંદ્ય, ઉદર દોષ, આમ વાત, ગુલ્મ, વીર્યદોષ, તથા અર્શનો નાશ કરે છે તેમજ તે કટુ, ઉષ્ણ, વિપાકર, અગ્નિ ઉત્પન્ન અને સ્નિગ્ધ તથા પૌષ્ટિક છે

અશુદ્ધ નાગભસ્મના દોષ:-અશુદ્ધ નાગભસ્મથી ગોળો, અરુચિ પાંડુ, ક્ષય વિગેરે રોગો પેદા થાય છે, માટે ઔષધમા માત્ર શુદ્ધ ભસ્મ વાપરવી.

ઉપયોગ:-નાગભસ્મ એકલી ક્વચિતજ વપરાય છે. ઘણુ કરીને બીજી ધાતુઓની સાથે કેટલીક બનાવટમા તે આવે છે. ક્ષય, મેહ, સંગ્રહણી તથા અગ્નિમાંદ્ય ઉપર તે અપાય છે તે પૈષ્ટિક ગણાય છે. અને તેને વીર્યની વૃદ્ધિ કરનાર માનવામા આવે છે વડવાનલ રસ ઘીમા સેવવાથી કોગળા, શૂળ, બરોળ, પેટના રોગ, વાયુ, મંદાગ્નિ વિગેરે દૂર થાય છે. સીસુ વાપરવુ એ ઘણુંજ જોખમ ભરેલું છે માટે તે વાપરતી વખતે દરેક વૈદે ઘણીજ સભાળ રાખવી. જો તે અશુદ્ધ વપરાય તો ઘણી જાતની નુકસાની થાય છે તેથી ગુલ્મ, કુષ્ટ, રક્તાતિસાર થઇ આવે છે.

નાગભસ્મનાં અનુપાનોઃ-૧/૧૦ ધડું બાર નાગભસ્મ આપવી.

(૧) કફ, વાયુ અને જલોદર ઉપર અજમો, લીંડી પીપર અને મધમાં આપવી.

(૨) ઉપદંશ ઉપર શીતળ ચીની અને એળચીમાં આપવી.

(૩) ધાતુ ક્ષીણના ઉપર માખણ અને ખડી સાકરમાં આપવી,

(૪) પ્રદર ઉપર વંશલોચન. છરૂ, એળચી અને ખડી સાકરમાં આપવી.

માયાઃ-વડવાનલ રસ ચુર્ણ ૧ રતીભાર અને નાગભસ્મ ૧/૧૦ ધડું બાર

સુરમો SULPHURET OF ANTIMONY

વર્ણનઃ-સુરમો બે જાતનો થાય છે. સૌવીરાંજન તથા બીજો સ્રોતાંજન. સૌવીરાંજન કાળા રંગનો થાય છે, તથા અંદર ચળકીત કટકીઓ દેખાય છે. તે ગંધક અને સીસાંનો સંયોગ જન્ય પદાર્થ છે. સ્રોતાંજન જરા ભુંખરો છે અને તે ગુણમાં સૌવીરાંજનથી જરા ઉતરતો છે. તે હિંદુસ્થાન તરફથી આ દેશમાં આવે છે,

શોધનઃ-સુરમાને બારીક વાટી તેને લીંબુના રસમાં ખરલ કરી ૧ દિવસ તડકામાં સુકવવાથી તે શુદ્ધ થાય છે, ત્રિફળાંના કાઢામાં કિંવા ભાંગરાના રસમાં પાચન કરવાથી પણ સુરમો શુદ્ધ થાય છે,

અનાવટ-૧ શુદ્ધ સુરમો ૨ નયનામૃત

૧ શુદ્ધ સુરમો-શુદ્ધ કરેલ સુરમાને અગ્નિ ઉપર તપાવી ત્રિફળાના હીમની અંદર ટંડો કરી ખરલમાં ખુબ લસોટો, આવી રીતે સાત દિવસ સુધી તેને ગરમ કરી ત્રિફળાના હીમની ભાવના દેવી, પછી

જ્યારે ખુબ બારીક થાય ત્યારે તેની અંદર એક શેર સુરમો, ધોળા મરીના દાણા ૧૦ તથા એળચીના દાણા ૧૫ અને ૦ા રૂપીઆ ભાર ભીમસેની કપૂર નાખી તેને ખુબ લસવું. બાદ તેને ત્રણ દિવસ સુધી દરરોજ ગુલાબજળની ભાવના દઇ ખલ કરવો. છેલ્લે દિવસે જ્યારે બિલકુલ સફાઇ જાય ત્યારે ફરી એક વાલ ભીમસેની કપૂર નાખી ખલ કરી શીશીમાં ભરી રાખવો.

૨ નયનામૃતઃ—સીસું શુદ્ધ કરી તેને અગ્નિ ઉપર તપાવતાં તે પાતળું (ઓગળેલું) થાય ત્યારે તેની અંદર તેટલોજ શુદ્ધ પારો નાખવો. પછી તે બન્નેની બરાબર સુરમો નાખી ખુબ હલાવવું ને બરાબર ત્રણેનું ચૂર્ણ મળી જાય ત્યારે ત્રણેનાં સમગ્ર ચૂર્ણથી દશમા ભાગનુ ભીમસેની કપૂર નાખી તે સઘળાંને ખુબ ખલ કરવાં, જે અંજન તૈયાર થાય તેનું નામ નયનામૃત.

ગુણ—ચક્ષુષ્ય.

ઉપયોગ—સુરમો આંખના દરદોમાં અત્યંત ઉપયોગી છે. સુરમો આંખના દરદની અંદર એટલો બધો પ્રસિદ્ધ છે કે સુરમા સિવાય બીજા કેટલાક પદાર્થોના અંજનને પણ સુરમો એવું નામ આપવામાં આવે છે. એ પ્રમાણે ખાપરીઆના અંજનને રાતો સુરમો કહે છે અને મોતીના અંજનને ધોળો સુરમો કહે છે પણ તેમાં આ ખરો સુરમો આવતો નથી. સુરમો આંજવાનો ચાલ પંજાબ દેશમાં ઘણો છે. કેટલાક લોકો ફક્ત ખુબસુરતીની ખાતર સુરમો આંખમાં આંજે છે. ખુબસુરતીને માટે તે આંજવામાં આવે તો પણ તે આંખને ફાયદો કરે છે. તેથી આંખને ઠંડક થાય છે અને પુષ્ટિ મળે છે. કેટલાક ઉંચી જાતના સુરમામાં સાચાં મોતી પડે છે અને તે પ્રમાણે તેની કીંમત થાય છે. સુરમો આંખમાં આંજવાથી આંખની ચળનરા, ઝાંખ, આંખનું બળવું વિગેરે શાંત થાય છે. જ્યારે આંખ આગળ ધુમાડા ધુમાડા દેખાય છે તથા દરદીને દેખીતી ચીજો વિકૃતિ પામેલી દેખાય છે તેવા દરદોમાં સુરમો હિત

કારક છે. બહુ વાંચવાથી આંખમાં થએલી કમઝોરવતી તેથી સુધરે છે. સુરમો પોતે આંખની અંદર ઠરો છે તો પણ તેની અંદર બીજી ચીજો પડવા પ્રમાણે તેના ગુણનો ફેરફાર થાય છે. સુરમાની અંદર એવી ચીજો મેળવવામાં આવે છે કે તે આંજવાથી પહેલ વહેલું આંખમાંથી પાણી છુટે છે અને પાછળથી ઠંડક થાય છે. જ્યારે આંખની અંદર ગરમી રહેવાને લીધે માથાની અંદર દુખાવો થાય છે ત્યારે સુરમો આંજવાથી માથું દુખતું મટે છે.

સુરોખાર NITRE OR SALT PETRE

વર્ણનઃ-સુરોખાર બે જાતનો આવે છે; એક ધોએલો તથા બીજો વગર ધોએલો. ધોએલો સુરોખાર રંગે સફેત હોય છે અને વગર ધોએલો સુરોખાર સફેત પણ જરા મેલો હોય છે. ઔષધમાં ધોએલો સુરોખાર વપરાય છે. સુરોખાર ધોવાની રીત એવી છે કે તેને ઉના પાણીમાં ગાળવો ને જે કેળ વિગેરે ઉપર આવે તે કાઢી લેવો. પાછળથી તે પાણીને સ્વસ્થ રાખવું એટલે સુરોખાર નીચે બેસશે. ઉપલું પાણી કાઢી લઇ નીચે રહેલ સુરોખારની પાર્શ્વકણિકા બંધાવા દેવી. વગર ધોએલ સુરોખાર વાપરવાથી ઉલટી થાય છે ને તે પીવો ઘણો મુસ્કેલ છે. ખત્રી લોકો તેને રંગવાના કામમાં વાપરે છે. દારુના કામમાં સુરોખારનો ઘણો ખપ થાય છે.

ગુણઃ-મૂત્રલ, સ્વેદલ, અને શીતળ, "સુરોખાર તીક્ષ્ણ, અતિઉષ્ણ, રેચક, તીખો, કડવો, અગ્નિદીપક સૂક્ષ્મ, ખારો, લઘુ, દાહક, શોષક, ગ્રાહક અને વાતનાશક છે."

ઉપયોગઃ-સુરોખાર સ્વેદલ હોવાને લીધે રૂક્ષ જ્વરની અંદર કામ લાગે છે. સંતત્ જ્વર, સતત્ જ્વર, ફેફસાંનો તીક્ષ્ણ વરમ તેમજ યકૃતના તીક્ષ્ણ વરમમાં જ્યારે તાવ અણુકિતાર બની રહે છે ત્યારે

બીજી સ્નેહલ દવાની સાથે સુરેખાર અપાય છે. જે દરદીની અંદર દર
ભર્યો હોય ત્યાં પસીનો લાવવા માટે સુરાખારની યોજના કરવામાં આવે
છે. તાવની અંદર પેશાબ ઘણોજ થોડો અને ઘણીવાર ઘણોજ લાલ થાય
સુરેખાર લેવાથી પેશાબ વધે છે અને તેથી પડતો બળતો લાલ પેશાબ
સ્વચ્છ ઉતરે છે; તથા પેશાબની અંદરનો દાહ શાંત થવાને માટે તે
પ્રમેહ અને તાવુખીઆની અંદર પુષ્કળ પાણીની સાથે અપાય છે
તેમજ મૂત્રકૃચ્છની અંદર થએલી પેશાબની અટકાયતને તે દૂર કરે છે.
મૂત્રલ અને સ્નેહલ એ બન્ને ગુણો તેમાં હોવાથી તે જ્વરાદિક દરદની
અંદર બહુ યોગ્ય છે. બાદ તાવની અંદર જેમ તે પસીનો લાવે છે તેમ
તે તપાને શાંત કરે છે તથા દાહને બેસાડે છે.

મૂત્રલ ગુણને માટે તે જલંદર તથા કમળામાં અપાય છે. જલંદ
રની અંદર હમેશાં પેશાબ જાડો ઉતરે છે તેથી પેટ ચડે છે અને
દરદીને હાંફ ચડે છે. સુરેખાર લેવાથી આ બધી હરકતો દૂર થાય છે.

ચંદ્રપ્રભાઃ—ગુટિકાની અંદર શિલાજીત આવે છે પણ જો શિલાજીત
ન મળે તો તેને અભાવે સુરેખાર નાખવામાં કોઈપણ જાતની અડચણ
નથી. બાળકની અંદર જ્યારે મૂત્રકૃચ્છ બંધાય છે ત્યારે સુરેખાર
ફાયદો કરે છે. તીક્ષ્ણ તેમજ ઉગ્ર સંનિપાતની અંદર જેમાં દરદીનું
લોહી સાધારણ રીતે તપેલું હોય છે તેવા દરદીને બીજી યોગ્ય દવા
સાથે સુરાખારનું સેવન કરવું ઉચિત છે. પ્રમેહની અને પીડિતાર્તવની
અંદર તે ઉપયોગી છે. દમની અંદર સુરેખાર ઘણું સારું કામ કરે છે.
અને તે વાપરવાની રીત નીચે પ્રમાણે છે.

૧૦ રૂપીઆભાર સુરેખાર લઈ તેને ૮૦ રૂપીઆભાર ઉના પાણીમાં
નાખવો અને તેની અંદર અમદાવાદી કાગળ ૨ ત્રણ મિનિટ રાખવા
પછી તેને દેવતાપર અગર તડકે છેટેથી સુકવવા. આ કાગળમાંથી
ચાર ચાર ઈંચના ૨મ કકડા કાપી ગળી તેમાંગા એક અગર બે
કકડા બાળી તેનું ધૂમ્રપાન કરવાથી ઘણોજ સખ્ત દમ હોય તે પણ

જાય છે. આ ઉપાય ઘણોજ સરસ છે અને તે દરેક વૈદે અજમાવવા જેવો છે.

દાંતના મંજનની અંદર સુરોખાર આવે છે તેની અસરથી ખેરી ગળી જાય છે અને દાંત સાફ થાય છે, આવું મંજન થોડા ઘણા દિવસ ચાલુ રાખવું જોઇએ.

સુરોખારમાં લેવાના અનુપાનો:–૧ મૂત્રકૃચ્છ ઉપર મુળાના પાંદડાના રસમાં આપવો ૨ મૂત્ર છૂટે છે તે ઉપર:–દીંધુ કાપી તે ઉપર સુરોખાર નાખી પેઢુ ઉપર ચોળવું. ૩ શરીરમાંની ગરમી પર સુરોખાર છાશમાં આપવો. ૪ વાળા ઉપર જવ્યુ માસા સુરોખાર લઇ તે ૮૦ તોલા ગરમ પાણીમાં નાખવો.

માત્રા:– ૧થી ૪ વાલ.

સુવર્ણમાક્ષિક.

વર્ણન–સોનામુખીના પીળા ચકચકીત કકડા આવે છે અનેતેની અંદર સોનાની કટકીઓ જેવું તેજ હોય છે. તે ઉપરથી કોઇએ એમ ન ધારવું કે તેની અંદર સોનું છે. માક્ષિક ત્રણ જાતનું થાય છે, સુવર્ણમાક્ષિક, રૌપ્યમાક્ષિક અને કાંસ્યમાક્ષિક. સુવર્ણમાક્ષિક તાપીનદીમાં થાય છે. એનો રંગ સુવર્ણ જેવો હોય છે. એ કિંચિત્ સુવર્ણના ગુણોથી સમાન છે, એટલા માટે સુવર્ણના અભાવે સુવર્ણમાક્ષિક આપે છે. તાપીનદીના તીરપરનું સુવર્ણમાક્ષિક પંચવર્ણ હોય છે અને જે કનોજ દેશમાં થાય છે તે સુવર્ણવર્ણ હોય છે. સુવર્ણમાક્ષિક એ સુવર્ણવર્ણ કોણ રહિત જડ તથા હાથ ઉપર ઘસવાથી કાળાશ જણાય છે. સુવર્ણમાક્ષિક એ લોહાનો અને ગંધકનો સંયોગજન્ય પદાર્થ છે.

શોધન તથા મારણ–સોનામુખીના કકડા લઇ ખુબ ખાંડી કપડે ચાળી ઝીણો ભુકો કરી તેથી ત્રીજે ભાગ સિંધાલુણ મેળવી

લીંબુના રસમાં ખુબ ઘુંટી લોઢાની કડાઇમાં નાંખી નીચે ખુબ તાપ કરવો અને લોઢાની કડછીથી હલાવવું, જ્યાં સુધી લોઢાની કડાઇ અને ઉપર લખેલ દવા લાલ થાય ત્યાં સુધી હલાવ્યા કરવું. પછી તેને ઉતારી લેવું. આવી રીતે સુવર્ણમાક્ષિક લાલ થાય ત્યારે શુદ્ધ થઇ-કહેવાય છે. શુદ્ધ થયા પછી તેને કળથીના કવાથમાં, તેલની અંદર અગર બકરીના મૂત્રની અંદર ખરલ કરી ગજપુટ દેવાથી શુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ થાય છે. બીજી એવી રીત છે કે સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કળથીના કાઢામાં છાશ અને બકરીના મૂત્રમાં નાખી ચુલા ઉપર લોખંડના વાસણમાં રાખી તેમાં ઘુંટતા જવું એટલે ભસ્મ થશે. બીજી રીત એવી છે કે સુવર્ણમાક્ષિકનું ચૂર્ણ કરી કલેડામાં ઘાલી નીચે તાપ કરી લીંબુનો રસ વારંવાર નાખતા જવું અને લોખંડની કડછીથી કે લોઢાના હાથાથી ઘુંટતા જવું. એમ-બે પહોર સુધી કરી પછી વાસણ લાલ થાયએટલે જાણવું કે તૈયાર થઇ. ચોથી રીત એવી છે કે માક્ષિકના ચોથાભાગે ગંધક લઇ માક્ષિક સાથે ખલ કરવો. પછી એરંડીઆના તેલમાં ઘુંટી ટીકડીઓ કરી શરાવસંપુટમાં મુકી ગજપુટ આપવો. શીત થયે કાઢી લેવું એટલે સિંદુર સરખી ભસ્મ થશે. સુવર્ણમાક્ષિક બકરીના મૂત્રમાં કિંવા તેલમાં અથવા કળથીના કાઢામાં કિંવા છાશમાં ખલ કરી ગજપુટ આપવાથી ભસ્મ થશે.

ગુણ—સુવર્ણમાક્ષિક શોધક અને પૌષ્ટિક છે. " કડુ, મધુર, શીત, યોગવાહી, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય અને રસાયન છે. મેદ, અર્શ, ક્ષય, કુષ્ટ, કંડુ, પિત્ત, લીંગવર્તી, કફરોગ, પાંડુ, મેહ, વિષ, ઉદર, સોજો, ચળ અને ત્રિદોષ નાશક છે.

બનાવટ—૧. સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, ૨. ગર્ભ વિનોદ રસ.

૧. સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ—આની બનાવટ ઉપર અપાઇ ગઈ છે.

૨. ગર્ભવિનોદ રસ—સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ ૪ તોલા, હીંગળો ૪ તોલા, સુંઠ ૩ તોલા, મરી ૩ તોલા, લવીંગ ૩ તોલા, જાવંત્રી ૩

તોલા એ સર્વેને પાણી સાથે મેળવી અબે રતીની એક એક ગોળી કરવી.

ઉપયોગ—પૌષ્ટિક તરીકે તેના ગુણ લોખંડને મળતા છે. પાંડુરોગ, મૂત્રરોગ, જલોદર,-શોફ તથા નેત્રરોગની અંદર તે ઉપયોગી છે, અને જે જે જગ્યાએ લોહ આપવું યોગ્ય લાગે તે તે જગ્યાએ સુવર્ણમાક્ષિક પણ અપાય છે. જીર્ણમેહ, અર્શ અને કુષ્ટ વિગેરેમાં તે ઉપયોગી છે. સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ અને ગળો સત્વ સમભાગે મેળવી તેની ગોળી કરી લેવાથી જીર્ણપ્રમેહમાં ઘણો સારો ફાયદો થાય છે.

સુવર્ણમાક્ષિક એ શોધક પૌષ્ટિક દવા છે અને તેટલા માટે બીજી પૌષ્ટિક દવા જેવી કે પારો, અગરખ વિગેરેમાં મેળવી અપાય છે. ગર્ભિણી સ્ત્રીના કેટલાક-રોગમાં તેમજ કમકીવત સ્ત્રીના ગર્ભાશય જ્યારે નબળા પડી જાય છે ત્યારે વખતો વખત ગર્ભપાત થવાનો સંભવ રહે છે તથા કસુવાવડ થાય છે. સુવર્ણમાક્ષિક આવા દરદીને ઘણોજ ફાયદો કરે છે. ઘણું કરીને આવાં દરદની અંદર ઉપદંશનો શક જાય છે. અને ગર્ભવિનોદ રસ નામની બનાવટમાં હીંગળાનો સારો ભાગ આપવાથી ઉપદંશની અનેક વિકૃતિઓ ઉપર તે ખાસ ઉપયોગી છે. કમકીવતી અગર ઉપદંશ અગર તે બન્નેના સયોગથી કે ગમે તે કારણથી ગર્ભપાત થતો હોય ત્યારે પણ ગર્ભવિનોદ રસ વાપરવા કહેલ છે. સાધારણ રીતે કોઈ પણ સ્ત્રીને કસુવાવડ થતી હોય અને બીજું કાંઇપણ કારણ ન જડ્યું હોય તેવા અનિશ્ચિત રસ્તામાં ગર્ભવિનોદ રસ પ્રશસ્ત છે.

સોનામુખીને મધની અંદર વાટી આંખની અંદર આંજવાથી આંખનું ફુલું કપાય છે.

સુવર્ણ માક્ષિક અનુપાન—સુવર્ણમાક્ષિકને ત્રિફળાં, કડુ, મરી અને ઘી એ અનુપાન યોજવાં.

અપક્વમાક્ષિક દોષઃ—અપક્વ માક્ષિક અગ્નિમંદ, બલ હાનિ, નેત્રરોગ, કુષ્ટ, વિગેરે ઉત્પન્ન કરે છે માટે તેને બરાબર રીતસર શોધ્યા પછીજ ઉપયોગમાં લેવું.

અશુદ્ધ માક્ષિક દોષની શાન્તિઃ—કળથીનો ઉકાળો અથવા દાડમની છાલને પાણીમાં વાટી પીએ તો અશુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક દોષથી મુક્ત થવાય છે.

માત્રા.—સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ ૧ થી ૨ વાલ, ગર્ભવિનોદ રસ ૧ થી ૨ રતીભાર.

પથ્યઃ—ગર્ભવિનોદ રસ ચાલતો હોય ત્યાં સુધી તેલ, મરચું, ખટાઇ વિગેરે ખાવું નહિ ને ઘી, સાકર વિગેરે પૌષ્ટિક ખોરાક લેવો.

સોનું *GOLD.*

વર્ણન.—સોનું દેશી ઔષધિમાં એક ઉત્તમ ઔષધ ગણાય છે. ઔષધમાં સોનાનો વરખ તથા તેની ભસ્મ વપરાય છે. તેમજ બીજી કેટલીક માત્રાઓમાં સોનું આવે છે. ઔષધની અંદર ચોખ્ખું સોનું વાપરવું જોઇએ. તેની અંદર રૂપાનો કે ત્રાંબાનો ભેગ હોવો જોઇએ નહિ. સોનાનાં બારીક પતરાં લઇ હરણના ચામડાના બેવડમાં નાખી મોગરીથી કુટી કુટીને તેના બહુ પાતળાં પતરાં કરવામાં આવે છે. તેનું નામ વરખ.

• **શોધન તથા મારણ**—ચોખ્ખું કુંદન લઇ તેને તપાવી કાંજીમાં, તેલમાં, કળથીના ક્વાથમાં, ગોમૂત્રમાં અને છાશમાં ઠંડું કરી શુદ્ધ પાણીથી ધોઇ નાખવાથી શુદ્ધ સોનું થાય છે. સોનાનાં શુદ્ધ કરેલાં ચોખ્ખાં પતરાં લઇ તેમાં બે ભાગ પારો નાખી લીંબુના રસની અંદર ખુબ ઘુંટી તેનો ગોળો કરવો અને તે ગોળાના વજન પ્રમાણે ગંધક

લઈ અરધો ગંધક એક શરાવની અંદર મૂકી તે ઉપર તે ગોળો મૂકવો અને અરધો રહેલો ગંધક ઉપર નાખી તે ઉપર બીજું શરાવ મૂકી કપડ માટી કરી ૩૦ અડાયાં છાણાનો તેને તાપ દેવો. ઠંડુ થાય ત્યારે બહાર કાઢી લેવો. એ પ્રમાણે ચૌદ વખત કરવું એથી શુદ્ધ સોનાનું ભસ્મ થશે.

(૨) સોનાના સોળમા ભાગે સીસું લેવું. સોના અને સીસાને મજબુત મુસમાં ઘાલી દેવતા ઉપર મૂકી રસ કરવો, બરાબર રસ થયા પછી ગાળી લેવું. ટાઢું પડયા પછી તેને ખાંડી બારીક ચૂર્ણ કરવું. તે ચૂર્ણને ખલમાં નાખી બીજોરા કે લીંબુના રસમાં એક દિવસ ખલ કરવો. અને પછી તેની લુગ્દી કરવી. લુગ્દીના બરાબર વજને આમલ સારો ગંધક લેવો, તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેમાંથી ચોથા ભાગનું ચૂર્ણ લઈ પેલી લુગ્દીમાં મેળવી ખલ કરવો ને તેની લુગ્દી કરવી, પછી ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે ભસ્મ બનાવવી.

(૩) પારો તથા આમલસારો ગંધક સરખા વજને લઇ તેનું ચૂર્ણ કાંચનવૃક્ષ (ઝીંઝુઆ)ની છાલના રસમાં એક દિવસ ખલ કરવું એટલે કજલી સરખું થઇ જશે. પછી એ બંનેના વજનથી ચાર ગણા વજનનાં શુદ્ધ કરેલાં નાનાં પતરાં લઇ તે ઉપર લેપ કરવો, પછી કાંચન વૃક્ષની છાલ વાટી તેની લુગ્દી કરવી. તેમાંથી અરધી લુગ્દી એક મજબુત મુસમાં ભરી તે ઉપર સોનાનાં પતરાં ગોઠવી બાકીની લુગ્દી ઉપર મુકી દબાવવી. પછી બીજી મુસ ઉંધી પાડી તેની સાંધને આજુબાજુએ ફરતો કપડમાટીનો મજબુત લેપ કરી થર ચઢાવી તેનો ગોળો બનાવવો, પછી તેને માટીના મજબુત ચપણમાં મુકવો, તેના ઉપર બીજું ચપણું ઉંધું પાડી તેને પણ કપડમાટીની મુદ્રા કરી સુકવવું. મોટો પ્રખર અગ્નિ છાણાનો સળગાવવો અને તેની વચમાં એ સંપુટને મુકવો. અગ્નિ ઠંડો પડે કે સંપુટ કાઢી લેવો. આ વિધિથી સુવર્ણની ઉત્તમ જાતીની ભસ્મ થાય છે.

(૪) મનશીલ અને સિંદુર સરખા વજને આકડાના દુધમાં ખલ કરી તેને તડકામાં સુકવવું, એ મુજબ સાત પટ આપવા; પછી સોનાની બારીક કરચો અને તેના વજને ઉપરના ચૂર્ણની લુગ્દી લઇ બન્નેને ખલ કરી ગોળો કરવો. પછી એક મજબુત મુસમાં તે ગોળો મુકી તેને અગ્નિમાં ગોઠવી ધીમે ધીમે ધમણથી ફુંકવું. જ્યારે સોનાનો રસ થાય ત્યારે ગાળી લેવું. ફરીથી તે સોનાની કરચો અને તેના વજને ઉપર લખેલું મનશીલ અને સિંદુરનું ખલ કરેલું ચૂર્ણ સાથે મેળવી ખલ કરવો અને ઉપર લખેલી રીતે સોનાનો રસ કરવો એ રીતે ત્રણ વખત કિંવા પાંચ વખત કરવાથી સોનાની ભસ્મ થાય છે.

(૫) સોનાનાં પતરાં કરી તેને કબુતર અથવા મરઘડાની હગારનો સારી રીતે લેપ કરી તેના વજને આમલસારા ગંધકનું ચૂર્ણ કરી, તેમાંથી મટોડાના કોડીઆમાં અડધો નીચે પાથરી તે ઉપર સોનાનાં પતરાં મુકવાં, બાકીનો ગંધક ઉપર પાથરી બીજું કોડીયું ઉંધું ઢાંકી સંપુટ કરવો, તેના ઉપર કપડ માટીનો લેપ કરવો. પછી તેને સુકાવા દેવું. સુકાયા બાદ છાણાં વચ્ચે પેલો સંપુટ મુકી સળગાવી દેવું, અગ્નિ ગાયનાં મોટાં પાંચજ છાણાંનો કહ્યો છે, એ પ્રમાણે ઉપરના વિધિથી નવ પુટ આપવા. દશમો મહાપુટ ઉપરની વિધિપૂર્વક ત્રીસ છાણાંનો આપવો એટલે સુવર્ણ ભસ્મ થશે.

બનાવટઃ—૧. સુવર્ણ ભસ્મ ૨. સુવર્ણ માલિની વસંત ૩. સુવર્ણ પર્પટિ ૪. રાજ મૃગાંક ૫. હિરણ્ય ગર્ભ પોટલી રસ ૬. પૂર્ણ ચંદ્રોદય રસ.

૧. **સુવર્ણ ભસ્મઃ**—આની બનાવટ ઉપર અપાઇ ગઇ છે.

સુવર્ણ માલિની વસંતઃ—સોનાના પાનાં ૧ ભાગ, હીંગળો ૩ ભાગ, ખાપરીઓ ૮ ભાગ, મોતી ૨ ભાગ, મરી ૪ ભાગ, એ બધાંને માખણની અંદર ભેગાં કરી લીંબુનો રસ તેની અંદર નાખી જ્યાં સુધી સોનાનાં પરમાણુ અદૃશ્ય થાય ત્યાં સુધી ખુબ ઘુંટવું.

૩. સુવર્ણ પર્પટિઃ—સોનાનો વરક એક ભાગ, શુદ્ધ પારો આઠ ભાગ, શુદ્ધ ગંધક આઠ ભાગ એ સઘળાને લોઢાની કઢાઇમાં ઘી લગાડી એકત્ર કરી નીચે જરા તાપ આપવો. રસ થાય કે તરતજ છાણાના ભૂકા ઉપર કેળનું પાન મૂકી તે ઉપર રસને ઢાળી દેવો, ઉપર બીજું પાન મૂકી તે ઉપર છાણાનો ભૂકો નાખવો. જ્યારે પોતાની મેળે ઠરે ત્યારે તેના જામી ગએલા કપોરાં ઉખેડી લેવાં

૪. રાજમૃગાંકઃ—પારદ ભસ્મ ૩ ભાગ, સુવર્ણ ભસ્મ ૧ ભાગ, અભરખ ભસ્મ ૧ ભાગ અને મનશીલ, હરતાળ અને ગંધક એ ત્રણે શુદ્ધ કરેલ, બબ્બે ભાગ એ સઘળાંને ભેગાં કરી ખુબ બારીક કરી લેવાં. પછી શંખની અંદર તે ભરવું ટંકણ ખારને બકરીના દુધમાં વાટી તે વડે શંખની મુખમુદ્રા બંધ કરવી. પછી તેને શરાવ સંપુટ કરી ગજપુટ દઇ દેવો ઠંડુ થાય ત્યારે ઔષધને બહાર કાઢી ખૂબ લટવું.

૫. હિરણ્ય ગર્ભ પોટલી રસ—ચાર ભાગ પારો અને ચાર ભાગ સોનાના વરખના બારીક પતરાં લઇ તે બન્ને બરાબર મેળવી તેમાં બાર ભાગ ગંધક નાખી તેની કજ્જલી કરવી. પછી તેમાં ૧૬ ભાગ મોતીની ભસ્મ, ૨૪ ભાગ શંખ ભસ્મ અને એક ભાગ ટંકણ મેળવી તે બધાને પાકેલા લીમડાના પાનના રસમાં ઘુંટવા અને તેનો ગોળો કરી શરાવ સંપુટથી ગજપુટ દઇ દેવો. પોતાની મેળે ઠરે ત્યારે કાઢી લઇ લટી રાખી મૂકવું જે તૈયાર થાય તે "હિરણ્ય ગર્ભ પોટલી રસ."

૬. પૂર્ણચંદ્રોદય રસ—સોનાનો ચોખો વરક ચાર તોલા, શુદ્ધ પારો ૩૨ તોલા અને શુદ્ધ ગંધક ૬૪ તોલા લઇ તેમની કજ્જલી કરવી, આ કજ્જલીને રાતા કાપુસના રસમાં (ભાવરસ) અને કુંવારના રસમાં ખલ કરવી અને સુકવવી. પછી આગન શીશીમાં આ કજ્જલી નાખવી. બહુ તો તે અર્ધી અર્ધ શીશી ભરવી; આખી શીશી ભરવી

નહિ અને તેના ગળા સુધી કપડ માટી કરી વાલુકાયત્રમા તે શીશ મૂકી તાપ આપવો શીશી ઉપર ચાકનો બુચ મુકવો શરૂઆતમા ધીમો તાપ આપવો અને પછી વધારવો ઓછામા ઓછા ત્રણ પ્રહર સુધી તાપ આપવાની જરૂર છે. થોડી વાર પછી બુચ કાઢી લેવો આથી ગંધક શીશીને મોઢે બળ્યા કરે છે જે જમાવ શીશીને ગળે જામે તે ચદ્રોદય પછી તે શીશીમાથી ચદ્રોદય કાઢી એક તોલા ચદ્રોદય બરાસ કપુર, જાયપત્રી, મરી, લવીંગ, સુઠ અને પીપર દરેક ચાર તોલા અને કસ્તુરી ફક્ત બે વાલ મેળવી, અને તેની બમે વાલની ગોળી કરી આ ગોળી નાગરવેલના પાનમા લેવી

ગુણ —પૌષ્ટિક અને શોધક

ઉપયોગ —સોનુ પુષ્ટિ માટે બહુ વપરાય છે ક્ષયની અદર તેમજ જીર્ણ ઉધરસની અદર, શ્વાસ, દમ તથા છાતીના દરદોમા થતી કમજોરીને તે ઘણુ સારૂ છે ક્ષયની શરૂઆતમા જો સોનુ યોગ્ય રીતે આપવામા આવે તો તેથી ક્ષય અટકે છે ક્ષયવાળા દરદીને સોનુ આપવાથી શરીરમા કૌવત આવે છે અને શરીરનુ વજન ઘણુ વધ થાય છે, કળતર વિગેરે મટે છે. તથા શરીર સતેજ રહે છે ક્ષયની અદર સુવર્ણમાલિની વસત, રાજ મૃગાક તેમજ બીજા કેટલાક પૌષ્ટિક પ્રયોગો કે જેમા સોનુ આવે છે તે વાપરવા સારા છે સોનાની દરેક બનાવટ ક્ષયીને આપવાની છુટ છે એટલુજ નહિ પણ કાચુ સોનુ આપવુ પણ યોગ્ય છે કાચુ સોનું વરકના રૂપમા વપરાય છે, સોનાનો વરક માખણ, સાકર તથા મધની સાથે આપવાથી જીર્ણ જ્વરમ તથા ક્ષય દબાય છે જે દરદીને બહુ મ્હામા લોહી પડતુ હોય તથા શરીર ઘણુ ક્ષીણ પડી ગયુ હોય તેવાજ દરદીને સોનાના વરક ફાયદો કરે છે, થોડા ઘણા દિવસ સોનાનો વરક લેવાથી ક્ષયીનો જીર્ણજ્વર અટકે છે

મગજના વ્યાધિ, અપસ્માર, મગજની કમકીવતી, મગજનું બારે રહેવું વિગેરે મગજના જીર્ણવ્યાધિની અંદર સોનું સારૂં છે, નપુંસકપણાને માટે તથા વીર્યસ્ત્રાવને માટે સોનું અકસીર ઉપાય ગણાય છે, કમરનો દુખાવો પગની કળતર, વીર્યનું મૂત્ર માર્ગની અંદર ઝરવું તેમજ નપુંસકપણાથી થતા દરેક ચિન્હની અંદર સોનું ઘણો ફાયદો કરે છે. મૃગાંક અને ચંદ્રોદય નામની બનાવટ આ દરદીને માટે અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે. નપુંસકત્વને માટે ચંદ્રોદયની સાથે કસ્તુરી વીગેરે ઉષ્ણવીર્ય દવાઓ મેળવવામાં આવે છે અને તેથી મગજ તર રહે છે, સ્ત્રીને ઋતુદોષ, પ્રદર અને બીજા કેટલાંક જીર્ણગર્ભાશયનાં દરદમાં સોનુ અપાય છે.

સન્નિપાતની અંદર તથા બીજાં કેટલાક ત્રિદોષજન્ય ચિન્હની અંદર સોનાનું ઉકાળેલ પાણી પીવાથી ફાયદો થાય છે. જ્યારે શરીર ક્ષીણ થઇ જાય છે, દરદી બેભાન હોય છે, મોઢા ઉપર તન્દ્રા ભરી હોય છે અને દરદી બડબડયા કરે છે ત્યારે હિરણ્યગર્ભનો ઘસારો પીંપરની સાથે આપવાથી દરદી સચેત થાય છે અને કેટલીક વખત ધેગુદ્ધિવાળો દરદી વાતો કરતો આપણે જોઇએ છીએ.

જે જીર્ણજ્વરની અંદર કમકીવતી ઘણીજ વધી ગઇ તેમાં સોનુ ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. ઘણા દીવસના અતિસાર, સંગ્રહણી તથા જીર્ણ રક્તાતિસારની અંદર દરદીના શરીર ઉપર જ્યારે શોફ થઇ આવે છે તથા દરદી ઘણો કમકીવત થએલો માલમ પડે છે ત્યારે સુવર્ણ પર્પટિ આપવી યોગ્ય છે. સાધારણ રીતે દરેક પર્પટીઓ સશોફ અતિસારની અંદર અપાય છે. જ્યારે શોફ હોય ત્યારે પર્પટીવાળી દવા આપવી એવો નિયમ છે. બાળકના શોષ રોગની અંદર સોનું ઘણુ ઉપયોગી છે. છોકરૂં જ્યારે ગળતુ જાય છે, તેના સ્નાયુ શિથિલ થાય છે, માંસના લોચા ગળેલા તથા પીંડી વિગેરે ઠેકાણાની ચામડીનો ભાગ વૃદ્ધ માણસની પેઠે ગળી ગએલો હોય ત્યારે દરદીને સોનું આપવું

ઉચિત છે, જે સ્ત્રીઓનાં ધાવણ ખરાબ હોય છે તે સ્ત્રીનાં બાળકને સોનું આપવું જોઇએ. તે તેનાં અસ્થિને દ્રઢ કરે છે તથા બાંધો વધારે છે. પંઢ રોગ ઉપર પણ સોનું બહુ સરસ છે. જીર્ણપ્રમેહ, હસ્તક્રિયા, અગર બીજા ગમે તે કારણોને લીધે જ્યારે કમકૌવતી થાય છે ત્યારે સોનું આપવુ યોગ્ય છે. સોનાની રત્નાગિરિ નામની બનાવટ નવીન જ્વરની અંદર ઘણી પ્રશસ્ત છે; તેથી ગમે તેવો સખ્ત જવર હોય તો તે પણ અટકે છે, ઉપરથી મગનું ઓસામણ ને ભાત ખવાય છે સુવર્ણભસ્મ હેડકીમાં ફાયદો કરે છે. અને અસમ કરીને ત્રીદોષ અવસ્થામાં જે હેડકી થાય છે તેમાં તે ઉપયોગી છે. ગલમંડની અંદર સુવર્ણ અને લોહ સાથે અપાય છે.

માત્રા-સુવર્ણભસ્મ ૧થી ૨ રતી, સુવર્ણ માલિની વસંત ૧થી ૨ રતી. સુવર્ણપર્પટિ ૧ વાલ, રાજ મૃગાંક ૧થી ૨ રતી, હિરણ્યગર્ભ પોટલી રસ એક ઘસારો, પૂર્ણચંદ્રોદય ૧થી ૨ રતી.

અનુપાન અને પથ્ય-સુવર્ણભસ્મ, ઘી, માખણ અને સાકર સાથે, વસંત માલિની મધ અને પીપર સાથે આપવી; રાજમૃગાંક દમ પીપર અને ૨૯ મરીના દાણાના ચૂર્ણ સાથે, સુવર્ણની બનાવટો ખાતી વખતે ઘી, દુધ, વિગેરે પૌષ્ટિક ખોરાક ખાવો તથા તેલ,મરચું, અને ખટાઇથી દૂર રહેવું.

સોમલ ARSENIC.

વર્ણન-સોમલ એ દૈવ્ય ઝેરી દવા છે. બજારમાં જે સોમલ મળે છે તે બે જાતનો થાય છે. એક તદ્દન સફેદ આવે છે અનેબીજો રતાશ પર આવે છે. સોમલને અહીં સખીઓ પણ કહે છે. તે વેચવાને લાઇસન્સ આપવામાં આવે છે. દીર્ણકૃત કરવાવાળા આ ઝેર

બીજાને ખવરાવે છે. તેના ઝેરની અસરથી માણસ ૫ થી ૧૫ કલાકની અંદર ગુજરી જાય છે. સોમલ નિસ્વાદુ હોવાથી ગમે તે ખોરાકની સાથે સહેલાઇથી મેળવી શકાય છે. વૈદ્યોએ પણ સોમલવાળી દવા વાપરતાં ઘણી સાવચેતી રાખવી જોઇએ છીએ. આગળ તે આપણા દેશમાં આટલું બધું પ્રસિદ્ધ ન હતું પણ હાલમાં તે બહુ વપરાય છે. સંસ્કૃત ભાષામાં તેને શંખવિષ, ફેનાશ્મ ભસ્મ અથવા દારમુચ કહે છે.

શોધન–સોમલને લીંબુના અથવા કેળના રસમાં રાખવાથી તે શુદ્ધ થાય છે અને શુદ્ધ સોમલ ઔષધ તરીકે વપરાય છે. †

સોમલની ઝેરી અસર–ઝેર તરીકે સોમલનો ઉપયોગ થવા પછી એક કલાકની અંદર તેની અસર જણાઇ રહે છે અને જો તેની ઘણી મોટી માત્રા આપવામાં આવી હોય તો તેનાં ચિન્હ તરત જણાઇ આવે છે. તે ખોરાકમાં અગર પાન વિગેરેમાં અપાય છે. તેથી દરદીને તરતજ બેચેની થાય છે, મોળ આવે છે, ઉલટી થાય છે અને પેટમાં સખ્ત દાહ ઉપડે છે તથા બળતરા થાય છે અને પેટ ઉપર દાબ્યું ખમી શકાતું નથી. પેટની અંદરનો દુખાવો ધીરે ધીરે વધતો જાય છે અને ઉલટી ઘણી સખ્ત થાય છે તથા ઉલટીમા લોહી પડે છે, તરતજ દરદીને ઝાડો થાય છે, સખ્ત આકડી આવે છે, ઝાડામાં પણ લોહી પડે છે, પાણીની તરસ બહુ લાગે છે, કાંઇપણ ચીજ પેટમાં જવાથી ઉલટી આવે છે, ગળાંની અંદર સખ્ત બળતરા થાય છે અને ગળે કોઇ દાબતુ હોય એમ દરદીને જણાય છે, તૃષા વધતી જાય છે, શરૂઆતમાં જરા શરીર તપે છે, પછીથી પરસેવો આવે છે અને શરીર ઠંડુ થવા લાગે છે. નાડી ઘણી બારીક, ઉતાવળી અને તેથી શ્વાસ પુરો લેવાતો નથી. વળી આંખની ઉપર લોહી ચઢી આવે છે,

---

† તાંદળજાના રસમાં દોલાયંત્ર વડે મદાગ્નિ ઉપર સોમલ એક દિવસ પચન કરવો એટલે પણ શુદ્ધ થાય છે, તાંદળજાની જગ્યા કાંજી, ટંકણખાર, અથવા ગાયનું દૂધ પણ વાપરી શકાય.

પીશાબમાં બળતરા થાય છે અને લોહી પડે છે. બહુજ ઝેર ચઢ્યું હોય તે વખતે દરદી અતિ દુખી હોય તેવી રીતે અફાળા માર્યા કરે છે પણ થોડીજ વારમાં તે બેભાન થાય છે અને પછી તરતજ મરણ પામે છે.

ઉપાય-એકદમ ઉલટી કરાવવી, રાખના ભુકો ઉના પાણી સાથે પાવો; ગળામાં આંગળી નાખી ઘસવાથી પણ ઉલટી થાય છે. જો ઝેર અપાયે ઘણીવાર થઇ હોય તો એકદમ આકરો રેચ આપવો. આશરે ૫ તોલા વિલાયતી એરંડીઉ તેલ એકદમ આપવું. ઘીને ઉનું કરી પાવાથી ઉલટી થાય છે, તેમજ ઝેરનો કાંઇ પણ ભાગ તે ઘીની અંદર વીંટલાઇ નીકળી આવે છે. કળીચુનાનું પાણી, તેમજ ઇંડાનો સફેદ રસ પણ પવાય છે. દરદી તદન બેભાન થઇ જવા લાગે તો તેને સચેત કરવાને ઉષ્ણ વીર્ય દવા આપવી.

જીર્ણ ઝેરી અસર-ઔષધ તરીકે સોમલ દરરોજ થોડું થોડું આપતી વખતે જો દરદીની યોગ્ય સંભાળ લેવામાં ન આવે તો તેની જીર્ણ અસરના ચિન્હો મળી આવે છે. તેમજ મારી નાખવા માટે સોમલની યોજના કરવામાં આવી હોય અને તેની માત્રા ઓછી રહી ગઇ હોય તો પણ આવાં ચિન્હ મળી આવે છે.

ચિન્હ:-આંખો લાલચોળ થઇ આવે છે. તેજ સહન થઇ શકતુ નથી. માથામા બળતરા થાય છે, અને નાકમાં પણ અગ્નિ અગ્નિ થઇ રહે છે; નાક ગળ્યા કરે છે, અને આખા શરીરમા બળતરા લાગી રહે છે, કેટલીક વખતે શરીરમા ઝીણી ઝીણી ફોલ્લી ઉપડી આવે છે, અને તેમાંથી સફેત વરણુ ચીકટ પાણી નીકળ્યા કરે છે. વખતે આવા ફોલ્લા ફુટી જાય છે અને ત્યાં ખાડા પડી જાય છે. આવાં છિદ્રો મુખ્યાતે કરીને હથેલી ઉપર અને પગને તળીએ વધારે જોવામા આવે છે અને વૈદો ભુલથી તેને વિચર્ચિકાનો ભેદ ગણે છે. હાથ પગમાં ઝણઝણાટ

અને જીભ ઉપર બળતરા થાય છે. તથા જીભ લાલચોળ અને આળી થઇ રહે છે વખતે વાળ ખરી પડે છે અને આખા શરીરની ઉપલચામડી ઉખડી જાય છે, કેટલીક વખતે પેશાબમાં દાહ થાય છે. આ ચિન્હ જણાય કે તરતજ સોમલનો ઉપયોગ બંધ કરવો.

સોમલ વાપરવામાં રાખવી જોઇતી સાવચેતી—સોમલ વાપરવા માટે પેટની અંદર કાંઇ પણ બાદી હોય તો તે દૂર થવી જોઇએ. તેટલા માટે રેચક દવાઓ અરંડીઆનો સારો જુલાબ આપવો. તેની માત્રા જમ્યા પછી તરતજ આપવી. ભુખે પેટ કદિ આપવી નહિ તથા તેની સૌથી ઓછામા ઓછી માત્રા આપવી. સોમલ અપાતુ હોય ત્યા સુ'ધી દરદીનો દરરોજ બે વખત જોનો અને બરોબર નિયમિત વખતે દવા અપાય છે કે નહિ તેની બરાબર તપાસ રાખવી. જો આખ તથા પોપચા સુજ્યા હોય અગર આંખે ગરમી ચઢી લાલચોળ થઇ ગઇ હોય તો સોમલ બંધ કરવો અને યોગ્ય વાગ્ણ આપવુ. કદાપિ છાતીમાં ગરમી જણાય અને તેથી ઉરસ ઉપડી આવતી હોય અગર નાકમા ગરમી જણાય તો પણ સોમલ એકદમ બંધ કરવો જોઇએ. તેમજ પેશાબમા બળતરા થતી હોય અગર પેશાબ થોડો અને લાલચોળ ઉતરતો હોય ત્યારે તેમજ ઝાડામા પણ કાંઇ બળતરા થતી હોય ત્યારે સોમલનો ઉપયોગ બંધ કરવાની જરૂર છે કોઇ પણ મર્મ સ્થાનમા તીક્ષ્ણ વરમ હોય ત્યા સુધી સોમલ આપવુંજ નહિ. જીર્ણવ્યાધિ થાય ત્યારે સોમલ આપવો યોગ્ય છે સોમલની માત્રા પખવાડીઆ સુ'ધી આપ્યા પછી તેનો ઉપયોગ બે ત્રણ દિવસ સુધી બંધ રાખવો અને તે દરમ્યાનમા તેને એક સારો જુલાબ આપવો.

બનાવટ ૧. જવર મહાસ્ત્ર ૨ દારૂ મહાસ્ત્ર ૩. સોમલની ગોળી.

૧ જવર મહાસ્ત્ર—શુદ્ધ સોમલ લઇ તેને ગૌમુત્રની અંદર ત્રણ દિવસ સુધી પલાળી રાખવો ને પછી એક દિવસ સુધી કુવારના

રસમા પલાળવો. આવી રીતે પલાળેલા શુદ્ધ સોમલને ઠંડા પાણીથી ધોઈ નાખવો અને તેને બારીક વાટી ઓસડની અંદર વાપરવો.

(કુશીઆને સંસ્કૃતમાં કુલાહલ કહે છે. તે બહુધા બીની જગ્યામાં થાય છે. તે બ્રાહ્મીની જાતની પેદાશ છે અને તેના પ્રતિનિધિ તરીકે બ્રહ્મી વપરાય છે. તેનો ગુણ શીતળ અને ગ્રાહી છે.)

૨. દારૂ બ્રહ્માસ્ત્ર. :– શુદ્ધ સોમલ, હીંગળો, ધંતુરાનાં બી, લીંડીપીપર એ બધાને સમભાગે લઇ લીંબુના રસની અંદર તેની ગોળીઓ વાળવી.

૩. સોમલની ગોળી :– એક ભાગ સોમલ અને છ ભાગ કાળાં મરી લઇ તેની ગોળી કરવી.

ગુણ:–શોધક, જ્વરઘ્ન તથા પૌષ્ટિક, "સોમલ. પારદબંધક, સ્નિગ્ધ, દોષઘ્ન, લોહભેદક, વીર્યકારક તથા કાન્તિવર્ધક છે, અને ત્રિદોષ તથા સર્વવ્યાધિનો નાશક છે."

ઉપયોગ:–જ્વરઘ્ન તરીકે સોમલ હાલમાં ઘણી પ્રસિદ્ધિને પામ્યો છે. સંતત્ જ્વર, સતત જ્વર, એકાહિક, દ્વાહિક. ત્ર્યાહિક અને ચાતુર્થિક વિગેરે વિષમજ્વરની અંદર તે ઘણોજ સરસ છે. કારની બીજી દવાઓથી જ્યારે તાવને અસર થતી નથી ત્યારે આવા હઠીલા તાવને માટે સોમલ ઘણો અકસીર ઉપાય છે.

વિશેષમાં હાલમાં કવીનાઇન નામની અંગ્રેજી દવા જે વિષમજ્વર અટકાવવામાં સાર્વજનિક ઉપયોગની થઇ પડી છે તેથી પણ જ્યારે તાવ નથી હઠતો ત્યારે સોમલ ફાયદો કરે છે. જ્યારે બહુજ હઠી આવેલી શરીર ધ્રુજે છે તેવા મેલેરીઆની * ઝેરી હવાથી ઉત્પન્ન

* મેલેરીઆની ઝેરી હવાનું જોર ભાદરવા માસની આખરે શરૂ થાય છે ને તે કાર્તિક માસના અંત સુધી રહે છે. જે જગ્યાએ વર-

થયેલા વિષમ જ્વરમાં સોમલ ઉપયોગી છે.

૨. જ્વર બ્રહ્માસ્ત્ર નામની દવા એક રતીભાર લઇ તેને સાકર સાથે મેળવી તેના ૧૮ ભાગ કરવા ને તેનો એક ભાગ તાવ આવવાની પહેલાં એક કલાકે દરદીને ખવરાવી દેવો. એથી દરદીને નવીન જ્વર તથા જીર્ણજ્વર તેમજ બીજા સતત્ જ્વરમાં ફાયદો થાય છે. ઘણું કરીને ત્રણ કે ચાર વાર આ માત્રા આપવાથી ઘણા દિવસનો જીર્ણ વિષમ જ્વર દૂર થાય છે.

૩. દારૂ બ્રહ્માસ્ત્ર નામની દવાની એક રતીભાર માત્રા તુલસીના રસમાં આપવાથી સખ્ત સંતત જ્વર જેની અંદર દરદીને મૂર્છા છુટતી હોય, બોલવાનું ભાન ન રહેતું હોય તેમજ બેહદ પસીનો વળતો હોય તેવા દરદીને ફાયદો થાય છે. જ્યારે તાવની અંદર કોઇ પણ મર્મ સ્થાનનો પાક ન થયો હોય અગર કાંઇપણ લોહીના જમાવનાં ચિન્હ ન જણાય ત્યારેજ સોમલ આપવો યોગ્ય છે. જીર્ણજ્વરને પણ સોમલ દબાવે છે.

સોમલ વાત રોગની અંદર ઘણો સારો છે અને તે મગજને પુષ્ટિ આપનાર ગણાય છે. અપસ્માર, હિસ્ટીરીઆ તેમજ તેને મળતા બીજા વાત રોગની અંદર સોમલનો ઉપયોગ ઘણા દિવસ સુધી જારી રાખવાથી તે દરદ ઉપડવાની મુદત લંબાય છે ને વખતે દરદ નાબુદ પણ થાય છે. જો વાત વ્યાધિની અંદર જસત ભસ્મ અગર રૌપ્ય ભસ્મનો સંયોગ તેની સાથે કરવામાં આવે તો તેની અસર ઘણી સરસ જણાઇ રહે છે. જે દરદો અમુક મુદતે ઉપડે છે, પાછાં બેસી જાય છે ને પાછાં ઉપડે છે તેવાં દરદોમાં સોમલનો ઉપયોગ કહ્યો છે. વિષમજ્વર

સાદનું પાણી ઘણું વડી ભરાઇ રહ્યું હોય તેવી જગ્યાએ ભાદરવા માસમાં સૂર્યનાં સખ્ત કિરણો માથે પડવાથી તેમાં એક જાતની ઝેરી હવા નીકળે છે જેની અસરથી અનેક જાતના વિષમ જ્વર ઉત્પન્ન થાય છે આ હવાને મેલેરીઆ કહે છે.

તથા વાત વ્યાધિમાં દરદ પોતાની મુદ્દતોજ ઉપડે છે અને તેટલા માટે સોમલનો ઉપયોગ દરેક રોગમાં ફાયદાકારક છે. ઉપર્યું સંધિવાવાળા દરદીને આ સિવાય સોમલ તેની શોધક અસરને માટે ત્વક દોષની અંદર ઘણો વપરાય છે. કુષ્ટ તથા વાતરક્ત જે અસાધ્ય ગણાય છે તેની અંદર સોમલનો ઉપયોગ ફાયદો કરે છે. સોમલથી જો કે આ દરદો મટતાં નથી તો પણ એટલું તો નક્કી છે કે જો વાતરક્તમાં શરૂઆતથી સોમલ વાપરવામાં આવ્યું હોય તો તેથી ખસુસ ફાયદો થાય છે. વાતરક્તને માટે દેશી વૈદ્યો જે પોતાની ખાસ બનાવટો કાઢે છે તેમાની ઘણીખરીમાં સોમલ હોય છે. સોમલની ગોળી વાતરક્તમા ઘણો સારો ફાયદો કરે છે. આ ગોળીની અંદર મરી અને સોમલ સિવાય બીજી કેટલીક ચીજો નાખવામા આવે છે તો પણ તે ઔષધનો રાજા સોમલ છે. ઉંદર કરડવાથી એક જાતનો ત્વક્‌દોષ ઉપડી આવે છે જે વાતરક્તને મળતો છે. જો આ દરદની અંદર જલદીથી સોમલનો ઉપયોગ કર્યો હોય તો તેથી ઉલટું દરદીને વધારે નુકસાન થાય છે કારણ કે તે રોગની અદર ફક્ત સારક દવાની જરૂર છે. સોમલમાં કોઇપણ જાતનો સારક ગુણ રહેલો નથી. વળી સોમલ ઉષ્ણ વીર્ય હોવાથી ઉલટો દરદીના દાહમાં વૃદ્ધિ કરે છે. વાતરક્ત અને ઉંદરના ઝેરમાં નીચે પ્રમાણે ફેર છે.

વાતરક્ત સાધારણ રીતે ૨૦ થી ૨૫ વરસની અદર શરૂ થાય છે અને શરૂ થયા બાદ તે દસથી બાર વરસની અંદર ફુટ કરે છે. ઉંદરનું ઝેર, જે દરદીને ઉંદર કરડયો હોય તેની ગમે તે ઉમર હોય તો પણ કરડયા પછી થોડા વખતમાં ફુટ કરે છે. પચાસ વરસની ઉમરના માણસને ઉંદર કરડયા પછી જો આવાં ચિન્હ થયાં હોય તો ઉંદરના ઝેરથી થયાં છે એમ માનવું જોઇએ. વાતરક્તની ઉત્પત્તિનો કાળ અને તેનો ફુટવાનો કાળ એ વાતરક્તની ખાતરી કરી આપવાને બસ છે. વાતરક્તની અદર ખસુસ કરીને સોમલ વાપરવાની બહુ જ જરૂર છે. (illegible) આવે છે ને એ ચાર છ મહિના સુધી તે વાપરવાની જરૂર છે.

સર્પદંશની અંદર સોમલની ગોળી ઘણી વખણાય છે. ઘણા ઝેરી સરપના કરડમાંથી પણ સોમલની ગોળી ખાનારાઓ દરદી બચે છે. જીર્ણ શીત પિત્ત, ઉદુંબર તથા બીજા ત્વક્દોષની અંદર સોમલ ફાયદો કરે છે.

પૈષ્ટિક તરીકે સોમલ ઘણો ઉપયોગી છે. કેટલાક લોકો ઔષધની ખાસ બનાવટ કરી તેમાં સોમલ નંખાવે છે ને ધાતુપુષ્ટિ માટે તેનો ઉપયોગ કરે છે.

વીંછીના વિષ ઉપર સોમલને પાણીમાં ઘસી તેનો લેપ કરવો. ચાંદી, દાદર અને ચામડીની કાળાશ ઉપર સુખડ ઘસી તેમાં સોમલ ઘસી ચોપડવો.

સંચળ.

વર્ણનઃ—સંચળ ખનિજ પદાર્થ છે. તે જમીનમાંથી મળે છે. એનો રંગ રાતો હોય છે.

ગુણઃ-સંચળ રેચક, ખારો, તીખો, લઘુ, અપિત્તલ, ભેદક, રૂચિકર, અગ્નિદીપક, પાચક, વિશદ, ઉષ્ણ, સૂક્ષ્મ, સ્નિગ્ધ, સુગંધી, ઉદ્ગાર શુદ્ધિકારક, તીક્ષ્ણ તથા મળ સ્તંભક છે, અને જંતુ, ઉર્ધ્વવાત, ગુલ્મ, આમ, શૂળ, અને અરોચકનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગઃ—અજીર્ણની ફરીઆદમાં સંચળ આદુ અને લીંબુના રસમાં આપવો. શૂળ ઉપર સંચળ ઘીમાં આપવો. મળ શુદ્ધિ ઉપર સંચળ અજમામાં આપવો અથવા અજમો સુંઠમાં આપવો.

સાંભર. લુણ.

વર્ણન—સાંભર લુણ સાંભર નામના સરોવરમાથી ઉત્પન્ન થાય છે.

ગુણ—દીપન, ઉષ્ણ, કોષ્ટ શુદ્ધિકારક, લઘુ, કિંચિત્ ખાટું, તીક્ષ્ણ, પિત્તકારક, ભેદક, કફનાશક તથા સૂક્ષ્મ છે. તે અર્શ, કફ, આનાહવાયુ તથા મળ અને વાયુનો નાશ કરે છે.

ઉપયોગ—ગુલ્મ, વાત, બરોળ, અજીર્ણ અને શૂળ ઉપર સાંભર લુણ અને ગોળ ગરમ પાણીમાં આપવું.

સિંધાલુણ.

વર્ણન—સિંધાલુણ પંજાબમાં ખાણમાથી નીકળે છે. એનો વર્ણ ઘણોજ શુભ્ર હોય છે. એ સર્વ ક્ષારોમા શ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં મીઠું વર્જ્ય હોય ત્યા સિંધાલુણ થોડુ ખાવા આપવુ.

ગુણ—સિંધવ રૂચિકર, વૃષ્ય, ચક્ષુષ્ય, અગ્નિદીપક, શુદ્ધ, સ્વાદુ, લઘુ તથા સ્નિગ્ધ, પાચન, શીતળ, અવિદાહી, સૂક્ષ્મ, હ્રદ્ય, ત્રિદોષ નાશક છે. વળી તે વ્રણદોષ તથા હ્રદ્રોગનો પણ નાશ કરે છે.

ઉપયોગઃ—શીત પિત્ત ઉપર સિંધવ ઘીમા અથવા તલના તેલમાં ઘસી ચોપડવું; અને કેટલીક વારે ગરમ પાણી વડે સ્નાન કરવું. કર્ણ શૂળ ઉપર બકરીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાખવો. ઉનટી ઉપર સિંધવ ઘીમાં ખરલ કરી આપવો. કર્ણમૂળ ઉપર ઘેટીના મૂત્રમાં સિંધવ ઘસી કાનમાં નાખવો. ઉરસ્તંભ ઉપર ગોમૂત્રમાં સિંધવ નાખી ઉકાળી તેની બાફ આપવી. અંડવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના ઘીમાં સિંધ-

વનું ચૂર્ણ સાત દિવસ આપવુ. મૂળ વ્યાધિ ઉપર સિંધવ અને દેવ ડાગરના બીયા કાંજીમા વાટી મસાને લેપ કરવો એટલે મોડ ગરી પડે છે કુતરાના વિષ ઉપર કુવારના રસમા સિંધવ નાખી ગરમ કરી ૩ દિવસ પવો.

હરતાલ YELLOW ORPIMENT.

વર્ણન–હરતાલની ગણના ઉપરસમાં છે. હરતાલ બે જાતની થાય છે, એક પતરા અને બીજી પીંડ હરતાલ. પત્ર હરતાલ સોનાના જેવી તેજસ્વી હોય છે ને તેમાંથી અબ્રકની પેઠે તેજસ્વી કણિકાઓ દેખાઇ રહે છે. પીંડ હરતાલ ઓષધના કામમા વપરાતી નથી. તે નિસ્તેજ છે અને રંગ વિગેરેના કામમા આવે છે હરતાલ ઔષધ તરીકે વાપરવા પહેલા તેનુ શોધન કરવાની જરૂર છે.

શોધન તથા મારણ–હરતાલના બારીક કકડા કરી પ્રહર પર્યંત દોલાયત્રથી કાંજીમા, કોળાના રસમા, તલના તેલમા અને ત્રિફળાના કાઢામા ઉકાળવા દરેકના ઠડા રસમા રાખ્યાથી હરતાલ શુદ્ધ થતી નથી પણ તેમા ઉકાળવાથી થાય છે શુદ્ધ કરેલ ૧ હરતાલને પુનર્નવાના રસની અદર એક દિવસ ખરલકરીતેનો ગોળો કરવો, પછી ગાગરની અદર અર્ધોઅરધ પુનર્નવાની રાખ ભરી તે ઉપર હરતાલનો ગોળો મુકવો. આ ગોળો છુટો મૂકતા કરતા કાંઇક પાનના વેષ્ટનમા રાખવો. પછી ગાગર પુનર્નવાની રાખથી ભરી દેવી અને તેને એક દિવસ અહોરાત અગ્નિ આપવાથી શુદ્ધ હરતાલ ભસ્મ થાય છે. જ્યારે પોતાની મેળે ઠરે ત્યારે તે ગોળો લઈ વાટવો. ગાગરને તાપ દેતી વખતે ગાગરમાથી ધુમાડો નીકળવા નહિ દેવો જોઇએ. માટે જો ધુમાડો નીકળવા માંડે તો તે ઉપર ખુબ પુનર્નવાની રાખ દાબવી. તેથી કરીને હરતાલ ઉડી જવા પામશે

નાંદ હરતાલની ભસ્મ કરતી વખતે તેની ઉડી જવાની ઘણી બીતી રહે છે. હરતાલની શુદ્ધ ભસ્મ અગ્નિ ઉપર નાખ્યાથી તેમાથી ધુમાડો નીકળતો નથી. અગ્નિ ઉપર નાખવાથી જો ધુમાડો નીકળે તો તે કાચી છે એમ સમજવુ.

બનાવટ – ૧ હરતાલ ભસ્મ. ૨. ભૂત ભૈરવરસ, ૩. તાલકેસરી રસ ૪, હરિતાલ રસ, ૫. હરતાલનો લેપ

૧. હરતાલ ભસ્મ –આની બનાવટ ઉપર અપાઇ ગઇ છે.

૨. ભૂત ભૈરવ રસ –શુદ્ધ હરતાલ અને શુદ્ધ શંખભસ્મ બન્ને સમ ભાગે લેવા અને તેની અંદર તે બન્નેના વજનથી નવમો ભાગ મોરથુથુ નાખી તે બધાને કુવારના રસની અંદર ખલ કરવા. પછી ગજપુટ દઇ સ્વાગશીત થાય ત્યારે કઢી લેવુ. જે તૈયાર થાય તે ભૂત ભૈરવ રસ.

૩. તાલકેસરી રસ:–શુદ્ધ હરતાલ, શુદ્ધ સુવર્ણમાક્ષિક ભસ્મ, પારદભસ્મ, ટંકણ અને સિંધવ એ દરેક એકેક ભાગ લેવા અને તે બધાને લીંબુના રસમાં એક દિવસ સુધી ખલ કરવા તે સવળા ઓમકના વજનથી ત્રીસમોભાગ વછનાગ નાખતા જે તૈયાર થાય તે તાલ કેસરીરસ,

૪. હરિતાલ રસ:–શુદ્ધ હરિતાલ ૨ ભાગ, શુદ્ધ પારો ૧ ભાગ ને ફટકડી ૫ ભાગ, એ ત્રણેને એકઠા કરી ઘોળી સાટોડીના રસમા ખલ કરી તેને શરાવ સપુટમા નાખી કપડમાટી કરી ગજપુટ દેવો સ્વાગશીત થાય ત્યારે કાઢી લેવું. તૈયાર થાય તે હરતાલ રસ.

૫ હરતાલનો લેપ – હરતાલ બે ભાગ, મનશીલ એક ભાગ, ગંધક બે ભાગ અને કુવાડીઆના બી ૮ બે ભાગ, બાબચી એક ભાગ, મોરથુથુ એક ભાગ, ટંકણ એક ભાગ અને કપુર એક ભાગ એ પ્રમાણે ચીજો મેળવી તેનું ચૂર્ણ કરી લીંબુના રસમાં લેપ કરવો.

ગુણ – શોધક, દમક તથા જ્વરઘ્ન

ઉપયોગ – જ્વરઘ્ન તરીકે હરતાલ પણ સોમલના જેવીજ ઉપયોગી છે હરતાલ સોમલ અને ગંધકનો બનેનો પદાર્થ છે ને તેથી સોમલને મળતા ગુણ તેમા રહ્યા છે તેમજ સોમલની પેઠે હરતાલ આપવામા પણ કેટલીક જાતની સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે તો પણ સોમલના જેવી તે કાંઇ ઝેરી નથી ટાઢીઆ તાવ જેવાકે સતત, સતત એકાહિક, દ્વયાહિક, યાહિક, ચાતુર્થિક વિગેરે વિષમ જ્વરની અંદર તે વપરાય છે, જેમ જીર્ણરોગ તેમ હરતાલ વધારે ઉપયાગી થઇ પડે છે ભુત ભૈરવ રસ નામની બનાવટ સતત જ્વરને એકદમ રોકે છે ને તેની એક રતી ભાર માત્રા સાકર સાથે અપાય છે ભુતભૈરવ રસ લેવાથી કેટલીક વખતે ઉલટી થાય છે સાધારણ રીતે હરતાલની સાથે પારદ અને વછનાગ વિગેરે બીજી જ્વરઘ્ન દવાઓ મેળવવામા આવે છે જુદી જુદી જાતના વ્યાધિ ઉપર હરતાળ સરસ છે પક્ષાઘાત અર્ધાંગ, ગૃધ્રસી અને અર્દિત તેમજ બીજી જાતના વાતરોગ જેને લઇને શરીરના કોઇપણ ભાગની શકિત જતી રહે છે તેના દરદોમા હરતાળનો ઉપયોગ કરવો યોગ્ય છે આવા વ્યાધિ જ્યારે જીર્ણ થાય ત્યારે હરતાળ વાપરવું અને તેનો ઉપયોગ ઘણા કાળ સુધી જારી રાખવો, તીક્ષ્ણ વાત વ્યાધિમા હરતાળ વાપરવું એ ઘણુંજ નુકશાનકારક છે જીર્ણવ્યાધિમા તેના ઉપયોગથી હાથપગ વીગેરે અવયવોમા પોતાની મૂળ શકિત પાછી આવે છે, તેઓ અસ્થિર મટી દ્રઢ થાય છે ને તે. કેટલીક મહેનત કરવાને શકિતમાન થાય છે આવા જીર્ણ રોગમા કટલી અસર હરતાળથી થાય છે અને કેટલી અસર કાળે કરીને થાય છે તે નકકી કહી શકાતું નથી તોપણ તેથી થોડો ઘણો ફાયદો થાય છે એ નકકી છે અપસ્માર અને તેને મળતા બીજા કેટલાક દરદોમા હરતાળની યોજના કરવી કહેલ છે

ત્વક્દોષને માટે હરતાલ ઘણો પ્રસિદ્ધ ઉપાય છે. ઘણા જુના અને હઠીલા ત્વક્દોષને તે હઠાડે છે. ગલિન કુષ્ટ, વાતરકત, વિચર્ચિકા, શીતપિત્ત, ચિત્રી, ઉદુંબર અને ઘણા લાંબા વખત સુધી ચાલનારા ત્વક્દોષમાં હરતાલ ઉત્તમ દવા છે. દેશી દવાઓમાં જીર્ણ ત્વક્દોષને માટે હરતાલ જેવી બીજી એકે ચીજ પ્રસિદ્ધ નથી. સત્ત્વણ જીર્ણ ત્વક્દોષની અંદર તે વ્રણના સ્રાવને બંધ કરે છે, વ્રણને રૂઝવે છે અને તેની થતી વૃદ્ધિને અટકાવે છે. તેથી દાહ તથા ચેળ કમી થાય છે. ગમે તે કારણથી ત્વક્દોષ થયો હોય તો પણ હરતાલ ઉપયોગી છે અને હરતાલની ગમે તે બનાવટ વાપરવાની છુટ છે. તાલ કેશરી રસ નામની બનાવટ તમામ જાતના કુષ્ટ ઉપર બહુ ઉપયોગી છે અને તે ૧ વાલ માત્રાથી ભેસના ઘી સાથે ખવરાવવામાં આવે છે, અને ઉપરથી એઆનીભાર કાળીજીરી ચાવવાને અપાય છે. કેટલાક વૈદ્યો કાળીજીરીને બદલે બાબચી આપે છે. જ્યાં સુધી આ દવા ચાલતી હોય ત્યાં સુધી દરદીને મીઠું, મરચું, તેલ, હીંગ તથા પતકાળું વિગેરે ગરમ ચીજ તમામ બંધ કરવામાં આવે છે ને દુધ, સાકર, ઘી વિગેરે ખોરાક અપાય છે, કેટલાક વૈદ્યો તો આ ખોરાક નહિ આપતા ફકત એકલા ચણા ખાવાજ કહે છે. કુષ્ટ અરાઢ જાતના થાય છે અને તેની અંદર એક જાતના કુષ્ટમાં આખા શરીરમા રાતા રાતાં ચાંમાં ફુડાળા જેવાં થાય છે. આવા દરદીને ત્રણ માસ સુધી હરતાલ અને ચણાનો ખોરાક ખવરાવવાથી તે રોગનું શમન થાય છે જેમ હરતાલ ત્વક્દોષની અંદર ખવરાવવામાં આવે છે તેમ તે બહાર લગાડવામાં પણ ઉપયોગી છે. કેટલાક ત્વક્દોષ જેવા કે ·ઉંદરી, વિચર્ચિકા, કરોળીઆ તથા ચિત્રી વિગેરેમાં કોઇપણ જાતના કીડની ઉત્પત્તિ થઇ હોય એવો શક જાય છે ત્યારે હરતાલનો લેપ લગાડવાથી તે કીડનો નાશ થાય છે અને દરદ વધતું અટકે છે તથા નાબુદ થાય છે. માથાના વાળમાં જ્યારે ખોડો પડે છે ત્યારે હરતાલનો કોઇપણ લેપ લગાડવામાં આવે છે. હરતાલ અને

કળીચૂનો લીંબુના રસમા ઘુટી લગાડવાથી વાળ ખરી પડે છે. હરતાલ દાદર ઉપર ઘણો સારો ફાયદો કરે છે અને જે લેપ ઉપર આપ્યો છે તે લેપને લીંબુના રસમા ઘુટી તેની સોગટી કરી તે સોગટી દાદર ઉપર લગાડવાથી દાદર બેસી જાય છે જુદી જુદી જાતના લફ્દોષ ઉપર શખ ભસ્મ, હરતાલ, મનશીલ અને સાજીખાર એ દરેકને સમભાગે પાણીમા વાટી ચોપડવામા આવે છે. તેનો ગુણ ક્ષોભક છે અને જે ભાગ ઉપર તેનો લેપ કરવામા આવે છે તે ભાગ ઉપર થએલા ચાઠા, ચકામા અને ધ્રામઠા વિગેરે બેસી જાય છે.

અશુદ્ધ હરતાલ–અશુદ્ધ હરતાલ બીજી અશુદ્ધ ધાતુ ઉપધાતુ માફક અનેક રોગો પેદા કરે છે માટે ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે શુદ્ધ કરી, તેની બરાબર પરીક્ષા કર્યા પછી ઉપયોગમા લેવી. ભુરા કોળાનો રસ અથવા કડવી નાઇ (નાડૂલી)નો રસ અથવા જીરૂ અને સાકરનું સેવન કરવાથી હરતાલના દોષથી મુકત થવાય છે.

હરતાલ સત્વ પાતન – (૧) હરતાલ તથા લાખ, ગાઇ, તલ, સરગવાની છાલ, ટકણખાર, મીઠુ અને ગોળ એ પદાર્થો હરતાલ નિમે ભાગે લઈ તેમા હરતાલ ખરલ કરી સછિદ્ર કુલડીનુ મ્હો બધ કરવુ તથા પાતાળ યત્ર વડે પુટ દેવો એટલે સત્વ નીકળશે. (૨) હરતાલ અને ટંકણખાર, બેઅનુ ઘી, મધ અને કળથીના કાઢાની ભાવના આપી તે હાલ્લીમા ભરી, તે ઉપર સછિદ્ર ઢાકણુ બેસાડી સધિલેપ કરવો, અને છિદ્રને નળી બેસાડી તથા ચાર પહોર અગ્નિ કરવો નળીમાથી થોડી ધૂમાડી જવા લાગે એટલે અગ્નિ બંધ કરવો, પછી ઉપરની થાળી કાઢી સત્વ કાઢી લેવુ. (૩) નેપાળાના બીઆ અને એરંડામાં હરતાલને ખરલ કરી શીશીમા ભરી, અને વાલુકા યંત્રમા મુકી સિદ્ધ કરી, શીશીના કઠસ્થિત સત્વ લેવુ

હરતાલ સત્વ – ૬ સાંધા વાતરક્ત ઉપર એક ચોખાભાર આપવું

તથા પંગને માટે ચણા અને ઘી ભેજવા એટલે ચૌદ દિવસમા રોગ વર્જિત થશે

હરતાલ ભસ્મના અનુપાનો—અરધી ચણોટી ભાગ હરતાલ ભસ્મ ૭ તાલ ખડી સાકરમા લેવાથી એંસી પ્રકારના વાયુ કફ પિત્ત કુષ્ટ પ્રમેહ અને અર્શનો નાશ કરે છે હરતાલ ભસ્મ એક ચણોટી ભાર ગળો ના કાઢામા લેવાથી ઉપદ્રયુકત વાતરક્ત અને ૧૮ કુષ્ટનો નાશ કરેછે હરતાલ ભસ્મ વછનાગ ચાને છૂરામા અપરમાર ઉપર દેવદાલી (કુકડવેલ) ના રસમા ભગંદર ઉપર અને ફિરંગોપદંશ વિસર્પ મડા કફ ખસ કોઢ ના વાતરકત સબંધી વિકાર વિ પિત્ત કફ અને વાયુ ઉપર અનુપાન પરત્વે આપવી જ્વર ક્ષય તથા પાંડુરોગો માટે ખડીસાકરમાં આપવી વાતુ શુળ ઓરે બાળંત (સુવા) રોગ ઉપર અ દાના રસમા આપવી સન્નિપાત અર્ધાંગ વાયુ અને વાયુ ગોળા ઉપર એજ અનુપાનમા આપવી નિર્બળ માણસને જાયફળમા લઇ ઉપર પાનમા વીર્યવૃદ્ધિ ઉપર પાકેના પાન સાથે ઉર્ધ્વશ્વાસ ઉપર હરડે સાથે સુરતઇને માટે નગોડ સાવ વાયુ ઉપર આદાનારસમા પ્રમેહ ઉપર તુળસીના રસમા જ્વલોદર ઉપર બકરીના મત્રમા શૈર ઉપર કેસર અને નાળીમા અગ્નિમાંદ્ય ઉપર મધ અને લીંડીપીપરમા સ્તભનો માટે લવીંગ તજ તથા કપુર ની સાથે કુષ્ટ ઉપર ચિંગુડી સાથે અને કામવૃદ્ધિ ઉપર ગાયના દૂધ સાથે આપવી

વીછીના વિષ—ઉપર હરતાલ આંકે નવસાગર પાણીમા વાટી લેપ કરવો અથવા એની ગોળી કરી તે ઘસી ચોપડી એટલે વેદના તત્કાળ નાશ થાય છે

માંકીંજ દૂર થવા માટે હરતાલને ગોમૂત્રમા ઘસી લેપ કરવો ગડમાળા અને ગલગંડ ઉપર ,

નિર્લોમ કરણ (વાળ કાઢવાની રીત)—હરતાલ ૬ ભાગ, શંખચૂર્ણ ૫ ભાગ અને ખાખરાની ભરમ ૨ ભાગ એકઠાંકરી લેપ કરવો. ઘોડા ઉપર હરતાલ અને કળી ચુનો પાણીમાં વાટી લેપકરવો

માત્રા—હરતાલ ભરમ ૧ ગ્રતી, તાલ કેશરી રસ ૧ વાલ, ભૂત ભૈરવ રસ અને હરતાલ રસ ૧ રતી.

પથ્ય—હરતાલના સેવન દરમ્યાન કોઈપણ જાતની ગરમ ચીજ ખાવી નહિ, અને ખાસ કરીને ઉપર ઘણાનો ખોરાક આપવો

હિંગળોક

VERMILIONOR SULPHIDE OF MERCURY

વર્ણન:-હિંગળો લાલ જાસુમનાં ફુલ જેવો હોય છે અને તેમા ચલચલીત પારાના બિંદુ જણાય છે. તે પારાનો અને ગંધકનો એક જાતનો ક્ષાર છે અને તે વજનમા ઘણો ભારે છે.

હિંગળોકની ઉત્પતિ:-અશુદ્ધ પારો ૧ ભાગ અને ગંધક ચાર ભાગને લોઢાના વાસણમા કરી એકત્ર કરી તેના કકડા કરી કાચની શીશીમા ભરી તેને એક આંગળ કપડ માટીનો લેપ કરી છાયામા સુકી, વાલુકાયંત્રમા એક દિવસ અગ્નિ આપવો, પછી પાચ દિવસ સુધી ક્રમવૃદ્ધિએ અગ્નિ કરી સાતમે દિવસે કાઢી લેવો આ હિંગળો ઘણો ઉત્તમ હોય છે

શોધન તથા મારણ—હીંગળાને સાતપુટ મેંઢીના દૂધના અને સાતપુટ લીંબુના રસના દેવાથી તે શુદ્ધ થાય છે શુદ્ધ હિંગળાનો ભૂકો ૧ તોલો લઇ તેમા પા તોલો હરતાલ તથા એક તોલો લવીંગ નાખી ઘી તોના આદુના રસમા ખુબ ઘુટવા પછી તેને શરાવ અગર મુસમા નાખી કલાક અગર દોઢ કલાક સુધી મંદાગ્નિથી તાપ આપવો પોતાની મેળે ટાઢો થયા પછી તેને કાઢી લેવો.

હીંગળામાંથી પારો કાઢવામા આવે છે અને તે પારો વપરાશને માટે ઘણો શુદ્ધ ગણાય છે. હીંગળાને લીંબુના રસમા એક પ્રહર ઘુટી તેને ડમરૂ યત્રની અંદર ચઢાવી દેવો. નીચે તાપ આપવો અને ઉપલા ભાગ ઉપર ભીનુ કપડુ રાખી મૂકવું. હીંગળામાથી શુદ્ધ પારો નીકળે તે ઉપના ભાગની અંદર જામી રહે છે, આ જામેલો પારો ભેગો લેવો તે શુદ્ધ પારો છે. પારદ ખેચવાને માટે જે લીંબુના રસમા ઘુટેલી હીંગ ળાની ગુન્દી આપણે મૂકેલી હોય છે તેના સૌથી નીચના ભાગમાથી આ પારો ખેચાય છે ને ઉપનો ભાગ એમનો એમ રહે છે જેથી તે ગુન્દીની તળે પારો ખેચાઇ જતા બાકીની રહેલી ગધકની રાખ પડી રહે છે આ રાખ પણ વ્રણ ઉપર ચોપડવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે.

બનાવટ-૧ હિંગુલ ભસ્મ ૨, હિંગુલેશ્વર ૩ કાસકેશરી ગુટિકા ૪ દરદાદિ પુટપાક ૫ હિંગુલાદિ ધુમ્રપાન ૬. હિંગુલાદિ લેપ

૧ હિંગુલ ભસ્મ-આની બનાવટ ઉપર અપાઇ ગઇ છે.

૨ હિંગુલેશ્વર-શુદ્ધ હિંગળોક, શુદ્ધ વછનાગ અને લીંડી પીપર એ ત્રણે સમભાગે લઇ બમે રતીભારની ગોળી કરવી

૩ કાસકેશરી ગુટિકા-શુદ્ધ હિંગળોક, મરી, નાગરમોથ, ટકણ અને શુદ્ધ વછનાગ એ સઘળી ચીજને અરડુસીના રસમા ખલ કરી મગ જેવડી ગોળી કરવી

૪ દરદાદિ પુટપાક-શુદ્ધ હિંગળોક ૧ ભાગ, અફીણ દોઢ ભાગ ટકણખાર ૦॥ ભાગ, જાયફળ ૧ ભાગ એ ચારેને ભેગાં કરી પુટપાકની રીતે પકવવા અને તેની મગ જેવડી ગોળી કરવી.

૫ હિંગુલાદિ ધુમ્રપાન-હિંગળો, આકડાનું મુળ અને એરંડ કાંટાનું મૂળ એ ત્રણે ચીજને ચલમમા ભરી પીવુ

૬ હિંગુલાદિ લેપ-હિંગળો, ગંધક, સચળ, સિંદુર, કુવાડીઆના બી, વાવડીંગ અને ઉપલેટ એટલાં સમભાગે લઇ તેનું ચૂર્ણ કરવું.

ગુણ-પાચિક અને શોધક.

ઉપયોગ—હિંગળોક લોહીને સુધારે છે. તે પારાનો એક ક્ષાર છે અને જ્યાં જ્યાં પારો અને રસકપૂર અપાય છે ત્યાં ત્યાં શોધકતરીકે તેની યોજના કરવામાં આવે છે. ઉપદંશની અંદર તે સરસ છે. ઉપદંશની જુદી જુદી વિકૃતિ જે ફિરંગ વાયુના નામથી પ્રસિદ્ધ છે તેમાં હિંગળો વપરાય છે. હિંગળો ખાવાથી તેમજ ચલમમાં પીવાથી મોઢું આવે છે અને જ્યારે મોઢું આવે છે ત્યારે તેની અસર લોહીમાં પહોંચી એમ મનાય છે. વિસ્ફોટક, માથાનું દુખવું, પગની અંદર થતી કળતર હાડકાં ઉપરની ગાંઠો, સંધિવા તથા બીજી ઉપદંશની વિકૃતિમાં તે અપાય છે. દાંતના કેટલાક રોગ જેમાં દાંત સાફ ખવાઇ જાય છે ત્યારે તથા જડબાના રોગમાં તથા બીજા અસ્થિ રોગમાં હિંગળો અપાય છે. વ્રણ જ્યારે રૂઝાતાં નથી અને ઉપદંશનો ચાઠું થાય છે ત્યારે બે ભાગ હિંગળો અને એક ભાગ મનઃશીલ એકઠાં કરી તેના ચૂર્ણનો વ્રણ પાસ મૂકો લઇ ઓરડીનાં સળગતાં છોડીઆં ઉપર નાખી કપડ કોટ કરી ધુંવાડી લેવાથી તે વ્રણ જલદીથી રૂઝાય છે. ભગંદર, ગંડમાળ તથા બીજા જીર્ણ રોગમાં હિંગળાનો ઉપયોગ સારો છે.

હિંગળો પૌષ્ટિક છે. પૌષ્ટિક તરીકે તે જીર્ણ વાતવ્યાધિમાં તથા ક્ષયમાં વપરાય છે. જીર્ણ સસણી, દમ, તથા શ્વાસમાં તે ફાયદો કરે છે. કાસ કેસરી નામની ગુટિકા દમના રોગ ઉપર ઘણી ઉપયોગી છે અને તેને આદૂના રસમાં આપવાથી દમ બેસી જાય છે. હિંગળો ધાતુપુષ્ટિને માટે બીજી ઝેરી દવા સાથે અપાય છે અને તેટલા માટે તેને ખોરાસાની અજમો, જાયફળ, અફીણ વિગેરે સાથે મેળવવામાં આવે છે. જીર્ણ અતિસારમાં જે અસર પારદ કરે છે તેજ અસર હિંગળો કરે છે. જીર્ણત્વક્ રોગમાં હિંગળાનો લેપ અગર મલમ બહુ વપરાય છે; તેથી જંતુનો નાશ થાય છે. આંખની પાંપણની કોર ઉપર જે ઝીણી ઝીણી ફોલ્લીઓ ઉપડ્યા કરે છે અને તેથી આંખમાં બહુ ચેળ આવે છે ને

પાણી ઝર્યા કરે છે તે દૂર કરવાને માટે હિંગળાનો મલમ અતિ ઉપ યોગી છે. પાપણના મૂળમાં કેટલીક વખતે કીડ હોય છે તેનો હિંગળો નાશ કરે છે. ચાંદીના ધારાં માટે હિંગળો ૧ ભાગ અને કાથો ૪ ભાગ બન્ને સાથે મેળવી તે ભાગ ઉપર ભભરાવવાથી ધારું બેસી જાય છે. દાદર, ચિત્રી, ઉદુંબર તથા ફૂટ તથા હિંગળાનો લેપ ફાયદા કારક છે. હિંગુલાદ લેપ લીંબુના રસમાં કુટી દાદર ઉપર લગાડવામાં આવે છે.

હિંગળો જવરની અંદર સારો છે. વિષમ જવર જેવાકે એકાહિક, દ્વયાહિક, ત્ર્યાહિક અને સતત અને સંતત જવર ઉપર તે અપાય છે. હિંગુલેશ્વર નામની બનારસની અર્ધ વાલ માત્રા મધની સાથે આપવાથી વાત જવર દૂર થાય છે. હિંગળો ઉષ્ણવીર્ય છે ને તેથી વાતજવરમાં જ્યારે તંદ્રા તથા બેશુદ્ધિ હોય છે ત્યારે તે ઘણું કામ કરે છે. જ્યારે જવરની અસર મગજમાં ગ્રેહેલી હોય છે ત્યારે હિંગુલેશ્વરની સાથે નેપાળો મેળવવામાં આવે છે.

માત્રા–હિંગુલ ભસ્મ ા। રતી હિંગુલેશ્વર ા। થી ૧ વાલ, દરદાદિ પુટપાક ૧ થી ર રતી. કામકેશરી ગુટિકા ૧ રતીથી ર રતી.

હિરાકસી.

GREEN VITRIOL OR SULPHATE OF IRON.

વર્ણન–હિરાકસી એ લોખંડ તથા ગંધકનો એક જાતનો ક્ષાર છે તેના લીલા રંગના ગાંગડા મળી આવે છે, અને તે બજારમાં અમારણ છે.

બનાવટ–કાશી સાધ તૈલ

૧. કાશીસાદ્ય-તૈલ–હિરાકસી, કળાવતી ૧, દારુ, સૂંઠ, પીપર સિંધવ, મનશીલ, કરેણ, વાવડીંગ, ચિત્રા (ચિત્રક), અરડુસો, કુકડવેલ,

ચોકર અને હરતાલ એ સધા ઓસડો એક એક તોતો લઇ તેને તેલ ૬૪ તોલા ગૌમત્ર ૨૫૬ તોલામા મેળવી તેમા ધોરનુ અને આકડાનુ દૂધ આઠ આઠ તોલા નાખવુ; અને તેનુ તેલ સિદ્ધ કરવુ

ગૂણ—પૌષ્ટિક અને સ્તંભન

ઉપયોગ—તોખડની બીજી બનાવટોની પેઠે હીંગરફી પણ તોહીસુધારવાને અપાય છે પાંડુરોગમા તથા છાતીના ચડકામા જ્યારે હોઠ કાળા થઇ આવે છે ને શ્વાસ ભરાઇ આવે છે ત્યારે બીજા પૌષ્ટિક પદાર્થ સાથે હિંગળોકી અપાય છે જેવી રીતે ગન્ધવેલ શરીરને મજબુત કરે છે ને તાકાતી પુષ્ટિ આપે છે તેવીજ રીતે હિંગળોકીથી પણ થાય છે તેથી લોહીના રક્તબિંદુ વધે છે અને ફીકાશ દૂર થાય છે ચીગર યકૃતોદર તેમજ વિષમ જ્વરની રોગો અગેની વિકૃતિની અંદર હિંગળોકી આપવી યોગ્ય છે વિષમ જ્વરના અપ્પર માથાના દુખાવાને બંધ કરે છે એકાંતરીઆ તથા તરીઆ તાવની અંદર હિંગળોકીને કાળા જીરાના અનેકમા ગોળી કરી આપવાથી જુદી જુદી જાતના વિષમ જ્વર અટકે છે યકૃતોદર અને પ્લીહોદરની અંદર રેચક દવાની સાથે હિંગળોકી નાખવાથી સારો ફાયદો થાય છે સંગ્રહણી, અતિસાર, ઉર્ધ્વઅતિસાર રક્તાતિસાર તથા રક્તપિત્તની અંદર હિંગળોકીની સ્તંભન અસરથી લોહી પડતુ થાય છે ને આંતરડાનુ ક્ષત રૂઝાય છે અધરણુ નગરાઇ તથા કમ મૈનતીને માટે હિંગળોકી અપાય છે હિંગળોકીનુ પાણી છાંટવાથી ચામડુ બેસી જાય છે અને જખમ તથા વ્રણ જલદીથી રૂઝપર આવે છે મરી માલતેલ નામની બનાવટ અર્શના મસા ઉપર લગાડવાથી મસા ખરી પડે છે ને તેનો ગુણ દમક છે બીજી એક બનાવટ કાળી માલતેલના નામથી પ્રસિદ્ધ છે જેમા ફક્ત હિંગળોકી આસંધ વેગેરેને ગજપીપર આવે છે આ દરેક ચચાર તોના લઇ તેને ૬૪ તોના અને ૨૫૬ તોના પાણીમા મેળવી તેનુ રીતસર

ર્તન મિદ્ર કરવુ આ તેનના નેપથી સ્ત્રીના સ્તન તથા સ્ત્રી પુરુષોની જનનેન્દ્રિઓ દૃઢ થાય છે

પાંડુરોગને લીધે કેટલીક વખતે અટમાન બધ થઈ જાય છે ત્યારે હિંગળોળ અને એળીઆની સાથે હિરાકસી અપાય છે

ગડમાળા ઉપર હિરાકસી અને મિનાયુ અથવા હિરાકસીને આકડાના દૂધમા ઘસી લેપ કરવો મૂત્રકૃચ્છ્ર એટલે રજ્જુને બજવાળનાથી ફોલ્લાઓ થાય છે તે અને અહિપતન એટલે બાળકોની ગુદા ન ધોવાથી તેમા ક્રુ ઉત્પન્ન થઇ ફોલ્લીઓ થાય છે તે ઉપર હિરાકસી, ગોરોચન, મોરથુથુ દરતાન અને રસાજનને લીંબુના રસમા ખરલ કરી લેપ કરવો

પાંડુ, ક્ષય, ગુલ્મ, બરોળ શૂળ અને સપૂર્ણનેત્ર રોગ ઉપર હિરાકસીની ભસ્મ * ત્રિફળા અને મરી એકત્ર કરી તે તોતોનો ઘી અને મધમા એક મહિનો આપવુ

માત્રા – એક રતીથી એક વાલ

ઔષધિ-ગુણ-દર્શન.

ઔષધોના તેમજ ગુણ પ્રમાણે વગેરે પાડવામા આવ્યા છે બારીકાઇથી તપાસના પ્રેમીઓ તો એ વિષયમા તર્ક વિતર્ક આદિ ઉત્પન્ન થાય છે માટે અત્રે જે વ્યાવહારિક ઉપયોગમા સરળ થઇ પડે તેવા તેના ૨૬ વર્ગ પાડવામા આવ્યા છે

---

*હિરાકસીને એક વાર ભાંગરાના રસમા પચન કરવી એટલે શુદ્ધ થાય છે આવી રીતે શુદ્ધ કરેલી હિરાકસી તથા ગધકને એકત્ર પુટ આપવો એટલે ભસ્મ થશે

૧. અમ્લ.
૨. ઉષ્ણ.
૩. ઋતુ લાવનાર અને વેણુ લાવનાર.
૪. કટુ પૌષ્ટિક.
૫. કફઘ્ન.
૬. કફ શામક.
૭. કૃમિઘ્ન.
૮. ગ્રાહી સ્તંભન અને રક્ત સ્તંભક.
૯. છીંકો લાવનાર.
૧૦. દાહ શામક.
૧૧. દીપન પાચન.
૧૨. દંભક અને ક્ષોભક.
૧૩. ધાતુપૌષ્ટિક.
૧૪. પિત્ત શામક.
૧૫. નિદ્રા લાવનાર, માદક અને પીડાશામક.
૧૬. પૌષ્ટિક.
૧૭. મૂત્રલ.
૧૮. રેચક અને સારક.
૧૯. રોપણ.
૨૦. વમન કરાવનાર.
૨૧. વાતઘ્ન,વાતાહરઅને વાયુહર.
૨૨. શીતલ.
૨૩. શોથઘ્ન.
૨૪. શોધક.
૨૫. સ્નાયુ શૈથિલ્યકૃત્ કે આક્ષેપારિ.
૨૬. સ્વેદલ.

ઉપર બતાવેલા ગુણો અને એ ગુણોવાળી ઔષધિઓની સમજણ બરાબર પડી ગયા બાદ યોગ્ય સ્થાને યોગ્ય વસ્તુની યોગ્ય પ્રમાણમાં યોજના કરવી. જો ગુણો તરફ પ્રથમથીજ ધ્યાન આપવામાં આવે તો કેટલીક વ્યાધિઓ ઉલટાંજ બેસી જાય છે અને કેટલીક ઉત્પન્ન થવા પામતી નથી. સખ્ત વ્યાધિમાં દરદીની પ્રકૃતિ અને ઔષધના ગુણ તથા પ્રમાણ એ બન્ને ધ્યાનમા લેવાના છે. જો વ્યાધિ સખ્ત ન હોય તો કેટલેક વખત યોગ્ય પથ્ય પાળવાથી ઔષધો પચારની માવજત સિવાય કેવળ વર્તનના ફેરફારથીજ સારૂ થાય છે. સખ્ત બીમારીમા ઔષધોપચાર અને આરોગ્યના નિયમો એ બન્નેઉપર આધાર રાખવાની જરૂર છે.

અમ્લ દવાઓ.

જે દવાઓ સ્વાદે ખાટી હોય છે તેને "અમ્લ" દવાઓ કહે છે.

૧	૨
આમલી.	આંબો.
ચણાનો ખાર.	આંમળાં
કોઠ.	ચાંગેરી.
નારંગી.	જાંબુ.
બીજોરૂ.	દાડમ.
લીંબુ.	દ્રાક્ષ.

અમ્લ દવાઓ બધી શીતવીર્ય છે. નંબર ૧ માં બતાવેલી દવાઓથી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે અને નંબર બીજામાં ગણાવેલ દવાઓથી તેમ થતું નથી. અમ્લ દવાઓ કફ કરે છે એટલે કફ પ્રકૃતિવાળા માણસે તેનું સેવન કરવું નહિ. અમ્લ દવાઓથી થતી વિકૃતિને અટકાવવા "અમ્લવિરૂદ્ધ" દવાઓ પણ છે. તે પૈકી શંખ, સચળ સાજીખાર, ટંકણખાર, નવસાર સિંધવ, જવખાર વિગેરે ક્ષારની બનેલી દવાઓ છે.

ઉષ્ણ દવાઓઃ- જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવવડે શરીરને જાગૃત કરે છે તથા તેના દરેક ભાગને પોતપોતાનું કામ કરવાને ચેતન આપે છે તેને "ઉષ્ણ" દવાઓ કહેવી.

અજમો. અકલગરો. આકડો. ઉપલેટ, ગજપીંપર, જાયફળ, કાદા (ડુંગળી), પીંપર, અગર, અરણી, આદુ, અપેડો, અરીઠાં, ઇસસ, કપુર, કાયફળ, જટામાંસી, જવખાર, જાવત્રી ૧૮, તુલસી, દશમુળ, નાગરમોથ, પીંપરીમુળ, ફરંગી, બોલામ, ભાલકંકણું, રાસના, લવીંગ, લસણ, સમુદરફળ, સુંઠ, હીંગ, હીરાબોળ, અંબર, કસ્તુરી એ ઉષ્ણ દવાઓમાં ગણાય છે. ઉષ્ણ દવાઓ મગજ ઉપર અસર કરી જ્ઞાનતંતુને જુસ્સો

આપે છે અને તેથી લોહીની ગતિ વધે છે; પરંતુ તેવી દવાઓનો અતિ ઉપયોગ અત્યંત હાનિકારક છે.

ઋતુલાવનાર અને વેણુલાવનાર દવાઓ:– જે દવાઓ ગર્ભાશયના શ્લેષ્મપિંડને કૌવત આપી તેમને સંકુચિત કરે છે તથા મંદ થઇ ગએલી વેણુને પુનઃ જાગૃત કરે છે તે દવાઓને 'વેણુલાવનાર' દવાઓ કહે છે. જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવ વડે બંધ થઇ ગએલ ઋતુને પાછું જાગૃત કરે છે તેને 'ઋતુ લાવનાર' દવા કહેવી.

ઋતુ લાવનાર દવાઓ	વેણુલાવનાર દવાઓ
ટંકણ	ટંકણ
નવસાર	

જ્યારે ગમે તે કારણથી ઋતુ અનિયમિત આવે છે અગર મોડું અગર ઓછું દેખાય છે ત્યારે ઋતુ લાવનાર દવાઓનો સંયોગ પ્રશસ્ત છે. ઋતુ લાવનારી ચીજો સાથે લોહ અને એળીઆની કોઇપણ બનાવટ અપાય છે.

પ્રસતિ સમયે વેણુ બરાબર નહિ આવતી હોય અને સ્ત્રી કષ્ટાતી હોય, વેણુ ટાઢી પડી જવાથી જો બાળકને બહાર નીકળતા વાર લાગે તો વેણુ લાવનારી દવાઓ આપવાની જરૂર છે.

કટુ પૌષ્ટિક દવાઓ–જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવ વડે શરીરમાં રહેલી નબળાઇને લઇને આવતા ઝીણા ઝીણા તાવને દૂર કરી શરીરને કેટલેક દિવસે કૌવત આપે છે તે દવાઓ 'કટુપૌષ્ટિક' કહેવાય છે. આ દવાઓ કડવી છે અને તેથી તે ઝીણા ઝીણા તાવને રોકે છે, જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. ભૂખ સારી પેઠે લાગે છે અને શરીરમાં કૌવત આવે છે તે ઉપરાંત એ દવાઓ કૃમિનો પણ નાશ કરે છે, અરડૂસો, કરીઆતુ, અતિવિષની કળી વગેરે આ વર્ગમાં આવે છે.

કફઘ્ન દવાઓ–જે દવાઓ પોતાના બળ વડે શ્વાસ નળિકાના શ્લેષ્મ પિંડ ઉપર અસર કરી તેના સ્ત્રાવના ગુણ તથા સમુદાયને બદલાવે છે તેને "કફઘ્ન" દવા કહે છે. કફઘ્ન દવાઓ કફને જુદો પાડી તેને પાતળો કરી નાખે છે અને નિયમિત રીતે ઉધરસ આવવાથી તે બહાર નીકળી આવે છે. જ્યાં સુધી છાતીમાં કફ ભર્યો હોય ત્યાંસુધી કફઘ્ન દવા આપવાની જરૂર છે. આ દવાઓ પૈકી અગથીઓ, અરડુસી, આંબાહળદર, જવખાર વગેરે છે.

કફશામક દવાઓ–જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવ વડે શ્વાસ નલિકાના શ્લેષ્મ પિંડના સંકોચને શાંત કરી અગર સ્ત્રાવને કમી કરી ઉધરસ ઓછી કરે છે તેને 'કફશામક' દવાઓ કહેવી.

જ્યારે છાતિમાંથી કફ નીકળી ગયો હોય અગર ઓછો થઇ ગયો હોય ત્યારે કફશામક દવાઓ કામની છે. આ વર્ગની દવાઓ જેમ દમ ઉપર ગાઢ કામ કરે તેમ હેડકીને પણ બેસાડે છે, મનશીલ, ધતુરો અને તમાકુનુ ધુમ્રપાન હેડકીને માટે પણ સારૂ છે. મનશીલ, ધતુરો, વંશલોચન, અફીણ, ખેર, મરી, શિલારસ વિગેરે દવાઓ કફશામક છે.

કૃમિઘ્ન દવાઓ–જે દવાઓ પોતાના બળ વડે આંતરડાની અંદર રહેલાં કૃમિનો નાશ કરે છે તે દવાઓ 'કૃમિઘ્ન' કહેવાય છે. ગંધક, કપુર, ઇન્દ્રજવ, કપીલો, કિરમાણી,'કાળીજીરી, કડાછાલ, ખાખરો, વખમો, હીંગ, લીમડો, કરીઆતુ વિગેરે દવાઓ કૃમિઘ્ન છે

'આદી રતંભન અને રક્તસ્તંભક દવાઓ–જે દવાઓ શરીરના કોઇપણ પ્રવાહી પદાર્થોનું શોષણ કરી તેમનું ઘટ બંધારણ કરે તેમને 'આદી' દવાઓ કહે છે અને જે દવાઓ પોતાના શીતવીર્ય તથા રૂક્ષ ગુણને લીધે કાંઇપણ મળમૂત્રાદિક પદાર્થને રોકી રાખે અને તેમને નીચે પડવા ન દે તેમને 'સ્તંભન' દવાઓ કહે છે,

'રક્તસ્તંભન' દવાઓ ચૂર્ણરૂપે અગર પ્રવાહીરૂપે ધમનીઓનાં તુટેલાં મુખને અડવાથી તેમની અંદર વહેતા પ્રવાહને ઘટ્ટ કરે છે તથા તે ધમનીના રેશાઓનો સંકોચ કરી તેમની અંદરના પ્રવાહીને બહાર જતાં અટકાવે છે. મોરથુથુમાં આદી કરતાં સ્તંભન ગુણ વધારે છે. ફટકડી રક્ત સ્તંભક છે. અને ગંધકટર આદી છે.

છીંકો લાવનાર દવાઓ—જે દવાઓ પોતાના બળ વડે, નાકનાં શ્લેષ્મ પડ ઉપર અસર કરી તેને એકદમ ક્ષોભમાં નાંખી તેમાંથી સ્રાવ કરાવે તેને 'છીંકો લાવનાર' દવા કહેવી. કુકડવેલ, નાકછીંકણી, તમાકુ. નવસાર, કળીચૂનો. એ છીંકો લાવનાર દવાઓ સુંઘવાથી એકદમ છીંકો આવે છે, તેથી નાકમાંથી પુષ્કળ પાણી ઝરે છે અને માથુ હલકુ પડે છે. વાતજન્ય માથાના દુખાવામાં મૂર્છાવર્ત તથા આધાશીશીમાં છીંકો લાવનારી દવા સુંઘવાનુ કહેલ છે. નાકમાં લોહી જામતાં હોય ત્યારે આ દવાઓ સુંઘવાથી છીંક સાથે લોહીના જામેલા કપોટા ઉખડી આવે છે. પીનસમાં આ વર્ગની દવા ઉપયોગી છે.

દાહશામક દવાઓ—જે દવાઓ શીતવીર્ય હોવાથી ચોળીને ચુપડીને અગર બહાર લગાડવાથી તેમની ઠંડક અસર થઈ શરીરના કોઈપણ ભાગની બળતરાને શાન્ત કરે તે દવાઓ 'દાહશામક' કહેવાય છે, તમામ શીતળ અને પિત્તશામક દવાઓ પણ દાહશામક છે. ત્વક્‌-રોગમાં આ દવાઓ વપરાય છે. પેશાબની બળતરા, ઉનવા તથા પ્રમેહમાં આ વર્ગની દવાઓનાં હીમ પીવાય છે.

દીપન-પાચન ગુણવાળી દવાઓ—દીપન દવાઓથી ભુખ વધારે લાગે છે પણ તેમાં અપક્વ ખોરાકનુ પાચન કરવાનો ગુણ રહ્યો નથી. પાચન દવાથી અપક્વ અનાજનુ પાચન થાય છે પણ તેમાં ભુખ લગાડવાનો ગુણ રહ્યો નથી. કેટલીક દવાઓ એવી છે કે જેમાં દીપન પાચન બન્ને ગુણો રહ્યા છે. શંખમાં પાચન ગુણ છે, લવણ, જવ-

ખાગમાં દીપનગુણ રહેલો છે, સાજીખાર, પીંપર, બાદીઆન વિગેરેમાં દીપન અને પાચન બન્ને ગુણ રહેલા છે.

પાચન અને દવાઓની સંયુકત યોજનાની જરૂર હોય ત્યાંદીપન પાચન દવાઓ વપરાય છે. સાધારણ રીતે દીપન પાચન દવાઓ હંમેશાં સાથેજ વપરાય છે.

દંભક અને ક્ષોભક દવાઓ—જે દવાઓ કોઇપણ આવા ભાગ ઉપર અડવાથી અગર મસા ઉપર લગાડવાથી તેનો નાશ કરે છે તેને 'દંભક' દવાઓ કહેવી.

આના પેટામાં ક્ષોભક દવાઓ આવી જાય છે, ક્ષોભક દવા શરીરના કોઇપણ ભાગને અડવાથી તે ભાગ લાલચોળ થઇ જાય છે અને ત્યાં ફોલ્લો ઉઠે છે. વધારે સખ્ત ક્ષોભક દવાઓ દંભક દવાના મથાળા નીચે આવે છે.

૧. શંખ. હરતાલ, ચિત્રક, સરગવો.

૨. અકલગરો, આકડો, રાઇ.

૩. અગ્નિ.

ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓ:— જે દવાઓ પુરૂષની જનનેન્દ્રિઓને સતેજ કરે અને તેમની સુરત સમાગમમાં પ્રીતિ વધારે તે દવાઓ '**ધાતુપૌષ્ટિક**' છે.

૧. અભ્રક, મોતી વિગેરે તમામ પૌષ્ટિક અને કટુ પૌષ્ટિક દવાઓ.

૨. અખોડ, આસંધ, ઉટંગણ, એખરો, કવચાં, કસ્તુરી દુધ, મુસળી, નરઘોડો, વશંલોચન વિગેરે.

૩. અરીઠુ, કેસર, અને કેટલેક દરજ્જે સાનન દવાઓ.

૪. ગોખર, ચીકણા, બળદાણા, બદુકણી અને શેમળો.

જે દવાઓથી શરીરને સાધારણ રીતે પુષ્ટિ મળે છે તે દવાઓથી જનનેન્દ્રિઓને પણ પુષ્ટિ મળે છે. માટે તમામ જાતની પૌષ્ટિક અને

કડું પૌષ્ટિક દવાઓ પણ સુરત સ્થાનને પુષ્ટિ આપે છે. ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓના ચાર વિભાગ કરવામાં આવ્યા છે.

૧. સાધારણ પૌષ્ટિક દવાઓ જે આખા શરીરને પુષ્ટિ આપી ધાતુને અને વીર્યસ્થાનને પુષ્ટિ આપે છે.

૨. ખાસ ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓ જે વીર્યની વૃદ્ધિ કરે છે તે. આ વર્ગની દવાઓને વૃષ્ય કહે છે.

૩. સ્તંભન દવાઓ જે વીર્યસ્રાવને અગર અનુભૂતતાને અને સ્વપ્નામાં અગર બીજી કોઇ રીતે ધાતુ જતી હોય તેને અટકાવી ફાયદો કરે છે તે. આ વર્ગની દવાઓથી ધાતુ કબજ થાય છે અને તેથી ધાતુ જવાને લીધે થતી ક્ષીણતા અટકે છે. આ વર્ગની દવાઓની સાથે ખાસ ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓ પણ મેળવવામાં આવે છે.

૪. કેટલીક મૂત્રલ દવાઓ મૂત્ર માર્ગના વ્યાધિને શાંત કરી વીર્યસ્રાવ થવાને મળતા ઉત્તેજનને દબાવે છે અને આવી રીતે વીર્યસ્રાવ થતો અટકે એ પણ ધાતુપુષ્ટિ થવાનો એક રસ્તો છે.

જ્યારે સ્વપ્નામા અગર જાગૃત અવસ્થામા કે પેશાબ કરતી વખતે વીર્યપાત થાય છે ત્યારે આ વર્ગની દવાઓ કામની છે. ધાતુક્ષીણતા, નપુંસકપણું અને તેથી થતાં કળતર, ગુદ અને કમરના દુખાવામા આ વર્ગની દવાથી ફાયદો થાય છે.

ધાતુક્ષીણતા થવાથી શરીરમા અનેક જાતની નબળાઇ થાય છે અને નબળાઇને લઇને જે શારીરિક અગર માનસિક પીડા થાય છે તે ધાતુપૌષ્ટિક દવાઓનુ સેવન કરવાથી દબાય છે.

પિત્તશામક દવાઓ—જે દવાઓ પોતાના જોર વડે કરી રેચ માર્ગે પિત્તને કઢાવી નાખે છે અગર તેની સાથે ભળી તેના પ્રકોપને શાંત પાડી નાખે છે તે દવાને "પિત્તશામક" દવા કહેવી

૧. ખાસ પિત્તશામક ૨. સારક પિત્તશામક ૩. પૌષ્ટિક પિત્તશામક ૪. સ્તંભન પિત્ત શામક.

૧. ખાસ પિત્તશામક દવાઓ અદૃશ્ય રીતે લોહીનાં પિત્તાધિક્ય દોષનું શમન કરે છે.

૨. સારક પિત્તશામક દવાઓ વધારે સખ્ત પિત્તના પ્રકોપને શાંત કરે છે. નવસાર સારક પિત્તશામક દવા છે. મોતી પૌષ્ટિક પિત્તશામક દવા છે.

નિદ્રા લાવનાર, માદક અને પીડાશામક દવાઓ—જે દવાઓ લેવાથી નિદ્રા આવે તે દવાઓને 'નિદ્રા લાવનાર' દવા કહેવી. જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવ વડે દરદીને બેભાન કરી આપે છે અગર બકવાખોર કરી મુકે છે તેને ' માદક ' દવા કહેવી. જે દવાઓ લેવાથી અગર લગાડવાથી દરદીની પીડાનું શમન થાય છે અને તેની બેચેની કમી થાય છે તે દવાઓને 'પીડાશામક' દવા કહેવી. અફીણ, ભાંગ, ફીર્દમાન, ખુરાસાની અજમો આદિમાં ઉપરના ગુણો રહેલા છે.

પૌષ્ટિક દવાઓ—જે દવાઓ લોહીનું બંધારણ સાફ કરી શરીરના દરેક ભાગને યોગ્ય પોષણ આપે છે અને શરીરમા સ્ફુરતી લાવે છે તથા માંસની વૃદ્ધિ કરે છે અને 'પૌષ્ટિક' દવાઓ કહેવી. અભ્રક, કલઇ, જસત, ત્રાંબું, મોતી, ખાપરીઓ, મોરથુથુ, રૂપું, રૌપ્ય માક્ષિક, શિલાજીત, સીસુ, સોનું, લોહ, સુવર્ણ માક્ષિક, હીરાકશી વિગેરે પૌષ્ટિક દવાઓ છે.

પૌષ્ટિક દવાઓના ચાર વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે—

૧. મગજને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ.

૨. લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ.

૩. જ્ઞાનતંતુ...

૩. જ્હેરને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ.

૪. શૌધક પૌષ્ટિક દવાઓ.

૧ મગજને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ–મગજ શરીરમા રાજા હોવાથી જે ઔષધો મગજને પુષ્ટિ આપે કે તે વાસ્તવિક રીતે આખા શરીરને પુષ્ટિ આપે છે મગજના જીર્ણવ્યાધિમા આ દવાઓ ઘણી કામની કે મગજના વાયિઓ જે વાત વ્યાધિના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને જે જે વાતવ્યાધિમા ગતિમતિનો ભ્રમ થાય (કંપે રહ્યો છે તેવા વાતવ્યાધિમા આ વર્ગની દવાઓ મગજ ની કે અપસ્માર હિસ્ટીરીઆ ખેચતાણ થડકી જવુ, ઉન્મા આ ામ પક્ષાઘાત, અદત વિગેરે વ્યાધિમા આ દવાઓ અપાય છે

૨ લોહીને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ–આ વર્ગની દવાના બે વિભાગ પડી શકે છે ૧ ખાસ લોહી ી પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ ૨ લોહીની શોધક પૌષ્ટિ દવાઓ લોહ સુવર્ણ મક્ષિક અને હીરાકસી એ લોહીને ખાસ પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ, છે લોહીની અદર રહેના રકતાણુ ગમે તે કારણથી ઓછા થઇ ગયા હોય તેને તે પાછા લાવે છે. ઘણા દિવસના જીર્ણજ્વર પછી અને વિષમજ્વર પછી તેમજ યકૃત અને પ્લીહના જીર્ણવ્યાધિમા શરીર તદન ફીકકુ પડી જાય છે આ ફીકાશ થવાનુ કારણ એટલુજ કે લોહીમાથી રકતકણ ઓછા થઇ ગયના હોય છે અર્શ સગ્રહણી યક્ષ્મા અને બીજા તમામ રોગમા પણ એજ પરિણામ થઇ આવે છે ત્યારે લોહના વર્ગની દવા આપવી ઉચિત છે લોહીને પુષ્ટિ આપવાનો અને શરીરમા તાકાદ લાવવાનો ગુણ લોહના વર્ગની દવામા જેવો રહ્યો છે તેવો બીજી એક દવામા રહ્યો નથી ૨ લોહીનુ શોધન કરી પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ સાધારણ રીતે લોહીના પૈત્તિક દોષનુ શમન કરે છે તપી રહેલુ લોહી તેથી શાત થાય છે અને જે લોહી વિકૃતિથી જુદી જુદી જાતના ત્વકદોષ ફુટી નીકળે છે તે પણ તેથી શાત થાય છે

૩ જઠરને પુષ્ટિ આપનારી દવાઓ–આ વર્ગની દવાઓ અના જનુ સારી પેઠે પાચન કરે છે અને અનાજનુ યોગ્ય રીતે પાચન

થવુ એ પણ શરીરને પુષ્ટિ મળવાનો એક રસ્તો છે.

૭ શોધક પૌષ્ટિક–પારદ એ સર્વોત્તમ શોધક દવા છે અને તે શરીરની તમામ વિકૃતિ દૂર કરે છે. તમામ ઔષધો શરીરના જુદા જુદા રોગ મટાડનાર અને તેનુ આરોગ્ય વધારનાર હોવાથી તે ઔષધો તેમજ સારો સાત્વિક ખોરાક, સ્વચ્છ હવા, ચોખ્ખુ પાણી, સ્વચ્છતા રમતગમત, શુભ વિચારો વિગેરે જે જે વિષયો શરીરની સુખાકારી વધારે છે તે તે અમુક રીતે પૌષ્ટિક દવાઓનુ કામ કરે છે

પારો એ શોધક પૌષ્ટિક છે અને કજ્જલીરૂપે તેની અસર લોહીના ઉપર અને રસસિન્દુરરૂપે મગજના ઉપર થાય છે

મુત્રલ દવાઓ–જે દવાઓ પોતાના પ્રભાવ વડે મુત્રપિંડના કાર્યને સતેજ કરે છે અને તેથી પેશાબનો જથ્થો વધારે છે તે દવાઓને "મુત્રલ" દવા કહેવી

કલમી શિલાજીત જવખાર પાષાણભેદ, ટંકણખાર, સુરોખાર એ મુત્રલ દવાઓ છે પાર્થિક મુત્રલ દવાઓ મુત્રપિંડને તેમજ તેથી થતા શુક્રદોષને અટકાવે છે મુત્રપિંડના નીરશુ તેમજ હીર ગરમને લીધે જ્યારે પેશાબ ઓછો આવે છે ત્યારે તેમજ દાહકારક ચીજ ખાવાથી અગર તડકે રખડવાથી જ્યારે પેશાબ ઓછો અને દાહયુક્ત થાય છે ત્યારે મુત્રલ દવાઓ અપાય છે તેથી પેશાબની બળતરા શાન્ત થાય છે અને તેના મમરસ્થાનનો ગરમ ધોવો પડે છે જ્વરમા પણ પેશાબ વારંવાર ચેળ ઉતરે છે અને બળતરા થયા કરે છે પેશાબમા દાહ અને બળતરા થવી એ પણ પૈત્તિક દોષનુ એક ચિહ્ન છે તમામ જાતના જ્વરમા પિત્તનો પ્રકોપ હોય છે જેથી તેમા મુત્રલ દવાઓ અપાય છે

મુત્રલ દવાનો ઉપયોગ એ જ્વરની ચિકિત્સામાનુ એક ઉપયોગી અંગ છે પૈત્તિક વિકૃતિને મટાડનારી મુત્રલ ચીજ આપવી છે મુત્રલ ઉપાય યોજવાથી કમળાના દરદી પુષ્કળ પેશાબ છુટે છે અને તેથી આંખની અને શરીરની પીળાશ દૂર થાય છે

આખા શરીર ઉપર સખત સોજો થયો હોય તો તે પણ તેથી બેસી જાય છે. જવરની અંદર મુત્રલ ચીજને સારક પદાર્થો સાથે મેળવવામાં આવે છે અને પૈત્તિક વિકૃતિમાં તથા શોફમાં તેમને રેચક દવાઓ સાથે મેળવવામાં આવે છે. મુત્રલ દવાનો ઉપચાર એ શોધન ક્રિયાનો એક પ્રકાર છે અને તેથી છર્દરોગમાં જ્યારે શરીરનું શોધન કરવું હોય ત્યારે તે અપાય છે.

રેચક અને સારક દવાઓ–રેચક દવાઓના સંસ્કૃતવૈદ્યકારોએ ચાર જુદા જુદા ભેદ પાડ્યા છે.

૧. અનુલોમન એટલે જે દવાઓ મળનો કોપ શાંત કરી તેને પચાવે તથા બંધકુષ્ટનો મળ જુદો પાડી તેને નીચે ઉતારે તેને 'અનુંલોમન' દવા કહેવી.

૨. સ્રંસન એટલે જે દવાઓ મળાદિક દોષને પાચન ન કરતાં તેને એકદમ ધસડીને નીચે પાડે છે.

૩. ભેદન એટલે જે દવાઓ શુષ્ક અને ગંઠી બંધાએલ મળને છુટો પાડી તેને નીચે પાડે છે.

૪. રેચક ઔષધો એટલે જે ઔષધો પકવ અગર અપકવ મળને પોતાના બળવડે પાણી જેવો પાતળો કરી તેને આંતરડાની બહાર ખેંચી કાઢે છે.

જો કે સંસ્કૃત વૈદ્યકારોએ આવી રીતે ચાર ભેદ કર્યા છે તોપણ વ્યવહારોપયોગી અને અનુભવથી સિદ્ધ થઇ શકે એવા તેના બે વિભાગ છે.

૧. શાન્ત રેચક, સારક, સાફ ઝાડો લાવે ને અગર હલકો જુલાબ લાગે તેવી દવાઓ.

૨. સખ્ત રેચક, રેચક અથવા ભારે જુલાબ લાગે તેવી દવાઓ. ગંધક સારક દવા ગણાય છે. જેપાળ રેચક છે, સારક દવાઓ આપવાથી મળાવરોધ દૂર થાય છે. ત્વકદોષની અંદર શરીરનું શોધન કરવાની જરૂર

છે પિત્તાધિક્ય દોષથી ઘણુ કરીને ત્વકદોષ ઉપડે છે ને તેમા સારક દવાનો ઉપયોગ કરવાથી આરામ થાય છે.વાનરકત, ઉદરનું રોગ, શીતપિત્ત અને બીજા હઠીલા ત્વક્ દોષમાં સારક દવાઓનો શાન્ત ઉપયોગ કેટલાક માસ સુધી જારી રાખવો પડે છે. સખ્ત રેચની દવા આપવાથી ઉલટી શરીરમાં વધારે ક્ષીણતા થાય છે.

કે.લેરાની શરૂઆતમાં પેટમા રહેલ અજીર્ણાંશને દૂર કરવા સારક દવાઓ અપાય છે. તેમજ ઘણા દિવસના ઝાડાનું પણ અજીર્ણાંશ એ મુખ્ય કારણ થઈ પડે છે ત્યારે સારક દવા આપવી યોગ્ય છે.

રેચક દવાઓ જ્યારે સખ્ત બંધ કુષ્ટ થયો હોય ત્યારે અપાય છે. અગ્નિપાનમા અને કેટલીક વખતે મગજને ઇજા થાય છે ત્યારે પણ સખ્ત બધકુષ્ટ થઈ આવે છે રેચક દવાઓ બધકુષ્ટમા ફાયદો કરે છે. લોકો સુધારવાને માટે કેટલાક વૈદો સારક દવા વાપરે છે અને કેટલાકો રચક વાપરે છે પણ ખાસ જરૂરીઆત સિવાય રેચક દવા બને ત્યા સુધી વાપરવી નહિ જ્યારે લોહી બગડેલું હોય ત્યારે રેચ લેવાનો આ દેશમાં સાધારણ રિવાજ છે.

રોપણ દવાઓઃ—જે દવા પોતાના ગુણ વડે ધારાના દુષ્ટ ભાગને દૂર કરી અંદરના તદુરસ્ત ભાગને સતેજ કરી ધાર રૂઝવે છે તેને 'રોપણ' દવા કહેવી.

૧ કાયનાર, ગુગળ અને બીજી કેટલીક શોધક દવાઓ.

૨. ખાપરીઓ, ગેરૂ, જસત, ટકણ, બેદાર, મોગ્યુગ, રાખ અને સિંદૂર પહેલા વર્ગની દવાઓ ખાવાથી લોહીનુ શોધન થાય છે અને તેથી જે ધારા પડયા હોય તે રૂઝપર આવે છે અને સુકાઇ જાય છે, બીજા વર્ગની રોપણ દવાઓ ખરેખરી રોપણ છે, અને તે બહાર લગાડવાથી રૂઝ આવી જાય છે. ક્ષત ઉપર તેમની કેટલીકના લેપ, ઉલેરા ની મલમ વિગેરે લગાડાય છે તેમજ તેમના પાણીથી અગર કાઢાથી પ્રક્ષાલન કરવામા આવે છે. દુષ્ટ વ્રણ જે જલદી રૂઝાતા નથી

ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહકને નીચેનાં પુસ્તકો પર પચીશ ટકા કમીશન મળશે.

૧. રમાસુંદરી:—હીંદુ સંસારમાં અજ્ઞાનતાની ભયંકર સાંકળમાં જકડાયલી સ્ત્રીઓ કેવા ભયંકર પરિણામ લાવે છે અને તેની સ્ત્રીઓના આતાધારક પતિઓ પોતાના જીવનને કેવું અધમ દશામાં લાવી મુકે છે તેનો ચિતાર આ ચોપડીમાં ઠીક ઠીક રજુ કરવામા આવેલો છે. આવા યુગવેતે પોતાનાં જીવન વ્યવસાયને ઉન્નત સ્થિતિ પર લાવવા માટે આ ચોપડી વાચવી અત્યુત્તમ છે. પાકુ મેનેરી જીલ્દ બાઇન્ડીંગ પૃષ્ઠ ૩૦૦ કીંમત રૂ. ૨–૮–૦

૨. રાજા રામકૃષ્ણ:—અચિત્ર ઐતિહાસિક ધાર્મિક નવલકથા જેમાં નવાબ મિરજાફરના સમયનો હૃદયભેદક ઇતિહાસ છે. પૃષ્ઠ ૪૦૦ કીમત ૩-૪-૦

૩. કરૂણાકુમારી:—એ અખીલ ભારતનાં યશોગાનનું ચિત્ર છે. આ પુસ્તકમા ગુપ્તવંશની પડતીનો ઇતિહાસ વર્ણાવ્યો છે. અને તે નવલકથાની ઢબે આખીવાર્તા એક ઊચ્ચ શ્રેણીની ટ્રેજેડી રૂપ બની ગઇ છે વાર્તા ઐતિહાસિક હોવાથી સ્થળે સ્થળે હિંદી પ્રાચીન જાહોજલાલી ચળકી રહે છે અને આખી વાર્તા વાચ્યા બાદ મન કોઇ અલૌકીક કરૂણા સુરે રડી ઉઠે છે. ને મનમાથી એક આર્તનાદ ઉઠે છે કે ' હાય ક્યા એ ભારતનું ગૌરવ ' ક્યા એ દેવ સ્થાને મુકવા યોગ્ય સ્કન્દગુપ્ત ' ' ક્યા એ પાટલીપુત્ર કે જેનો વિજય ધ્વજ અફગાનિસ્થાનના ઘાટો પર પૂર બહાર ઉડતો હતો વિગેરે અદ્‌ભૂત બનાવોથી ભરપુર પુસ્તક છે પૃષ્ઠ ૪૭૫. માત્ર જુજ નકલો બાકી છે. કીમત રૂ. ૩–૮–૦

૪. સિરાજદૌલા;—બંગાળાના પ્રખ્યાત નવાબ સિરાજદૌલાનું જીવનચરિત્ર જેમા કલકતાની કાળી કોટડીના બનાવને અગ્રેજોએ

કપનામય જેમ બના ગો તથા તે સમયના અગ્રેજોની અઘમતાનુ ભયકર ચિત્ર જોવુ હોય તો જરૂર વાચો પૃષ્ઠ ૪૮૦ કી ૩ ૩–૮–૦

૫. વજીરઅલિની ગુલબેગમ—એક રહસ્યમય ઐતિહાસિક નવલકથા, જેમા નિર્બળ જાતિને કેવળ રાજ્યનિતિ ખાતર કેવી રીતે પરાધિન બનાવવામા આવે છે તથા એ પરાધિન જાતિ પોતાનુ સર્વસ્વ ગુમાવ્યા છતા સ્વતત્રતાનુ રક્ષણ કરવા ખાતર કેટલી હદ સુધી આત્મભોગ આપે છે તે હિન્દની પ્રજાને આદર્શ રૂપ જણાશે. વઝીરઅલિની ગુલબેગમનો કરૂણામય ઇતિહાસ વાચકોને જરૂર અશ્રુપાન કરાવ્યા સિવાય રહેશે નહિ. પૃષ્ટ ૩૭૦. કી. ૨–૮–૦

૬. મીર કાસિમ—બંગાળાના છેલ્લા નવાબની કરૂણ કથા કેવળ ઐતિહાસિક ઢબે આલેખવામા આવી છે અગ્રેજ કંપનીએ સિરાજદૌલાને પદભ્રષ્ટ કીધા પછી શુ કીધુ તે જાણ્યા વિના હિંદ પુત્રને ચાલશેજ નહિ જરૂર વાચો પાકુ બાઇન્ડીંગ પૃષ્ટ ૦૦૦ કીમત ૩ ૨–૦–૦

૭. ૧૮૫૭ નો બળવો—એ પ્રમગનો આમેહુબ ચિતાર રૂવાડા ખભા કરે તેવો અહેવાલ છે, સિપાઈઓને હથીયાર શા માટે ઉચક્વા પડયા તે જાણવુ હોય તો આજને આજે ક મગાવો, ભવિષ્યમા મળવો મુશ્કેલ છે પૃષ્ટ ૬૨૫ કીંમત ૩ ૪–૦–૦

૮. ગૌરાગપ્રભુ—બગાળ એ મહાપુરૂષને પ્રભુનો અવતાર માને છે વળી બગાળ અને ગુજરાત એની વર્ષ ભાવનામા અનેક સુદર તત્વો જુવે છે એને ભાવિક અને ધર્મપ્રાણ ગુજરાતને એમાથી અનેક સુદર તત્વો મળશે પુસ્તક એટલુ બધુ ચમત્કારી બનાવોથી ભરપૂર છે કે હાથમા લીધા પછી પૂરૂ કર્યા સિવાય મુકી દેવાનુ મન થતુ નથી પૃષ્ટ ૨૬૦ કી માત્ર બાર આના

૯ શ્રી ગીત ગોવિંદ.

મહાભારત અને રામાયણની પેઠે અખિલ ભારતવર્ષમાં તેમજ વિદેશમાં અષ્ટપદીને નામે ખ્યાતિ પામેલું સંસ્કૃત સાહિત્યની પ્રતિષ્ઠા વધારનારૂં, વિદ્વાનોને મોહિત કરનારૂં દેશાંતરમાં Song of Songs ના નામે વખણાયલું, અલંકાર, નાયકા ભેદ આદિથી ભરપુર, રંગ રાગના પ્રેમીને રંગમાં, ભક્તિના પ્રેમીને ભક્તિમાં મગ્ન બનાવનાર ધર્મ મહાધ્વનિના પ્રવાહમાં વિહાર કરનાર અને કરાવનાર મહા ભક્ત શિરોમણી કવિ શ્રી જયદેવે પોતાનો શૃંગાર રસનો વિનિયોગ કૃષ્ણ રાધાની ભક્તિમાં કર્યો છે. એમનું હૃદય પ્રેમ લક્ષણા ભક્તિથી ભરપુર હતું એમનું કાવ્ય શ્રી ગીત ગોવિંદને પ્રબંધમાં, સંગીત-શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે રચેલું હોવાથી એકદમ કંઠસ્થ થઈ જાય તેમ છે અને કીર્તન કરવામાં વિશેષ અનુકુળ પડે તેમ છે

ચદ્દૈત મૈથીલ તો જયદેવને શ્રી કૃષ્ણ પરમાત્માનો અવતાર લેખે છે અને ગીત ગોવિંદની વાણીનો સાક્ષાત શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની છે એમ બેધડક કહે છે ગીત ગોવિંદમાં પદે પદે પ્રેમભક્તિ જણાય છે પાકું પુંઠું સચિત્ર રૂ ૧-૮-૦

૧૦ રણજીતરામનાં નિબંધો.

સ્વ રણજીતરામ વાવાભાઇના ગભીર અને વિચારમય લેખોનો સંગ્રહ અને વિચારશીલ નિબંધો આ પુસ્તકમાં એકત્ર સંગ્રહરૂપે પહે લીજવાર પ્રકટ થયા છે કી રૂ. ૧-૮-૦.

૧૧ મહાત્મા રામચન્દ્ર.

એક અપુર્વ આદર્શ રામકૃષ્ણ-ભકત ચરિત્ર-ભકિત રસથી ઓત પ્રોત ભરેલું સચિત્ર જીવન ચરિત્ર છે. પાકું પુંઠું ગ્લેઝ કાગળ કીંમત રૂ. ૧-૮-૦.

ગ્રન્થમાળાનાં ગ્રાહકોને અનહદ લાભ.

અમોએ ગ્રન્થમાળાની યોજનામા ગ્રાહકને બીજાં પુસ્તકોપર દશ ટકા આપવાનુ જણાવ્યુ' છે તે નીચેના પુસ્તકોપર આપવામા આવશે નહિ કારણકે આ નીચેના પુસ્તકોપર તો એકદમ કીમત ઘટાડીને મુકી છે, દરેકનુ ટપાલ ખર્ચ અલગ સમજવુ.

સંસાર સ્વપ્ન.

ડક્કન કોલેજના પ્રખ્યાત પ્રોફેસર બેઇનના ' The Descent of the Sun " ના પુસ્તકનો સુંદર અનુવાદ છે અત્યાર સુધીમા પ્રોફેસરના જે જે અનુવાદો ગુજરાતી ભાષામા બહાર પડયા છે તે બધા ગુજરાતી આલમને બહુજ પસંદ પડયા છે.

આ વાર્તા પ્રાચીન હિન્દુઓના એક હસ્તલિખિત પુસ્તકમાથી મળેલી દેવ ગાધર્વની કથા છે મુળ વસ્તુસ્થિતિ હિન્દુ સસ્કૃતિપર આ લેખાયલી છે તેમની કૃતિમા સાહિત્યની દષ્ટિએ જે ગૌરવ રહ્યુ' છે તેમા જરા પણ ઉણપ આવવા દીધી નથી પ્રોફેસર પોતાની અલંકારિક ભાષા, હૃદયગમ ભાવો અને વિવિધ પ્રકારની કલ્પનાથી મુળ કથાને એટલું તો સુદર સ્વરૂપ આપ્યુ છે કે તેની મનોહરતામા અસાધારણ વધારો થઇ ગયો છે તે અગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાતર પણ તેવીજ શૈલી અને મધુર ભાષામા ગુજરાતીમા ઉતાર્યું છે આ પુસ્તક જે જે વિદ્વાનો અને પત્રકારોના હાથમા ગયુ છે તેમણે તેના મુક્તકંઠે વખાણ કીધા છે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયાની વાત એક કાનેથી બીજે કાને જતા જતામા તો પુસ્તકો ઉપકાઇ જવા લાગ્યા છે, તેજ તેની ઉપયોગીતા અને પ્રિયતા બતાવે છે

કી. ૩ ૧—૦—૦ ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહકને ૦—૧૪—૦.

કોણ કહે છે કે સુર્યોદય થવામાં ઉષા અને અરૂણની અગત્ય નથી !

ઉષા અને અરૂણ જેવી સમાન અને દેશના દુઃખની લાગણીથી ભીના હૃદયવાળી વ્યક્તિઓ ઉદ્ભવશે ત્યારે જ ભારતનો ઉદય થશે: એ ઉદયના સુત્રો, એ ભાવવાહી ચરિત્રો, એ દેશ દાઝનાં ઉંડા રહસ્યો, એ સમાજ સેવાની ઉંડી ઝીણવટો, એ અસહકારનાં ગૂઢ રહસ્યો જાણવાનું શીખવા અને કર્તવ્યમાં ઉતારવા માગતા હો તો

"ઉષા અને અરૂણ આવશે ત્યારે સુર્યોદય થશે." આ સચિત્ર નોવેલ વાંચો સાહિત્ય રસિક પ્રત્યેક ગુજરાતીએ આ નોવેલ વાંચવીજ જોઇએ કારણ કે આજકાલ ગુજરાતીમાં જે ઢગલાબંધ નવલકથાઓનો કચરો પેદા થયો છે તે કરતાં આ જુદીજ કોટીની છે. ચાલુ પ્રવર્તિઓ ઉપર રાઘળું જોર અજમાવી લેખકે વાંચવાને ગમે તેવી નવલકથા રજુ કરી છે અને ઘણાં સુંદર તત્વો આવેશમય ઉતાવળી ઇબારતમાં ગોઠવેલાં છે **મોડર્ન રીવ્યુ. રંગુન સમાચાર, સાહિત્ય અને હિંદુસ્થાન આદિ ઘણાં પેપરોએ મુકતકંઠે વખાણ કીધા છે.** ત્રીરંગી ચિત્રો, પાકું બાઇન્ડીંગ, રોયલ બાર પેજી પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૫૦.

કીંમત રૂા ૩-૦-૦ ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહકને રૂ. ૨-૮-૦.

નંદનવનને આંગણે.

એ જેમ્સ એલનના By Ways of Blessedness (કલ્યાણ માર્ગ) નાં પુસ્તકનું સુંદર ભાષાંતર છે. ભાષા એટલી બધી રસીક અને લાલિત્યમય છે કે એકના એક વાકયને ફરી ફરીને વાંચતાં પણ તૃપ્તિ થતી નથી. જ્યારે જ્યારે આપણે તેને વાંચીએ છીએ ત્યારે ત્યારે આ સાધુપુરૂષ પોતાના વિચારોની પ્રતિમારૂપે દેવના ફીરસ્તારૂપે ખડા થાય છે. કીં: રૂ. એક. ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહક માટે માત્ર દશ આના.

નૈવેદ્ય.

એટલે કે કવિવર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની નિત્ય પાઠપોથી એમની ભાવનાઓ કેવી ગંભીર, વિશાળ અને ગગનગામીની છે એ નૈવેદ્ય વાંચવાથી જણાઈ આવશે. પ્રાતઃકાળમાં કરવી જોઈતી પ્રાર્થનાઓનો સુંદર સંગ્રહ છે તે પ્રાર્થનાઓ વાંચતાં પરમાત્મામાં તલ્લિન થઈ જવાય છે અને આ નશ્વર દેહનું પણ ભાન ભુલી જવાય છે. જેમાં એક સો નિત્ય પાઠોનો સમાવેશ કીધો છે.

દરેક ગુજરાતીના ઘરમાં જરૂર આ પુસ્તકની પ્રત હોવીજ જોઇએ એવું જાહેર પત્રકારો ખાસ ભાર દઇને જણાવે છે.

પૂજાની ઢબપર બંધાયલી આ અવનવી ચોપડી છે. કીં. ૦-૧૨-૦. ગ્રન્થમાળાનાં ગ્રાહકને નૈવેદ્ય લેનારને

મહાત્મા ગાંધીજીના પુષ્પાંજલી—ભેટ, કે જે પુસ્તક મહાત્મા ગાંધિજીનાં છુટકારાનાં પુન્ય નીમીત્તે પુષ્પાંજલી અર્પણ કરવામાં આવી છે. બ્લેંક વર્સીસ કાવ્યોનો અખુટ ઝરો સીતેર પાનામાં ધોધબંધ વહયો જાય છે તે ની લીટીએ લીટીએ માતૃભુમિની દીન દશાનું દર્દ સ્વદેશાભીમાનનો જુસ્સો અને બોધ તરી આવે છે. કાવ્યની અસર હૃદયપર સચોટ કરે છે. કીં. ૦-૮-૦.

રાજયોગ.

ભા ૧--૨ (સંપૂર્ણ) સ્વામી વિવેકાનંદ કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર--જે યોગ ક્રિયાવડે સ્વામિ વિવેકાનંદે ઈશ્વર-દર્શન કર્યાં તેજ સર્વ અનુભવ સિદ્ધ ક્રિયાઓ, યોગાભ્યાસનું વિવેચન અથથી ઈતી સુધી. પ્રાણનું અદભુત સામર્થ્ય, પ્રાણાયામ-પ્રાણ કેવી રીતે વશ કરવો તેની પદ્ધતિ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા સમાધિ આદી યોગાભ્યાસનાં સર્વ પગથિયાં, યોગસિદ્ધિનાં ચિન્હ, ગુપ્ત તેજ પ્રકટ થવું, યોગ્ય પરિશ્રમ કરવાથી છ મહિનામાં યોગ્ય સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય વગેરે સર્વ પ્રકટ થયું છે પ્રત્યેક ગૃહસ્થે અવશ્ય વાંચી અભ્યાસ કરવો જોઈએ કપડાનુ પાકું, સુંદર પુંઠું. મુલ્ય રૂા. ૧-૧૪-૦ ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહકને રૂા ૧-૦-૦ પોષ્ટેજ જુદું

સ્ત્રીઓને માટે અતિ સસ્તુ સાહિત્ય.

પત્ની, પુત્રી, ભગિની, પુત્રવધુ અને મિત્રની પત્નીને
અવશ્ય વંચાવો

સીતા દેવી.

સતી સીતાનું પવિત્ર ચરિત્ર, પ્રત્યેક ઘરમાં પ્રત્યેક નારીરત્નના કરકમળમા આ બોધક શિખણીય ગ્રન્થ રહેવો જોઈએ. સરળ ભાષામા, નવલકથાની શૈલીમા લખાયો છે. યુવાન બાલિકાઓને બહુજ ઉપયોગી છે. ૧૪ રંગીન ચિત્રો, એન્ટીક સુંદર કાગળ. સોનેરી નામ સહિત પાકું પુઠું. પૃષ્ઠ ૩૨૫ મૂલ્ય ૨-૮-૦ ગ્રન્થમાળાના ગ્રાહકને **સતિ દમયંતિનાં** સંપૂર્ણ જીવનચરિત્રવાળું પુસ્તક ભેટ કીંમત ૦-૭-૦

ગૃહ વૈદ્ય.

કે જેમાં;

ચાલુ દરદોના પાંચસો અશહ અનુભવસિદ્ધ ઈલાજો બતાવવામાં આવ્યા છે. આ પુસ્તકની બીજી આવૃત્તિ ફકત એકજ માસમાં બહાર પડી જે એની લોકપ્રિયતાનો સચોટ પુરાવો છે. વડોદરા જેવી સ્ટેટોએ પણ એને મંજુર કર્યું છે. એનું કદ અને પૂઠું પણ મોહક છે એટલે તરતજ ખરીદી લેવાનું મન થાય છે, ગરીબોને તેમ સમજુ ધનાઢયોને પણ એ પુસ્તક આશીર્વાદરૂપ થઇ પડયું છે. કોઈ ઘર એ પુસ્તક વિનાનું નહિ હોવું જોઇએ. બીજી આવૃત્તિ પણ ઝટપટ ખલાસ થવા આવી છે. મૂલ્ય ફકત આઠ આના. નિરાશ ન થવું હોય તો વહેલા ચજો.

રૂઢીનો ભોગ.

આ પુસ્તક નાનું છે પરન્તુ તેનું તત્વ ગંભીર છે. આપણા હિંદુ સંસારમાં અત્યાર સુધી કેટલાએ ખરાબ રૂઢિઓના ભોગ થઈ પડયા છે. તે આ બન્ને વાર્તાઓપરથી સ્પષ્ટ સમજાશે. લગ્ન જેવી પવિત્ર ક્રિયાને પણ આપણે તરછોડી છે. આપણું ઘર, આપણો રીવાજ, આપણો દેશ એ સર્વે ખરાબ રૂઢિઓના બંધન તળે ચગદાયલાં છે. આ પુસ્તક સમાજ સુધારકોને તો ખાસ મનન કરવા જેવું છે. **મૂલ્ય ત્રણ આના.** આ બન્ને પુસ્તકો માટે આજેજ લખોઃ—

રમણીકલાલ ગીરધરલાલ મોદી એમ. એ.
વાણીઆશેરી-સુરત.

સોલ એજન્ટ-**વર્ધમાન એન્ડ સન્સ,**
પાયધુની-મુંબઈ.

આયુર્વેદીક નિબંધમાળા.

ભાગ ૩ જો.

કીમ્મત માત્ર રૂપીઓ એક.

આ નિબંધમાળામાં લગભગ એકસોથી વધુ વૈદરાજોના ખાસ અનુભવેલા ઉપાયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

આગલા બે ભાગો સ્વર્ગસ્થ વૈદરાજ તીલકચંદના પ્રસિદ્ધ કરેલા હતા.

અને આ ત્રીજો ભાગ હમોએ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

જરૂર હોય તેણે નીચેને ઠેકાણેથી મંગાવી લેવો.

વૈદ ધીરજરામ દલપતરામ.

રૂવાળાનો ટેકરો-સુરત.